

**FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
MİMARLIK ANABİLİM DALI
MİMARLIK DOKTORA PROGRAMI**

**BOSNA HERSEK’TE HAMAMLAR ÜZERİNDEN GELİŞEN
SU KÜLTÜRÜ VE YAPILARI**

DOKTORA TEZİ

NADA ŠABANOVIĆ

İSTANBUL, 2020

**FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
MİMARLIK ANABİLİM DALI
MİMARLIK DOKTORA PROGRAMI**

**BOSNA HERSEK’TE HAMAMLAR ÜZERİNDEN GELİŞEN
SU KÜLTÜRÜ VE YAPILARI**

DOKTORA TEZİ

**NADA ŠABANOVIĆ
(131201005)**

**Danışman
(Prof. Dr. İbrahim NUMAN)**

İSTANBUL, 2020

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Mimarlık Anabilim Dalı Mimarlık Doktora Programı'nda 131201005 numaralı **Nada SABANOVIĆ**'ın hazırladığı "**Bosna Hersek'te Hamamlar Üzerinde Gelişen Su Kültürü ve Yapıları**" konulu **Doktora Tezi** ile ilgili **TEZ SAVUNMA SINAVI**, 07/01/2020 Salı günü saat 13:00'da yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **KABULÜNE/REDDİNE/DÜZELTİLMESİNE** ne* **OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA** karar verilmiştir.

Düzeltilme verilmesi halinde:

Adı geçen öğrencinin Tez Savunma Sınavı .../.../20..., tarihinde, saat da yapılacaktır.

Tez adı değişikliği yapılması halinde :

Tez adının
.....
..... şeklinde değiştirilmesi uygundur.

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ (*)	İMZA
Prof. Dr. İbrahim NUMAN,	Kabul	
Doç. Dr. Amir CAUSEVIC,	KABUL	
Doç. Dr. Aras NEFTÇİ,	Kabul	
Dr. Öğr. Üyesi Alidost ERTUĞRUL,	KABUL	
Dr. Öğr. Üyesi Mine TOPÇUBAŞI ÇİLİNGİROĞLU,	Kabul	

BEYAN/ ETİK BİLDİRİM

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bağılı olduğum üniversite veya bir başka üniversitedeki başka bir çalışma olarak sunulmadığını beyan ederim.

Nada Šabanović

BOSNA HERSEK’TE HAMAMLAR ÜZERİNDEN GELİŞEN SU KÜLTÜRÜ VE YAPILARI

ÖZET

Bu tez, Bosna-Hersek'in kültürel mirasına ve su kültürünün gelişimine katkıda bulunan Osmanlı dönemi yapılarını ele almaktadır.

Varoluşsal amacı dışında su, Osmanlı İmparatorluğu'nda yüksek bir öneme sahiptir ve Osmanlı İmparatorluğu içinde kentsel ve mimari tasarım bağlamında ele alındığında bu öge, dini ve sosyal sembolizmle şekillenen geleneksel ritüellerin bir parçasıdır.

Bu tez; Bosna-Hersek'te bulunan su ile bağlantılı çok sayıda yapı olmasına rağmen, kentleşmenin başladığı Osmanlı döneminde ortaya çıkan hamamlar ile sınırlandırılmıştır. Osmanlı döneminde inşa edilen hamamlar genellikle bir külliyenin parçası niteliğindedir. Bu nedenle tez kapsamında çalışılan hamam yapıları bu külliyenin bir parçası olan ve genius loci'ye katkıda bulunan çevrelerindeki kamusal yapılarla bir bütün olarak ele alınmıştır. Bahsi geçen hamamlarının, genius loci ile olan ilişkisine üç farklı açıdan yaklaşım söz konusudur;

1. Mimari ve çevresel,
2. Psikolojik/duygusal,
3. Sosyal ve işlevsel özellikler.

İlk bölüm, çalışılmak üzere belirlenen mirasın ve bu miras üzerindeki tüm etkenlerin doğru bir şekilde tanıtılması ve sunulması üzerinedir. Araştırmanın yol gösterici fikri neredeyse unutulmuş olan Bosna-Hersek'teki hamam geleneğine teşvik etmek ve bu geleneği korumaktır. Bosna-Hersek'te 18. yüzyılın ikinci yarısından Osmanlı idaresinin sonuna kadar geçen sürede, 42 şehirde 56 hamam inşa

edilmiştir. Günümüzde bu 56 hamamdan sadece yedisi mevcuttur; ancak bu hamamların yapı bütünlüğü ve özgün işlevi korunamamıştır. Tezin ikinci kısmında Bosna-Hersek'teki hamam ve su kültürü ile bölgenin tarihi gelişiminden kısaca bahsedilmiştir.

Üçüncü bölüm Bosna-Hersek'teki yedi hamam üzerine yapılan araştırmaları içerir. Bu bölümde hamamların öykülerine ve mimari betimlemelerine yer verilmiştir. Bosna-Hersek'teki hamamların sürdürülebilir bir şekilde korunması amacına yönelik günümüzdeki uygulamaları tanımlamanın ardından; Türkiye'deki hamamlar öncelikli olarak Bosna-Hersek'e "ithal" edilmelerinin kaçınılmaz olduğu görüşüyle ele alınmıştır. Bununla birlikte her iki ülkedeki hamamların korunma durumları değerlendirilmiş ve karşılaştırmaları yapılmıştır.

Hamam kültürünün Bosna-Hersek'e katkısından dördüncü bölümde bahsedilmiştir. Beşinci bölümde ise yapılan detaylı analizler neticesinde, tez kapsamında ele alınan yedi hamam yapısı için müdahale önerileri sunulmuştur.

Bu tez kapsamında su kültürünü besleyen ve kent dokusunun bir parçası olan hamam, mimari/çevresel, psikolojik/duygusal ve sosyolojik/işlevsel yönlerden analiz edilmiştir. Osmanlı döneminde kurulan Bosna-Hersek yerleşimlerindeki bu mekânların genius loci'yi meydana getiren rolü çalışma boyunca irdelenmiştir.

WATER CULTURE AND WATER STRUCTURES IN BOSNIA AND HERZEGOVINA DEVELOPED ALONG WITH HAMAMS

ABSTRACT

This dissertation elaborates the cultural heritage of Bosnia and Herzegovina from the Ottoman period that has contributed to the development of specific water cult, and its structures in this area.

Except water's existential purpose, the high importance of water in the Ottoman Empire is apparent, as for the urban and architectural design, as the influence of traditional rituals shaped by religious and social symbolism of water.

Practically, water and culture are inseparable from each other, could be simply entitled as water cult or *water culture*.

Even though there are numerous structures linked with the water, the dissertation is limited on hammams, which appeared in Ottoman era, when urbanization started in Bosnia and Herzegovina. They have been observed in terms of public buildings, which contributed to the specific genius loci, occurred along with them.

The thesis is focused on hammam's correlation with the genius loci, or the spirit of the place phenomenon, examined through several aspects: 1. architectural and environmental; 2. psychological/emotional; and 3. Social and functional characteristics.

First chapters are concentrated on proper introduction and presentation of selected fragment of Bosnia and Herzegovina's heritage and all influential actualities. The guiding idea at the initial researches was to promote and preserve almost forgotten tradition (from 56 hammams, in second part of the eighteenth century, placed in 42 towns at the end of Ottoman rule, only seven of them remained, and not even one, did not preserve, simultaneously, the original shape and original purpose).

Hammam in Bosnia and Herzegovina has been highlighted from the historical development point of view, as part of a long-abandoned style of life, which has been, often forgotten. The second part of thesis is focused on the seven remained examples from Bosnia and Herzegovina.

After the definitions of the key terms from the hypothesis and introduction of remained exemplar cases in Bosnia and Herzegovina, the hammams in current Turkey, the country from where they were, primarily, “imported” to Bosnia and Herzegovina have been inevitably involved into the discussion, same as the global conditions of these structures in both countries and their comparisons.

As a result of detailed analysis, and before final conclusions, the propositions for future interventions for every case study, with conditional sustainability, have been presented.

Hammam as structure, which cherish the water cult was analyzed from all mentioned aspects, as separately, as a part of urban fabric. Its role in creation of genius loci in Bosnian settlements established in Ottoman era is confirmed, as from tangible, as from the intangible point of view.

ÖNSÖZ

Başlangıçta, tez sürecinin hazırlanma aşamasında her komisyon üyesine sundukları önemli katkıları için teşekkür ediyorum.

Yorumları ve önerileri bana yeni bilgiler sundu ve çalışma sırasında farklı bakış açıları geliştirmemi sağladı.

Benim için özellikle önemli olan, bu tezin ana fikrini son haliyle şekillendirmeme büyük ölçüde ve özverili şekilde yardım eden danışmanım Prof. Dr. İbrahim Numan'ın katkısıdır.

Ayrıca, tüm süreç boyunca beni birçok yönden cesaretlendiren ve yardım eden arkadaşlarıma ve aileme teşekkür etmek istiyorum.

Mayıs 2019

Nađa Šabanović
(Y.Mimar)

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	ix
KISALTMALAR:	xiv
ŞEKİL LİSTESİ	xv
TABLO LİSTESİ	20
BİRİNCİ BÖLÜM	21
1. GİRİŞ	21
1.1. ÇALIŞMANIN KONUSU	21
1.2. HİPOTEZ – SÜREÇ	22
1.3. AMAÇLAR VE HEDEFLER	23
1.4. METODOLOJİ.....	25
1.5. TEZİN YAPISI	27
1.6. LİTERATÜRE GENEL BAKIŞ	29
İKİNCİ BÖLÜM	34
2. TEORİK ARKA PLAN	34
2.1. GENİUS LOCI (YERİN RUHU).....	34
2.1.1. Genius Loci ve Doğal Çevre.....	37
2.1.2. Genius loci ve yapılı çevre	38
2.1.3. Genius loci ile ilişkili olarak insan davranışları ve hisleri	39
2.1.3.1. Genius Loci'nin Sosyal ve Tarihi Yönü, Örneklerle	41
2.1.4. Genius loci'ye tehdit olarak küreselleşme	47
2.1.5. Çeşitli tarihi binaların, yerleşimlerin ya da belirli manevi yerlerin tipik birkaç işlem örneği.....	50
2.2. MİMARİ VE GELİŞME İLE BAĞLANTILI OLARAK SU.....	57
2.2.1. Su kültürü-terim tanımı	65
2.2.2. Yıkanma kültürünün gelişimi.....	66
2.2.3. Bosna Hersek'te Su ve Su Kültü	69
2.2.4. Bosna Hersek'te yıkanma kültürü.....	73
2.2.4.1. Bosna-Hersek'teki özel evlerde banyo mekanları	77
2.3. HAMAMIN FARKLI AÇILARDAN ANALİZİ.....	80
2.3.1. Dini açıdan hamamlar	81
2.3.1.1. İslam inancında su ve Kur'an'dan alıntılar	83
2.3.2. Sosyo-kültürel açıdan hamamlar	85
2.3.3. Hamamlar ve sağlık	91
2.3.4. Hamamların mimari özellikleri.....	95
2.3.4.1. Soyunma ve banyo bölümleri.....	100
2.3.4.2. Tesis bakımı bölümü	104
2.3.4.3. Açıklıklar ve aydınlatma	109
2.4. HAMAMLARLA BİRLİKTE GELİŞTİRİLEN MADDİ VE MANEVİ KÜLTÜR	112
2.4.1. Manevi değerler	115
2.4.2. Su kültürü ve sanat	116
2.4.3. Dil bilimine etkisi	121

2.5. OSMANLI DÖNEMINE VURGU YAPARAK BOSNA-HERSEK'İN TARİHİ ARKA PLANINA KISA BİR BAKIŞ	123
2.5.1. Osmanlılardan Önce Bosna Hersek	123
2.5.2. Osmanlı döneminde kent yerleşimlerinin gelişimi ve sosyal düzenlemeler	125
2.5.3. Osmanlı döneminden sonra	129
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	132
3. BOSNA HERSEK'TE KALAN KAMUSAL OSMANLI HAMAM ÖRNEKLERİ	132
3.1. SARAYBOSNA HAMAMLARI	134
3.1.1.1. Saraybosna'daki İsa Bey Hamamı-Tanıtımı ve tarihi geçmişi	137
3.1.1.2. Kentsel çevrenin bir parçası olarak İsa Bey Hamamı	140
3.1.1.3. İsa Bey Hamamı-Yapının mimari betimlemesi	143
3.1.1.4. İsa Bey Hamamı'nın genius loci'ye (yerin ruhu) katkısı	149
3.1.2.1. Saraybosna'daki Gazi Hüsrev Bey Hamamı- tanıtımı ve tarihi betimlemesi	152
3.1.2.2. Kentsel çevrenin bir parçası olarak Gazi Hüsrev Bey Hamamı	154
3.1.2.3. Gazi Hüsrev Bey Hamamı-Yapının mimari betimlemesi	157
3.1.2.4. Gazi Hüsrev Bey Hamamı'nın genius loci'ye (yerin ruhuna) katkısı 159	
3.1.3.1. Saraybosna'daki Firuz Bey Hamamı- tanıtımı ve tarihi belirtmesi 162	
3.1.3.2. Kentsel çevrenin bir parçası olarak Firuz Bey Hamamı	163
3.1.3.3. Firuz Bey Hamamı-Binanın mimari betimlemesi	166
3.1.3.4. Firuz Bey Hamamı'nın genius loci'ye (mekânın ruhu) katkısı	169
3.2. HERSEK'TEKİ HAMAMLAR	171
3.2.1.1. Mostar'daki Ćejvan-Bey hamamı: genel bilgiler ve tarihi arka plan	172
3.2.1.2. Kentsel çevrenin bir parçası olarak Ćejvan-Bey hamamı	174
3.2.1.3. Ćejvan-Bey Hamamı-binanın mimari özellikleri	178
3.2.1.4. Ćejvan-Bey Hamamı'nın genius loci'ye (yerin ruhuna) katkısı	182
3.2.2.1. Blagaj'daki Karağoz /Karagöz-Bey Hamamı: genel bilgiler ve tarihi arka plan	186
3.2.2.2. Kentsel çevrenin bir parçası olarak Karağoz-Bey Hamamı	187
3.2.2.3. Karağoz-Bey Hamamı-binanın mimari özellikleri	190
3.2.2.4. Karağoz-Bey Hamamı'nın bölgenin atmosferine katkısı	193
3.2.3.1. Stolac'taki "Köprü Üstü Hamamı"- genel bilgiler ve tarihi arka plan 197	
3.2.3.2. Kentsel çevrenin bir parçası olarak Stolac'taki "Köprü Üstü Hamamı" 198	
3.2.3.3. Stolac'taki "Köprü Üstü Hamamı"-binanın mimari özellikleri	200
3.2.3.4. "Köprü Üstü Hamamı"nın genius loci'ye (mekânın ruhuna) katkısı	203
3.2.4.1. Počitelj'deki (Šišman Ibrahim Ćehaja) Hamamı-genel bilgiler ve tarihi arka plan	205
3.2.4.2. Kentsel çevrenin bir parçası olarak Počitelj'deki (Šišman Ibrahim Ćehaja) Hamam	207
3.2.4.3. Počitelj'deki (Šišman Ibrahim Ćehaja) Hamam-binanın mimari özellikleri	208
3.2.4.4. Šišman Ibrahim Ćehaja Hamamı'nın genius loci'ye (mekânın ruhuna) katkısı	210
3.3. TARİHİ HAMAMLARI GÜNÜMÜZE EVRİLMELERİ	213

3.3.1.	Türkiye'deki Hamamlar	213
3.3.2.	Bosna-Hersek'teki Hamamlar	219
3.3.3.	Türkiye ve Bosna-Hersek'te günümüze ulaşan hamamlar arasında genel durum karşılaştırması	227
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM		230
4.	KÜLTÜREL SÜREKLİLİK İÇERİSİNDE HAMAMLARIN GELECEKTEKİ ROLÜ VE BOSNA-HERSEK'İN KENDİNE ÖZGÜ ATMOSFERİNE KATKISI.....	230
4.3.	MEKÂNIN KENDİNE ÖZGÜ ATMOSFERİ, MİRASIN KORUNMASI, KİMLİK VE HAMAMLAR	230
4.4.	MEKÂNIN KENDİNE ÖZGÜ ATMOSFERİ VE KENTSEL DOKU İLE KARŞILIKLI İLİŞKİSİ İÇERİSİNDE HAMAMLAR	234
BEŞİNCİ BÖLÜM		237
5.	BOSNA-HERSEK'TE GÜNÜMÜZE ULAŞMIŞ HAMAMLAR İÇİN GELECEKTE YAPILABİLECEK MÜDAHALELERE İLİŞKİN VARSAYIMSAL ÖNERİLER.....	237
5.1.	SARAJEVO'DAKİ İSA BEY HAMAMI İÇİN ÖNERİ.....	238
5.1.1.	İsa Bey Hamamı'nın kültürel işlevi:	238
5.1.2.	Sarajevo'daki İsa Bey Hamamı'nın turistik güzergâhlar içerisindeki konumu:	239
5.1.3.	Sarajevo'daki İsa Bey Hamamı ve muhtemel belediye faaliyetleri / yerel faaliyetler:.....	239
5.1.4.	Sarajevo'daki İsa Bey Hamamı için öneri:.....	239
5.2.	SARAJEVO'DAKİ GAZİ HUSREV BEY HAMAMI İÇİN ÖNERİ	240
5.2.1.	Sarajevo'daki Gazi Husrev Bey Hamamı'nın kültürel işlevi:	240
5.2.2.	Sarajevo'daki Gazi Husrev Bey Hamamı'nın turistik güzergâhlar içerisindeki konumu:	241
5.2.3.	Sarajevo'daki Gazi Husrev Bey Hamamı ve muhtemel belediye faaliyetleri / yerel faaliyetler:	241
5.2.4.	Gazi Husrev-Bey Hamamı için öneri:	241
5.3.	SARAJEVO'DAKİ FİRUZ BEY HAMAMI İÇİN ÖNERİ.....	242
5.3.1.	Sarajevo'daki Firuz Bey Hamamının kültürel işlevi:	242
5.3.2.	Sarajevo'daki Firuz Bey Hamamı'nın turistik güzergâhlar içerisindeki konumu:	243
5.3.3.	Sarajevo'daki Firuz Bey Hamamı ve muhtemel belediye faaliyetleri / yerel faaliyetler:	243
5.3.4.	Firuz Bey Hamamı- öneri:	244
5.4.	SARAJEVO'DAKİ ÇEJVAN BEY HAMAMI İÇİN ÖNERİ.....	244
5.4.1.	Çejvan Bey Hamamı'nın kültürel işlevi:	244
5.4.2.	Mostar'daki Çejvan Bey Hamamı'nın turistik güzergâhlar içerisindeki konumu.....	245
5.4.3.	Mostar'daki Çejvan Bey Hamamı ve muhtemel belediye faaliyetleri / yerel faaliyetler:	245
5.4.4.	Çejvan Bey Hamamı- öneri.....	245
5.5.	BLAGAJ'DAKİ KARADOZ BEY HAMAMI İÇİN ÖNERİ.....	246
5.5.1.	Karadoz Bey Hamamı'nın kültürel işlevi.....	246
5.5.2.	Karadoz Bey Hamamı'nın turistik güzergâhlar içerisindeki konumu	246
5.5.3.	Karadoz Bey Hamamı ve muhtemel belediye faaliyetleri / yerel faaliyetler	246

5.5.4.	Karadoz Bey Hamamı- öneri.....	247
5.6.	POČITELJ'DEKİ ŠIŠMAN IBRAHİM PAŞA HAMAMI İÇİN ÖNERİ 247	
5.6.1.	Šišman İbrahim Paşa Hamamı'nın kültürel işlevi.....	247
5.6.2.	Šišman İbrahim Paşa Hamamı'nın turistik güzergâhlar içerisindeki konumu	248
5.6.3.	Šišman İbrahim Paşa Hamamı ve muhtemel belediye faaliyetleri / yerel faaliyetler	248
5.6.4.	Šišman İbrahim Paşa Hamamı- öneri.....	248
5.7.	STOLAC'TA KÖPRÜNÜN YANINDAKİ HAMAM İÇİN ÖNERİ	249
5.7.1.	Köprünün yanındaki hamamın kültürel işlevi.....	249
5.7.2.	Köprünün yanındaki hamamın turistik güzergâhlar içerisindeki konumu:	249
5.7.3.	Stolac'da köprünün yanındaki hamam ve muhtemel belediye faaliyetleri / yerel faaliyetler:	250
5.7.4.	Köprünün yanındaki hamam- öneri:	250
ALTINCI BÖLÜM		251
SONUÇ		251
EKLER:		273
BİYOGRAFİ.....		296

KISALTMALAR:

App	: Appendix (<i>appandis/ilave</i>)
B&H	: Bosnia and Herzegovina
Bkz.	: Bakınız
CIDOM	: Centar za Dokumentaciju i Informaciju Mostar (<i>Belge ve Bilgi Merkezi Mostar</i>)
FBiH	: Federacija Bosne i Hercegovine (<i>Bosna-Hersek Federasyonu</i>)
FDS/STF	: Fabrika duhana Sarajevo (<i>Saraybosna Tütün Fabrikası</i>)
GHK	: Ghazi Husrev –Bey Kütüphanesi
ICOMOS	: International Council on Monuments and Sites (<i>Uluslararası Anıtlar ve Siteler Konseyi</i>)
IDS	: Birinci dünya savaşı
IIDS	: İkinci dünya savaşı
IWA	: International Water Association (<i>Uluslararası Su hakkında Birliği</i>)
UAKK	: Ulusal Anıtları Koruma Komisyonu (<i>Ing: CPNM</i>)
UN	: United Nations (<i>Birleşmiş Milletler</i>)
UNESCO	: United Nations Educational, Scientific, and Cultural Organization (<i>Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü</i>)
SSWM	: Sustainable Sanitation and Water Management (<i>Sürdürülebilir Sanitasyon ve Su Yönetimi</i>)
Tr.	: Türkçe

ŞEKİL LİSTESİ

Sayfa

Şekil 1.1: 19. Yüzyılda Bosna Hersek'teki tüm hamamlar (1462'den-1916'ya kadar)	24
Şekil 1.2: Grafıksel olarak sadeleştirilmiş çalışma şeması: Eninde sonunda mekanın ruhu olarak etkileşimlerinin sonucunu oluşturan çeşitli unsurlara katılma süre.	25
Şekil 1.3: Bosna Hersek haritasında hamamların yerleşimi.	27
Şekil 1.4: Çalışma sürecinin şematik sunumu.	28
Şekil 2.1: Orta Çağ kenti örneği, Poçitelj	38
Şekil 2.2: Skinner'ın, genius loci fenomenini açıklamak için çaba sarf ettiği farklı etkilerin taslağı	42
Şekil 2.3: Fotoğraf: Yüzyıllar boyunca ruhsal ve işlevsel anlamını koruyan, bir araya gelme noktası olan Begova Camii önündeki şadırvan.	44
Şekil 2.4: Saraybosna yamaçtaki mahalle motifi.	45
Şekil 2.5: Gösteren Şema: Tipik Osmanlı yerleşimlerinde özel ve kamusal alanların imar edilmesi ve HAMAM'ın içindeki yeri.	46
Şekil 2.1.1: İstanbul / Kadıköy: Bahariye Caddesi, Köçeoğlu Hamamı'nın kalıntıları.	51
Şekil 2.1.2: Beyazıt Devlet Kütüphanesi adaptasyonu: iç görünüm.	52
Şekil 2.1.3: Beyazıt Devlet Kütüphanesi adaptasyonu: özgün tasarımı tamamlayan asgari müdahaleler.	53
Şekil 2.1.4: Schlossberg'den Kunsthaus Graz'ın manzarası. Colin Fournier ve Sir Peter Cook tarafından tasarlanmıştır (2003).	53
Şekil 2.1.5: Saraybosna'daki <i>Taşlı Han</i> , eski yapının korunmasını ve uyarlanmasını, bir yandan eski Osmanlı yapılarının çöküntüsünü ve diğer yandan çağdaş mimariyi korumasını sağlar.	54
Şekil 2.1.6: Almanya'nın yeniden birleşmesinden önce bölünme dönemi sembolü olan Berlin duvarının kalıntıları.	55
Şekil 2.1.7: Çelik sütunlar, Berlin Duvarı'nın yol çizgisini simgelemektedir.	55
Şekil 2.1.8: KU Leuven Üniversitesi, Leuven, Belçika, İç tasarım.	56
Şekil 2.1.9: KU Leuven Üniversitesi, Leuven, Belçika, dış görünüş-sol ve tarihi bina-sağ içindeki modern malzemelerin detayları.	57
Şekil 2.1.10: Mostar'daki Yeniden İnşa Edilmiş Eski Köprü.	57
Şekil 2.2.1: Barok çağda inşa edilen Roma'daki Aşk fiskiyesisi (Fontana di Trevi) Dünyanın en görkemli ve ünlü fiskiyelerinden biri.	59
Şekil 2.2.2: Kuzey Afrika, Fas, Mavi Şehir, mahalle meydanında (Chefchaouen) kuyu suyuve solda "Campo Santi Apostoli" meydanında aynı adı taşıyan kilisenin önündeki su kuyusu, Venedik İtalya.	60
Şekil 2.2.4: Mies van der Rohe tarafından modernist tarzda tasarlanmış New York, ABD'de Kanadalı şirket Seagram gökdeleninin önündeki fiskiyesi.	60
Şekil 2.2.5: Saraybosna'da, şehrin eski kartpostallarından içme suyu fiskiyesi	61
Şekil 2.2.6: Begovina, Stolac'ta konut evi.	62

Şekil 2.2.7: Bosna Hersek'te Osmanlı yerleşim ilkesi, (örnek: Počitelj).....	63
Şekil 2.2.8: Sultan II. Beyazid Edirne Hastanesi (1484), Sultan II. Beyazid Külliyesi.....	64
Şekil 2.2.9: Suyunun kalkınma, kültür ve medeniyetin gelişimi ile bağlantısının grafiksel sunumu.....	65
Şekil 2.2.10: Kırmızı figür stannos 430 M.Ö. resmi. München Antik Müzesi'nde çekilmiş.....	66
Şekil 2.2.11: Eski kaplıca.....	68
Şekil 2.2.12: Eskişehir kaplıca, Bursa. Arkaplan.....	68
Şekil 2.2.13: Bosna Hersek'teki en büyük nehir vadilerinde işaretli kentleşme alanları.....	69
Şekil 2.2.14: <i>Aquae S...</i> , Ilidža, Saraybosna.....	71
Şekil 2.2.15: Bahçe girişinde abdest alma veya temizlik yeri ve evin ön cephesinde görülebilir, evin içindeki abdest yeri.....	78
Şekil 2.2.16: Saraybosna'nın çağdaş Müzesi olan Svrzo'nun evinden ev hamamı, fırınlı ve tuvaletli gardırop örneği.....	79
Şekil 2.2.17: Stolac'taki Hasanbeg Rizvanbegović'deki hamam.Arka Plan çizimi....	79
Şekil 2.3.1: Hintlilerin Ganj Nehrinde Yıkama Ritüeli.....	82
Şekil 2.3.2: Sol: İstanbul'daki Süleymaniye Camii önünde dua etmeden önce abdest alma yeridir. Sağ Ulu Cami şadırvanı.....	83
Şekil 2.3.3: İstanbul'un Asya yakasındaki deniz hamamları. Sol - erkek ve kadın için belli mesafeli iki ayrı tip.....	87
Şekil 2.3.4: Saraybosna'da Osmanlı döneminde inşa edilen varlıklı ev örneği.....	88
Şekil 2.3.5: Çift tip hamam - Gazi Hüsrev-Bey, Saraybosna.....	89
Şekil 2.3.6: Blagaj'daki Tek Tip Hamam-Karadžoz-Bey.....	89
Şekil 2.3.7: Osmanlı Türk hamam kültüründe sosyal kullanımların Sınıflandırılması.....	91
Şekil 2.3.8: Hacamat için araçlar.....	93
Şekil 2.3.9: Sol: Roma hamamlarında fonksiyonel odaların şematik gösterimi. Sağ: Basit tip hamamın fonksiyonel odalarının şematik gösterimi.....	101
Şekil 2.3.10: Eyvanlar ve halvatların kompozisyonundaki alternatifler, plan şemalarında çeşitlilik yaratır.....	102
Şekil 2.3.11: Sol- Fotoğrafla Mostar Hamam Müzesi'nde çekilmiş <i>kurna</i> kopyasıdır. Sağ – İstanbul'da Cağaloğlu hamamında ortasında mermer <i>göbeğtaşı</i> olan <i>Sıcaklık</i> 'ın İçeri.....	103
Şekil 2.3.12: Geleneksel hamam ısıtma sistemi.....	105
Şekil 2.3.13: İstanbul'da Ali Kılıç Paşa hamamının restore edilmiş ve modernize edilmiş iç yapısı.....	108
Şekil 2.3.14: Sol: Geleneksel " Baklava kabartma friz ve köşe stalaktitleri (mükarnas) ", ve sağ : Saraybosna'da Gazi Hüsrev'deki köşe hamamının basitleştirilmiş versiyonu.....	109
Şekil 2.3.15: Sol: Boşnak Enstitüsü – çatının tepesi Gazi Hüsrev Bey hamamı. Sağ: Bursa'daki <i>Ördekli Hamamı Kültür Merkezi</i> hamamının içi, bugün çok amaçlı kültür merkezi olarak kullanılıyor.....	110
Şekil 2.3.16: Yukarıdan aydınlatmanın detayları. <i>Soyunmalık</i> kubbesine yerleştirilmiş ahşap fener.....	111
Şekil 2.3.17: Yukarıdan aydınlatmanın detayları: kubbe fanusu.....	111
Şekil 2.4.1: Firduz Bey hamamda arkeolojik kazı çalışmalarından elde edilen bulgular: kil borular ve su için bakır kap (tas).....	114

Şekil 2.4.2: Ulusal Müze'den Fotoğraflar: su kültür mirası, hamam ekipmanı: sol- halı ve kase ve sağ hamam takunyaları.....	115
Şekil 2.4.3: Bakır hazneli Emina (ibrik), Mostar.....	116
Şekil 2.4.4: La Barbierrin'in 'Türk hamamı' gravürü.....	120
Şekil 2.4.5: Sol: William Henry Bartlet'in resmive sağ: İnsan banyosu minyatürü	121
Şekil 2.5.1: Tvrtko I Kotromanic yönetimindeki Bosna Krallığı dönemindeki Bosna- Hersek (1353-1391).....	124
Şekil 2.5.2: Ortaçağ tahkimatı, Doboş ve Srebrenik.....	125
Şekil 2.5.3: 1606 civarında Osmanlı yönetimi altında Bosna (<i>Bosanski Ejalet</i>).....	126
Şekil 2.5.4: Pocitelj - Neretva nehrinin diğere tarafından bu kentin nihai resminin oluşturulmasında tüm tarihi katmanları görülebilen bir bakış açısı.....	128
Şekil 2.5.5: Dayton anlaşması sınırları ile Çağdaş Bosna-Hersek.....	131
Şekil 3: Jajce'deki hamam kalıntıları.....	133
Şekil 3.2: Saraybosna'da kalan üç hamamın konumları.....	136
Şekil 3.3: Saraybosna'nın eski şehir merkezindeki geniş alan, üç hamamın belirgin konumlarıyla.....	137
Şekil 3.1.2: Osmanlı modern tarzına dikkat çeken otel giriş ve hamamlarının iç Tasarımı.....	139
Şekil 3.1.3: Saraybosna haritası 1882'den itibaren.....	141
Şekil 3.1.4: Güncel konum ve yakınlardaki diğere İsa Bey bağışları.....	142
Şekil 3.1.5: Nehrin diğere yakasından kompleksin yüzü.....	143
Şekil 3.1.6: Bodrum planı; İsa-Bey banyosunun J. Vancaş projesinin mavi baskılarından.....	145
Şekil 3.1.7: Zemin kat planı; İsa-Bey hamamının J. Vancaş projesinin mavi baskılarından	145
Şekil 3.1.8: Birinci kat ve çatı planı; İsa-Bey'in Hamamı'nın J. Vancaş projesinin basılı planlarından.....	146
Şekil 3.1.9: İsa-Bey hamamının J. Vancaş projesindeki basılı planlarından giriş cephesi.....	146
Şekil 3.1.10: Bölümler; İsa-Bey'in hamamının J. Vancaş projesindeki Planlardan.....	146
Şekil 3.1.11: J. Vancaş tasarımı, orijinal İsa-bey banyosu, perspektif çizim.....	147
Şekil 3.1.12: İsa-Bey hamamı ve Ayas evi (aşağıdaki resimdeki) dekorasyon karşılaştırılması, banyoya uygulanan örnek dekorasyon katmanı olduğu varsayılmıştır.....	148
Şekil 3.1.13: Hünkâr Camii ve İsa Bey Hamamı, Avusturya-Macaristan döneminden	150
Şekil 3.1.14: Hünkâr Camii ve İsa Bey Hamamı, daha geniş bir alanda.....	151
Şekil 3.1.15: Son yeniden inşa öncesi İsa Bey Hamamı, ön cephe.....	151
Şekil 3.1.16: Yeniden inşasının ardından İsa Bey Hamamı, ön cephe.....	152
Şekil 3.1.17: Farklı çevrelerde Hamam: Üstte hamamın arkasındaki ahşap minareli cami (1556'dan önce yapılmıştır). Altta, Avusturya-Macaristan döneminden (1910) vakıf binası.....	155
Şekil 3.1.18: 1882 yılı Saraybosna haritası, Osmanlı İmparatorluğu'nun son	

dönemleri.....	156
Şekil 3.1.19: Gazi Hüsrev Bey Hamamı – cevresi- Güncel konum.....	156
Şekil 3.1.20: Gazi Hüsrev Bey Hamamı: Zemin planı.....	157
Şekil 3.1.21: Soyunmalığının içi, ortada çeşmeyle birlikte, Gazi Hüsrev-Bey Hamamı, ve hamam gece kulubu olarak durumu.....	159
Şekil 3.1.22: Gazi Hüsrev Bey Hamamı: Erkekler soyunmalığının detaylı çizimi ile birlikte.....	159
Şekil 3.1.23: Solda: Ahşap modern giriş bölümüyle Gazi Hüsrev Bey Hamamı 1893, Sağda: Cephesindeki dükkan eklemeleriyle Ćemaluša caddesindeki eski hamam.....	160
Şekil 3.1.24: Hamamın günümüzdeki görünümü.....	161
Şekil 3.1.25: Osmanlı İmparatorluğu'ndan sonra 1882 Saraybosna haritası.....	164
Şekil 3.1.26: Firuz Bey Hamamı arsasını çevreleyen, dönemin tipik yapıları: cami, sebil, okul-medrese, dükkanlar kafeler vb.....	165
Şekil 3.1.27: Kovaçi (<i>Kovači</i>), mahallesinin altındaki terazi, Saraybosna.....	166
Şekil 3.1.28: 2010'daki arkeolojik kazılarda keşfedilen Firuz Bey Hamam planı..	167
Şekil 3.1.29: Firuz Bey Hamamı'nın 2010'daki arkeolojik kazılar sayesinde oluşturulan tahmini planı.....	168
Şekil 3.1.30: Firuz Bey Hamamı çevresinin panoramik görünümü: Sebil, dükkânlar, cami ve bedestan.....	169
Şekil 3.1.31: Eski Saraybosna kartpostallarından Osmanlı dönemindeki Firuz Bey Hamamı yakınındaki çeşme.....	170
Şekil 3.2.1: Mostar'daki Ćejvan-Bey hamamı: yapının yıkım öncesindeki durumu.....	174
Şekil 3.2.2: Mostar'daki Ćejvan-Bey hamamı.....	175
Şekil 3.2.3: (Mostar) Şehrin Tarihi Bölgesinin 2014 yılına ait Düzenleyici Planı..	176
Şekil 3.2.4: (Mostar) Şehrin surlarının - eski şehir merkezinin (kırmızı hat ile) işaretli olduğu 1878 tarihli Mostar haritası ve şehrin 1663 tarihine kadarki (mavi hat ile gösterilen) gelişim bölgesi.....	177
Şekil 3.2.5: Günümüzdeki halinin yukarıdan görünümü.....	177
Şekil 3.2.6: Hamamın plan ve kesitleri ile restorasyon çalışmaları öncesindeki durumu.....	179
Şekil 3.2.7: Kesitler ve cephe. Kaynak: Ćejvan Beg Hamamı – Savaş tahribatı Sonrası.....	180
Şekil 3.2.8: <i>Neretva</i> oteli ve Avusturya - Macaristan döneminde inşa edilmiş umumi banyosu. <i>Musala Caddesi</i> görünümü.....	181
Şekil 3.2.9: UAKK resmi web sayfasından alınmış ve Ćejvan-Bey hamamının savaş sonrası durumunu gösteren fotoğraf.....	183
Şekil 3.2.10: Soldaki fotoğraf: şehrin hamam geleneği ve su kültürü hatırasının muhafaza edildiği iç mekan tasarımı. Sağdaki fotoğraf: Kendi doğal çevresi içerisinde dış mekanın görünümü.....	184
Şekil 3.2.11: Panorama, çevre fotoğrafı.....	184
Şekil 3.2.12: Eski tabakhanenin bugünkü durumu: restoranlar	185
Şekil 3.2.13: Mostar'daki hamam – müze, iç mekân tasarımı.....	185
Şekil 3.2.14: Hamam (1) aynı çevrede nehir ve köprü'nün yanında (2) cami (3) ve sıra halinde dükkanlar ya da küçük çarşı ile birlikte varlığını sürdürmüştür.....	188
Şekil 3.2.15: Blagaj'daki Karağoz-Bey hamamı.....	189
Şekil 3.2.16: Günümüzde hamamların görünümü.....	189
Şekil 3.2.17: Osmanlı döneminde Blagaj'da inşa edilen Velagićevina konut	

kompleksi.....	190
Şekil 3.2.18: 20 yüzyılda altmışlı yıllar itibariyle hamamların görünümü.....	191
Şekil 3.2.19: Karadoz-Bey hamamı: Tek hamamın planları ve kesiti.....	192
Şekil 3.2.20: Ulusal miras anıtlarını gösteren işaretli noktalar.....	193
Şekil 3.2.21: Blagaj tekkesi: Delikli kubbenin 1952 tarihinde restorasyondan önce çekilmiş görüntüsü.....	194
Şekil 3.2.22: Blagaj tekkesi: Hamamın görünür iç cephesini, tuvalet ve <i>abdestlik</i> alanlarını gösteren ilk yerleşim planı.....	195
Şekil 3.2.23: Karadoz-Bey hamamının yakın civardan görünümü.....	196
Şekil 3.2.24: Tarihi Stolac şehri ve Köprü yanındaki Hamam.....	199
Şekil 3.2.25: Stolac Hamam konumu.....	200
Şekil 3.2.26: Stolac'taki hamamın yerleşim planı.....	201
Şekil 3.2.27: Savaş tahribatı öncesinde hamamın durumu.....	202
Şekil 3.2.28: Avusturya- Macaristan yönetiminin başlangıcında Stolac çevresi.....	203
Şekil 3.2.29: Počitelj yerleşim planı.....	207
Şekil 3.2.30: Počitelj'deki hamamın işaretli konumu.....	208
Şekil 3.2.31: Pocitelj- Hamamın planı.....	209
Şekil 3.2.32: Pociteljdeki Hamam ve çevresini gösteren fotoğraf.....	210
Şekil 3.2.33: İbrahim Ćehaja hamamı: soyunma odasının kubbesi tüm kompozisyonu tamamlanmamış gösteren eksik parçadır.....	213
Şekil 3.3.1: Çağaloğlu hamamı - turistik web tanıtımı.....	215
Şekil 3.3.2: İstanbul'daki Kılıç Ali Paşa hamamı.....	218
Şekil 3.3.3: Bursa'daki Emir Sultan hamamı - soldaki görsel (günümüzde bir belediye binası olup kültür merkezi olarak kullanılmaktadır) ve cami – sağdaki görsel.....	218
Şekil 3.3.4: Çemberlitaş Hamamı – Plan çizimi.....	221
Şekil 3.3.5: Sarajevo'daki Boşnak Enstitüsü (zemin planı).....	221
Şekil 3.3.6: Çemberlitaş hamamı – cadde görünümü.....	222
Şekil 3.3.7: Sarajevo'daki Boşnak Enstitüsü (cadde görünümü).....	223
Şekil 3.3.8: Bursa Büyük Şehir Belediyesi - Emir Sultan Hamamı Kültür Merkezi.....	228
Şekil 3.3.9: Sarajevo'daki Gazi Husrev-Bey hamamı, Boşnak Enstitüsü (iç mekan).....	229
Şekil 4.1: Şemada Morel-EdnieBrown'ın özgünlük modeli ve somut olmayan öğeleri arasındaki etkileşimler ortaya konulmaktadır.....	232
Şekil 4.2: Tek bir işlevsel bütün oluşturmak üzere somut ve somut olmayan öğelerin bir araya getirilmesi.....	235
Şekil 4.3: Osmanlı döneminde Bosna Hersek'teki tipik hamam aksesuarları.....	236

TABLO LİSTESİ

	<u>Sayfa</u>
Tablo1: Hamam'ın genius loci anlayışı yönünden etkileri.....	43
Tablo 2: Bosna Hersek'teki en belirgin termomineral ve Mineral sular	71
Tablo 3.1: Yıkanma/hamam kültürün terimleri.....	73
Tablo 3.2: Hamam mimarlığı-terimleri resimlerle.....	96
Tablo 4: Hamam odalarının isimleri, Boşnakça, İngilizce ve Türkçe versiyonları...	99
Tablo 5: Durum çalışmalarının işlevsel / karşılaştırmalı analizi.....	224
Tablo 6: Durum çalışmalarının mimari / karşılaştırmalı analizi.....	225

BİRİNCİ BÖLÜM

1. GİRİŞ

1.1. ÇALIŞMANIN KONUSU

Bosna-Hersek'te tarih boyunca farklı devletler hüküm sürmüş ve bu doğrultu bölgenin kültüründe ve geleneğinde çeşitli değişiklikler meydana gelmiştir. Bu çalışma, Bosna-Hersek'in su kültürünün gelişimine ve bunun Osmanlı döneminden (1463-1878) kalmış olan kültürel miras üzerindeki etkisine odaklanmaktadır.

Bu dönemde yeni bir din olan İslam, farklı kültür ve olanaklarla birlikte ilkeleriyle yakından ilgili olarak Bosna topraklarına getirilmiştir (**Handžić, 1994, s. 33-35**). Sürekli artan Müslüman nüfus, farklı dinlere ve ritüellere sahip komşuları için kaçınılmaz bir etkiye sahipti. Mevcut Bosna-Hersek, günlük yaşamda mükemmel bir uyum içinde birbirleriyle örtüşen farklı dinlerin karışımı haline geldi (**Malkolm, 1994, s. 122-125**). Çok sayıda etki ve zorluğa rağmen, zaman içinde bugün bile aynı bütünlüğün parçası olarak yaşamaya devam etmektedir.

“Bosna Hersek'te hamamlar üzerinden gelişen su kültürü” olarak adlandırılan bu tezde, kamu tesisleri ve diğer yapıların yeniden gözden geçirilmesinden sonra, su kültürünün Bosna-Hersek'teki gelişimi adına önem arz eden ve suya önem verme, temizlik ve bölgedeki özel alışkanlıklar, maddi ve gayri maddi miras adına bu çalışmanın ana konusu olarak hamamlar seçildi.

Hamamlar belirli bir zaman aralığında sadece geleneğin ve yaşam tarzının bir parçası değildir, onlar aynı zamanda kentsel düzenin bir parçasıdır. Bu tip tarihi binalara yapılacak herhangi bir müdahale, yapının tarihi ve mimari değerlerini koruyacak ve bunun bir parçası olarak çağdaş yaşamda yaşamaya devam edecek şekilde iyi planlanmalı ve yönetilmelidir. Bu nedenle, bu çalışmanın odağı, Bosna-Hersek'teki hamamların kent dokusunun ve manevi mirasın bir parçası olarak ele alınmasıdır.

1.2. HİPOTEZ – SÜRECİ

Araştırma için temel fikir ilk olarak Bosna Hersek'teki Osmanlı mirasıydı. Kalıtsal su kültürünün yanı sıra hamamlar, Bosna-Hersek'te (BH) yeterince araştırılmayan bir konu olduğu göz önüne alınarak keşfedilecek en çekici konuydu.

Mevcut durum analizi sonucunda hamamlar, halk yaşamının ve Osmanlılardan miras kalan eski BH şehirlerinin mimari kompozisyonlarında en çok ihmal edilmiş unsurlardır. Yüzyıllar boyunca, konut tesislerinde ve teknolojilerindeki gelişmeyi de içeren farklı faktörler nedeniyle, hamamlar “bir kenara bırakıldı/ terk edildi” ve yeni nesil Bosnalıların toplumsal hafızasından silindi.

Daha da motive edici bir faktör, nihayet ihmal edilen mirasın yenilenemez durumunu değiştirmeye çalışmak ve onu çağdaş hayata sürdürülebilir şekilde dahil etmektir. Günümüzde Bosna-Hersek birçok idari ve sosyo-ekonomik sorunla mücadele etmektedir. Bu nedenle ilk adım, kültürel ve mimari mirasın karmaşık genel durumunu çözenin yanı sıra küçük yerel bölgeleri ve kültür varlıklarını yeni bir şekillenmeyle canlandırmaya çalışmaktır.

Hamam yapıları ile unutulmuş gelenek arasındaki bağlantıyı bulmak için günümüzdeki durumu ayrıntılı bir şekilde analiz etmek, hala canlılığını koruyan aynı dönemdeki kentsel çekirdekleri, Genius Loci'yi ve tüm unsurları bir bütün olarak ele almak gerekmektedir.

HİPOTEZ

Bosna Hersek'teki hamamlar, su üzerinden gelişen kültürün (su kültürü) önemli bir bileşeni olarak, kentsel ortamlarda genius loci'nin (yerin ruhu) anlaşılmasına, korunmasına ve aynı kavramlarla yeniden şekillenmesine katkıda bulunur.

1.3. AMAÇLAR VE HEDEFLER

Amaçları belirleme sürecinde, ilk adım sorunları belirtmektir: Hızla küreselleşen şehirler, gelenek ve manevi değerlerini kaybederler. Suyla yaşamak, kentsel yaşam kültürünün bir parçasıdır. Bu husus, yerin ruhuna katkı sağlayan suyla ilgili kent öğeleri ve mekânlarının yanında hamamların da önemle ortaya çıkmasına neden olmaktadır.

Eldeki verilere göre, Bosna Hersek'te 42 kasabada 56 hamam vardır.

1. Saraybosna (7 hamam), 2.Visoko, 3.Mostar (2 hamam), 4. Foča (3 hamam), 5. Jajce, 6. Travnik (3 hamam), 7. Banja Luka, 8. Rudo, 9. Kladanj, 10. Tuzla, 11. Rogatica, 12. Višegrad, 13. Blagaj, 14. Čajniče, 15. Kostajnica, 16. Konjic, 17. Livno, 18. Zvornik, 19. Prača, 20. Ustikolina, 21. Jeleč, 22. Jezero, 23. Mrkonjić Grad, 24. Cernica, 25. Nevesinje, 26. Srebrenica, 27. Jasenovac, 28.Stolac, 29. Prusac, 30. Donji Vakuf, 31. Kupres, 32. Dol Kasaba, 33. Knežina, 35. Ulog, 36. Duvno, 37. Nova Kasaba, 38. Počitelj, 39. Gračanica, 40. Brčko, 41. Bijeljina, ve 42. Maglaj. (**Kreševljaković, 1991, s. 54-83**).

Yukarıda belirtilenlerden, Osmanlı idaresinin sonunda 42 şehirde inşa edilen Bosna Hersek'teki 56 hamamdan sadece birkaçı günümüze ulaşmıştır (**Şekil 1.1 ve Tablo 1.1**). Arkeolojik kalıntı niteliğinde mevcut olan hamamların sayısı yedidir. Bu hamamlar beş kasaba/şehirde bulunmaktadır; Saraybosna'da 3, Mostar'da 1, Počitelj'de 1, Blagaj'da 1, Stolac'ta 1 (**Kreševljaković, 1991, s. 15**) ve bunların hiçbirinin orijinal işlevini sürdüremediği görülmektedir. Sonuç olarak, yukarıda belirtilen bilgi doğrultusunda eski tarihi şehir alanlarının çok önemli bir bölümü olan hamamların çok ihmal edildiği, terk edildiği ve Bosna-Hersek bölgesindekilerin kaybolma ve hatta tamamen yok olma tehlikesi altında olduğu gözlenmektedir.

Bu çalışmada kapsamlı bir araştırma yapabilmek için ilk aşama Bosna Hersek'teki su kültürünün farklı kültürel etkilerinin arka planının araştırılmasıdır. Detaylı incelemede hamamlar, daha geniş nüfusun temizliğini ve sosyalleşmesini sağlayan yaygın bir fenomene sahip kamu binaları olarak ortaya çıkar. Bosna-

Hersek'te yer alanda ve eskiden yaygın bir fenomen olan tüm hamamlar aşağıdaki haritada işaretlenmiştir (Şekil 1.1).

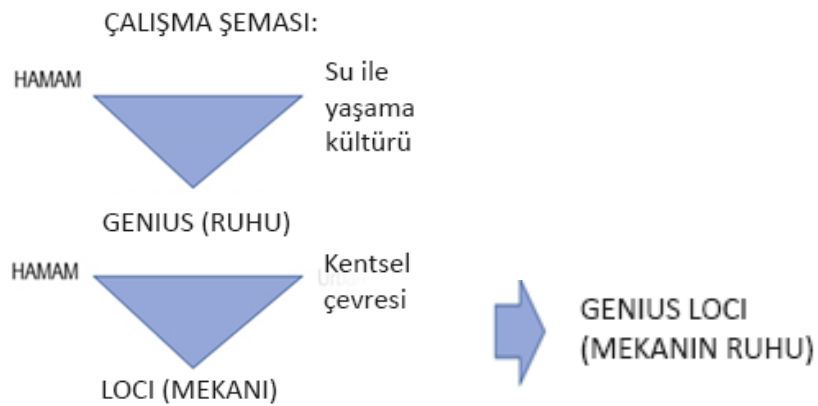
Şekil 1.1: 19. yüzyılda Bosna Hersek'te tüm hamamlar (1462'den-1916'ya kadar).

- 1) Bosna-Hersek'teki çok zengin Osmanlı su kültürü mirasını korumak için amaçlananlar:
 - i. Kalan hamam örneklerinin farklı bakış açılarından ayrıntılı analizi.
 - ii. Hamamların mimari bir yapı olarak, kentin sosyal ve kültürel çerçevelerinin içindeki kentsel dokunun bir parçası ve inşa edildiği tarihi ortam bağlamında değerlendirilmesi.
- 2) Sembolik (dini, geleneksel, tarihi).
- 3) Küresel birleşme eğilimlerine rağmen mirasın ve geleneğin öneminin, hafızanın ve kimliğin korunmasındaki önemi kadar azalmadığını

kanıtlamak için kentsel yapıdaki gelecek müdahalelerin yerel, kültürel ve tarihi geçmişe uygun olması gerektiğini göstermek.

- 4) Genius loci'nin oluşumuna katkıda bulunan maddi ve maddi olmayan unsurları tanımlamak, her ikisinin de eşit ve birlikte belirli bir yerin tam deneyimini oluşturduğuna işaret etmek.
- 5) Bosna Hersek'te su kültürüne ait mirasın bir ögesi olan hamamların korunmasının ihmal edildiğini vurgulamak.
- 6) Hamam geleneğinin, çağdaş yaşamın ve tüketicilerin ihtiyaçlarının bir parçası olarak, modern çağda sürdürülebilir şekilde yeniden kültürün bir parçası olmasına yardımcı olmak.
- 7) Ayrıntılı bir gözden geçirmenin ardından bu çalışmanın amacı, kültürel mirasın olası kötü müdahalelere karşı korunmasına ve geri kalan hamamların ve benzeri yapıların uygun bir şekilde işlevlendirilerek canlanmasına, yeniden kullanılmasına temel teşkil edecek parametreler oluşturmaktır.

1.4. METODOLOJİ

Şekil 1.2: Grafikselsel olarak sadeleştirilmiş çalışma şeması: Nihayetinde mekânın ruhu olarak etkileşimlerinin sonucunu oluşturan çeşitli unsurlara katılma süreci.

Çalışma sürecinin başlangıcındaki ilk yöntem kamu kurumları, kütüphaneler gibi kurumlar ve çevrimiçi kaynaklar, bilimsel makaleler ve diğer literatürlerden kamuya açık materyalleri toplamaktır. Bosna-Hersek'te bu konuda bilgi eksikliği olması veya konuya dikkat edilmemesi durumunda, Türkiye'de bulunan ve aynı döneme tarihlendirilen hamamlar ve su kültürü ile ilgili kaynaklar incelendi, hamamlar hakkında ek bilgi verilecektir.

Bu çalışmada tarihsel yöntem, hamamlar ve ek kentsel yapılar inşa edildiği ilgili dönemi (sosyal-ekonomik durumları) tarihsel olarak doğru bir şekilde tanımlamak ve avantajlarını veya dezavantajlarını işaret etmek için kullanılacaktır. Bu yöntemin, çalışmanın sonunda kronolojik olarak sıralanan geçmiş deneyimlerden dersler çıkarmaya ve hamamların “tarih sahnesinden” çekilmelerinin nedenlerini anlamaya yardımcı olacağı düşünülmektedir.

Hamamların ve çevrelerinin çağdaş durumunun yerinde araştırma yöntemiyle ayrıntılı olarak kaydedilmesi, bu yazının tanımlayıcı bölümü için yararlı veri tabanı oluşturarak gelecek çalışmalar ve sonuç için temel olarak kullanılacaktır. Bu yöntem, kesin konumlardaki gerçek durumun tanımlanması için giriş sağlamalıdır.

Sorunun daha iyi anlaşılması için vaka çalışması yöntemi kullanılacaktır. Yöntem, yedi hamam örneği üzerinde uygulanacaktır.

Sürecin sonunda toplanan tüm belge ve bilgilerin ve teknik ayrıntıların analiz ve sentezlenme yöntemiyle, çalışmanın gelecekteki eylemlerde ve bunların yönetiminde problemlerle ilgilenmek için parametreler sağlayacağı düşünülmektedir. Ek olarak, bu yöntem bilimsel olarak oluşturulan sonuçlara temel sağlayacaktır.

Bosna-Hersek'te kalan hamamların yerleri haritada ayrıca işaretlenmiştir (**Şekil 1.3**). Haritaya göre, mevcut hamamların coğrafi olarak iki gruba ayrılabilceği görülmektedir. Bunlardan birincisi, Bosna'nın merkezinde dağ iklimi olan Saraybosna bölgesinde, “tepelik ve ormanlık alan” topografyası, ikinci grup ise ülkenin güney kesimi—daha fazla Akdeniz iklimi ve “kayalık ve engebeli” manzaraların görüldüğü Hersek bölgesidir. Her iki alanda da hamamlar, anlamlı bir şekilde, zengin akarsular etrafında yer almaktadır.

Şekil 1.3: Bosna Hersek haritasında hamamların yerleşimi.

1.5. TEZİN YAPISI

Bu tez için seçilen konu geniş bir araştırma gerektirmektedir. Anahtar kelimeleri bir başlık altında topladığımızda farklı konuların sentezi ortaya çıkmaktadır:

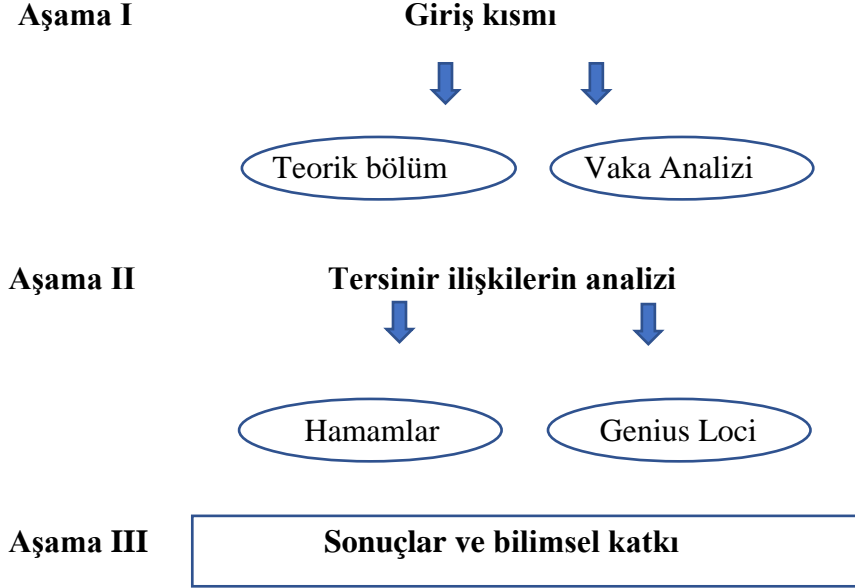
Anahtar kelimeleri: Su Kültürü, Genius Loci, Bosna Hersek'te Osmanlı mirası ve hamamlar.

Hepsi bu çalışmanın hipotezine yol açan tek bir amaçta birleşmektedir. Tezin içeriği aşağıdaki gibi düzenlenmiş altı bölümden oluşmaktadır:

Tezin ilk bölümü giriştir. Bu bölümde, yapıların geçmişleri hakkında yapılan araştırmalar sırasında toplanan bilgiler yer alır.

İkinci kısım terim tanımlarını, kavramları ve farklı fenomen açıklamalarını içeren teorik kısımdır. Bu bölüm, genius loci veya yerin ruhuna farklı bakış açılarıyla

yoğunlaşmıştır. Genius loci, doğal ve inşa edilmiş çevre ile ilişkilerde sosyal ve insan faktörü ile birlikte ele alınmıştır.

Şekil 1.4: Çalışma sürecinin şematik sunumu.

Bir sonraki metin, su kültürünün ve etkisinin tartışıldığı giriş ve analiz olarak tanımlanabilir. Bu noktada hamamlar, ilgi odağı olarak, farklı açılardan analiz edilmiştir. Maddi ve maddi olmayan yönleri ve değerleri dikkate alınmıştır.

Sonraki alt bölüm, Osmanlı dönemine vurgu yaparak, Bosna Hersek'in tarihi geçmişinin tanıtılmasıdır.

Üçüncü bölüm, Bosna Hersek'te kalan hamam örnekleri ve tartışmalar üzerinedir. Hamamlar kentsel yapının bir parçası olarak, mimari açıdan, bütünleşmiş yönleriyle ele alınmıştır. Bu bölüm hamam-genius loci'nin ilişkisi üzerine odaklanmıştır.

Dördüncü bölümde, araştırmadan elde edilen bilgilerle desteklenen gelecekteki müdahaleler için nihai gözlemleri, karşılaştırmaları, önerileri ve katkıları içermektedir.

Beşinci bölümde Bosna Hersek'te günümüze ulaşmış hamamlar için gelecekte yapılabilecek müdahalelere ilişkin varsayımsal önerilere yer verilmiştir.

Tezin son aşamasında, araştırmadan elde edilen veriler doğrultusunda ulaşılan sonuçlar yer almaktadır. Araştırmanın sonunda tezin referansları ve ekleri olarak standart ek bölümler bulunur.

1.6. LİTERATÜRE GENEL BAKIŞ

Tez, Osmanlı mirası, hamam kültürü, mekânın ruhu gibi, az sayıda bileşenin bütünleşmesini içerdiği için araştırma süreci karmaşık bir süreçtir. Teorik kısma giriş ve Osmanlılardan miras kalan Bosna-Hersek'teki su kültürünün tarihi arka planını destekleyici çok az kaynak bulunmaktadır. Bosna Hersek'te geliştirilen hamam geleneğine ilişkin olarak, en güvenilir ve kapsamlı araştırma Bosnalı tarihçi Kreševljaković Hamdija tarafından yazılan *Bosna Hersek'te Hamamlar, 1952*'dir. **(Kreševljaković, 1952)** Daha sonrasında geliştirilmiş baskı olan, *Seçilmiş Eserler III, Hamamlar, Su Kaynaklar Sistemleri, Hanlar ve Konaklama Yerleri, 1991* gelmektedir **(Kreševljaković, 1991)**. Kreševljaković, çalışması sırasında, o zamanlar bulabileceği olası kaynaklardan, ülkenin dört bir yanındaki 42 farklı yerde bulunan Bosna-Hersek'teki tüm hamam binalarını genel bir bakış açısıyla araştırmakta ve ilk defa bir basımda sunmaktadır. Araştırmalarını zaman çerçevesinde 1462'den 1916'ya veya aktif olarak kullanılmalarına kadar sınırlandırmıştır ve böylece bu konuda daha ileri araştırmalar için temel atmıştır. Sadece her bir binayı işlemekle kalmamış, onlar hakkında mevcut bilgileri kaydetmiş, aynı zamanda hamam geleneğinin tüm tarihi yönlerini sunmuştur.

Kreševljaković, halka açık yıkanma geleneğinin teşvik edildiği, maddi kültürü, yeni meslekleri, ikramları, bahsi geçen hamamları ve geleneksel literatürdeki su kültürünü takip eden iç içe geçmiş ruhu hatırlatarak ilk inşa edilmiş su temini sistemlerini açıklar. Günümüzde en fazla dikkati Firduz-Bey'in hamamı çekmektedir. V. Sanković Simčić, ICOMOS 2012 iş birliğiyle, 'Firduz-Bey'in hamamı: Arkeolojik Alanın Yeniden Canlandırılması' adlı eseriyle **(Sanković-Simčić, 2012)** kültürel mirasın sürdürülebilirlik yönünde bütünleşmesi ve korunması sorunlarının çözümünde çeşitli olasılıkları tartışmaktadır.

Kreševljaković'ten önce bu binalara ait bilgiler, doğal çevresi, kentsel çevresi ve sosyal yaşamdaki önemi hakkındaki bilgi ve belgeler kaydedilerek, bağışlarda (vakıf belgeleri) ve sicillerde (adli-idari belgeler) saklandı. Bunların çoğunluğu Gazi Husrev-Bey'in Kütüphanesinde (GHK) saklanmaktadır. Öte yandan, ünlü Osmanlı kâşifi Evliya Çelebi'nin 1660 yılında Bosna Hersek'i ziyareti sırasında yazdığı Seyahatnamesi'nde de bu konuyla ilgili bilgi bulunmaktadır. Yugoslavya ülkeleri ile ilgili Hazim Šabanovic tarafından Boşnakçaya çevrilmiş örnek Gazi Husrev-Bey'in Kütüphanesi ve Oryantal Enstitüsünde bulunmaktadır (Çelebi, E. 1967).

Hamamın bulunduğu alanların gelişimi, kentleşmesi ve tarihi arka planı üzerine araştırmalar birçok farklı kaynaktan desteklenmiştir.

Bosna Hersek'te, bu tez için değerli belgelerin temin edilebileceği belirli sayıda resmi kurum bulunmaktadır. Bu kurumlar, aşağıda belirtildiği gibi destek vererek iş birliği yapmışlardır:

Saraybosna'nın tarihi arşivi, Bosna Hersek Arşivi (haritalar ve tarihi belgeler) vb. Herzegovina bölgesinin araştırılması sırasında araştırmanın temelini, mimarlık, tarihi geçmiş ve Mostar, Blagaj, Počitelj ve Stolac'ın eski şehir merkezlerinin diğer özellikleri ile ilgili literatürün en büyük kaynağını Herzegovina-Neretva İlçe Arşivi oluştur. 1981 yılında yayımlanmaya başlayan "Hercegovina" Gazetesi baskıları, Herzegovina ile ilgili konuları ele alan beşerî bilimlerden bildiri yayınlanan, tarihi, kültürü ve geleneği ilham verici kaynaklar veren ve aynı zamanda değerli literatür oluşturan kaynağı, Mostar Bilgi ve Belge Merkezi -CIDOM adlı inisiyatifiyle toplandı (Url-1).

Diğer kaynaklar arasında, Bosna tarihi, kültürü ve mirası ile ilgili, özellikle Osmanlı döneminden ve daha önceki dönemlerden temel alan kurumlar da yer almaktadır. Kütüphaneler, arka plan veya teorik araştırma için temel oluşturmuşlardır. Bu kütüphaneler: Gazi Husrev-Bey'in kütüphanesi ve arşivi, Boşnak Enstitüsü, Oryantal Enstitüsü, Bosna Hersek Ulusal Müzesi ve Bosna Hersek Ulusal ve Üniversite Kütüphaneleridir.

1992-1995 yılları arasında savaş döneminde çok sayıda belgenin yakıldığını veya ortadan kaybolduğunu belirtmek gerekir. Ayrıca, son savaş yıkımlarından önce,

dokümanlar, yönetim yapılarındaki değişikliklere ve ülkedeki karışıklıklar doğrultusunda defalarca yer değiştirmiştir. Bu dönemlerden sonra da devletin birleşmesi, yeniden örgütlenmesi ve genel olarak devletin karmaşık siyasi ve idari düzenlemesi nedeniyle arşiv belgelerinin bölümlerinin dikkatsizlikler sonucu birbirinden ayrılması, kötü organizasyonu gibi müdahaleler bu belgelerin kaybına sebep olmuştur.

Dayton Anlaşması'nda yer alan Ek sekiz'e göre Ulusal Anıtları Koruma Komisyonu (UAKK) kurulmuştur. Bu komisyon tüm Ulusal Anıtlara bir genel bakış sunmuştur.

Mevcut hamam örneklerinin tümü tarihi bina ve bir topluluğun parçası olduğu için UAKK tarafından dikkate alınmıştır. Doğrudan UAKK Kurumuna bağlı olarak, Bosna Hersek mirasına göre bilimsel araştırma çalışmaları yapmak için ofisi bulunan Anıtların Korunması Dairesi de bulunmaktadır. Bunlar, Ulusal Miras, Ulusal Anıtların sorunları ve gelecek yönetimlerdeki yasal adımlar ile ilgilenen devletin resmî kurumlarıdır. Bu bölüm kapsamında, anıtlar ve tarihi mimarlık için önemli olan objelerin korumaları ile ilgili “Naše Starine” yayınlarının toplanması değerli belgelerin temeli olarak da belirtilmelidir. Elektronik formda da mevcuttur (Url 1.1.).

Odak noktası olarak, Bosna-Hersek'te Osmanlı dönemini ele alan ve kamu mimarisine önem veren yazarlara odaklanılmıştır. Kentsel yerleşimler ve Osmanlı dönemi kent merkezinde yapılan kamu binalarına daha yakından ilgilenilmiştir. Buna göre, burada araştırma sürecinin bu kısmı için en anlamlı isimlerden bahsedilecektir. Truhelka Ćiro, Bosna-Hersek tarihi ve Ulusal Müzesi'nin ilk küratörü hakkında çalışmalar yapan hayatını bu uğurda adanmış Hırvat arkeologdu (Truhelka,1912, 1912a).

“Bosna Oryantal mimarisi”nin yazarı Mimari teorisyen Grabrijan Dušan ile Bosna Hersek'in Osmanlı mimarisinden etkilenen kent mimarı Juraj Neidhart, “Bosna'nın mimarisi ve modernitenin yolu”nu 1957 yılında yazdılar (Grabrijan, Neidhardt, 1957). Ayrıca, Alić D.'nin bu konuda yazılmış olan ilham verici tezinde ‘Juraj Neidhardt ve Dušan Grabrijan’ın Mimari Yapısındaki Oryantal

Dönüşümler'den (Alić, 2010) bahsedilmelidir. Çok benzer bir konu (genius bölgesi ve su kültürü mirası), mimar Imširlija Mirela'nın tez çalışmasında, konuya ayrıştırmış ve sistematik olarak analitik bir yaklaşımla, Banja Luka'nın (2012) Gornji Šehir (Yukarı Şehir) örneğindeki genius loci tanımında Mimari mirasa bağlı olarak genius loci'nin yapısı analiz edilmiştir (Imširlija, 2012).

Ayrıca, araştırma konusu ile ilgilenen yazarlardan: Bejtić Alija “*Bosna Hersek'te Osmanlı Mimarisi anıtları*”nı (Bejtić, 1957) yazmış; Profesör Redžić Husref “*İslam Mimari mirası üzerine çalışmalar*”nı (Redžić, 1983) yazmıştır.

Pašić Amir, Bosna-Hersek'in İslam mimarisi hakkında araştırmasında, Osmanlı dönemi konut mimarisine özel ilgisi olan Hersek (Mostar) bölgesinde özel bir düzenleme yapmıştır (Pašić, 1989).

Kentsel çevreye ve tarihteki değişimlere göre, en çok kullanılan kaynaklar Bejtić'in ve Kovačević Z. tarafından yazılan “*Eski Saraybosna Kentsel Planlama Programı*”, (Bejtić A., Kovačević Z., 1962) ve ayrıca V. Škarić tarafından yazılan “*Saraybosna ve çevresi en eski zamanlardan Avusturya-Macaristan işgaline kadar*” (Škarić V., 1937) isimli çalışmalardır. Saraybosna her zaman araştırmaların başkenti ve ilgi odağı olması nedeniyle kentsel gelişim için talep ve ilginin yanısıra birçok araştırma bu kente adanmıştır.

Eski Yugoslavya ülkelerinin bir parçası olarak Bosna-Hersek bölgesi için çalışan Türk yazarlardan en kapsamlı araştırma yapan, mimar ve sanat tarihçisi (Ayverdi v.d 1981) “*Yugoslavya'daki Türk Anıtları ve Vakıfları*” kitabıyla başarmıştır. Ayrıca Ayverdi'nin Vakıflar dergisinde yayınlanan “*Yugoslavya'da Türk Âbideleri ve Vakıfları*” adlı bir makalesi bulunmaktadır.

Önde gelen Türk sanat tarihçisi Profesör Doktor Semavi Eyice, Ayverdi'yi “*Osmanlı dönemi Türk mimarisini unutulmazlıktan kurtaran adam*” olarak nitelendirmiştir (Url 1.2).

Bosna hamamları hakkındaki yayınlar aslında bu kültürün çok daha gelişmiş bir aşamada olduğu bir yer olan ve pek çok yazar için ilginç bir konu olan Osmanlı Türkiye'sinden gelmiştir. Ergin Nina'nın “*Anadolu Medeniyetlerinde Hamam Kültürü*” adlı kapsamlı çalışması, hamam binasının işleyişini, temellerini ve hamam

geleneğinin tüm detaylarını anlatmaktadır (**Ergin, 2011**). Bu eser Yegül Fikret K.'ya ait olan ve halka açık banyo kültürünü ele alan “Roma Dünyasında Banyo” aslı eserle birlikte hamam kültürüne dair çok iyi bir temel oluşturmaktadırlar (**Yegül, 2010**).

Boşnak hamamlarının anavatanı olan Türkiyedeki araştırmalar sırasında karşılaşılan su kültürünün modern insanın maddi ve manevi mirasını sunan ve yakın ilişkisini ortaya koyan ‘Adell Armatür’ himayesinde gerçekleşen Ab-ı Hayat’ın da (Geçmişten Günümüze İstanbul'da Su ve Su Kültürü Sergisi) olağanüstü çabalarını zikretmek gerekir.

Geçmişe bakıldığında kaynaklar oldukça geniştir. Teorik kısım ve genius loci fenomenini anlamak amacıyla, kapsamlı bir araştırma yapmak için en iyi giriş, Norveçli bir mimar ve teorisyen Christian Norberg-Schulz'un çalışmasında bulunmaktadır (**Norberg-Schulz, 1979**). Norberg-Schulz, mimari fenomenoloji hareketinin yaratıcısı ve genius loci teriminin ya da modern mimarideki yerin ruhunun yeni rolünün yaratıcısı olarak bilinmektedir. “*Genius Loci: Bir Fenomenolojiye Doğru*” (*Genius Loci: Towards a phenomenology of Architecture*) adlı kitabında genius loci kavramı mimarlık ile ilgili olarak tartışılmaktadır (**Norberg-Schulz, 1979**).

Kentler ve kent sakinleri için anlamlarıyla ilgili olarak, önemli bilgi tabanı, “*Şehrin görüntüsü*”nde (**Lynch, 1960**) Kevin Lynch'in teorileri ve Norberg-Schulz'un “*Mekânın ve mimarinin varlığı*” kitabında (**Norberg-Schulz, 1975**) yer almaktadır. Genius loci'nin teorik kısmı hakkında, daha fazla açıklama ayrı bir bölümde yapılacaktır.

Son olarak, uygulamada toplanan bilgilerin uygulanması ve miras, yer ve otantiklik ile ilgili uluslararası mevzuatın doğru anlaşılması aşamasında aşağıdakilere dayanılmaktadır: UNESCO'nun Dünya Mirası Örgütü ve ICOMOS standartları ve teknikleri, yerin ruhu'nun korunmasına ilişkin Quebec Deklarasyonu v.d. Manevi veya farklı değerlere sahip olan mimari miras ile herhangi bir ilişki belirtilen uluslararası mevzuat ve ilkelerde takip edilmektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

2. TEORİK ARKA PLAN

Bu bölümün amacı, hipotezde yer alan tüm terimleri mümkün olduğunca yakından açıklamaktır. Bu şekilde, tezin farklı bölümleri veya tezin anahtar kelimeleri: su, su kültürü, Osmanlı mirası ve Bosna-Hersek hamamları arasında bir bağlantı kurulacaktır.

Yerin ruhu kavramı ve mekânın insanlar tarafından tecrübe edilmesi ve takdir edilmesindeki önemini ortaya koymak için, bu bölüm uygulamadan bazı örnekler verecektir. Örneklerin, yerin karakteristik ruhunu, sembolizmi ve belirli yerlerin veya tek tek nesnelerin diğer değerlerini vurgulamının ve korumanın farklı, olası yollarını göstereceği hedeflenmiştir.

2.1. GENIUS LOCI (YERİN RUHU)

“Genius Loci, bir yerin hâkim karakteri veya yerin atmosferidir.”¹ (**Url-2**)

Genius loci fikrinin kökeni Eski Roma kültüründen gelmektedir. Roma mitolojisinde, özel yerlere yerleşip onları koruduğuna inandıkları ruhlara atıfta bulunulmuştur. (**Vogler ve Vittori, 2006, s.2**).

“Genius loci Roma kavramıdır: eski inanişâ göre, her “bağımsız” varlığın kendi dehası, koruyucu ruhu vardır. Bu ruh yerlere ve insanlara hayat verir, onları beşikten mezara getirir, karakterlerini veya özlerini belirler.

.... GENIUS LOCI'nin mesajı her zaman doğal olarak kabul edilen bir fenomen olmuştur. Zaten ICOMOS'un temel bildirisi olan Venedik Tüzüğü'nün girişinde bu mesaj şu ifadeyi vermektedir: “*Chargées d'un message spirituel du passé, les oeuvres monumentales des peuples demeurent dans la vie présente le témoignage vivant de leurs traditions séculaires*” (“Geçmişten gelen ruhani bir mesajla iç içe geçmiş olan insanların

¹ İngilizce Sözlükten Ek Tanımlar: 1. Bir yerin koruyucu ruhu; 2. Akılda yarattığı izlenime atıfta bulunan bir yerin ayırt edici karakteri veya atmosferi (**Url-4**).

nesillerindeki tarihi anıtlar, asırlık geleneklerinin yaşayan tanıkları olarak günümüze kalmıştır.”). (Petzet, ICOMOS 16. Genel Kurulu, Bilimsel Sempozyumu, Quebec, 2008, s.2)

Çağdaş dünyada genius loci genellikle eskiden ruh koruyucu yerine, karakteristik atmosferi ya da “yerin ruhu” olarak anılmaktadır (Vogler Aand Vittori, 2006, s.2). Postmodern dönemde mimaride, bir yerin belli niteliğini ve uzmanlığını oluşturan, çevresel, tarihi, manevi ve diğer değerlerin açıklanması ve tanımlanması ihtiyacı ortaya çıkmıştır.

Sonuç olarak, modern çağda ilk kez genius loci olgusu² tekrar 20. yüzyılda odak noktası olmaya başlar; ancak daha gerçekçi bağlamda: "...herhangi kültürün önemli belirleyicisinin, yerin bütün ruhu olduğunu anlamaya başlıyoruz." (Durrell, 1997, s.56).

Modern mimari teori bağlamında en önemlisi, çeşitli yazılarında araştırdığı ve anlattığı genius loci konsepti üzerine teori geliştiren Norveçli mimar-teorisyen ve fenomenolog Kevin Lynch (1960) yerlerin karakterini ve insanlar için anlamlarını araştırmıştır. Bu araştırmalarda Lynch, anlamları görmezden gelerek daha çok kimlik ve yapıya odaklanmıştır. Schulz ise yerleri ve anlamlarını daha iyi anlamak için kasaba ve binalardaki geleneksel formları ön plana çıkarmaktadır (Jive'n ve Larkham, 2003, C.8, s.1, s. 67–81).

Genius loci'nin mimarlık ile ilişkilerini ve insan ortamındaki değerlerini açığa çıkarmasıyla Schulz, ilgili incelemelerinin “başyapıtı”nı, “Genius Loci: Mimarının Fenomenolojisine Doğru” adlı kitabıyla (1979) ortaya koymuştur. İnsanların mekânda gözlemlene yeteneğini analiz eder. Aynı zamanda, daha fazla araştırma

² “Olgular, olaylara veya insanların deneyimlediği tecrübelerle atıfta bulunur. Bir kişinin görebileceği, duyabileceği, dokunabileceği, koklayabileceği, tadabileceği, hissedebileceği, sezebileceği, bildiği, anlayabileceği veya yaşayabileceği herhangi bir nesne, olay, durum veya deneyim, fenomenolojik inceleme için meşru bir konudur.” (Seamon, 2000, s. 158-178).

yapmak ve soyut konumdan daha fazlası olan yerleri derinlemesine anlamak için bir temeldir. Bazı terimler ısrarla bilimsel olarak açıklanamaz. 'Soyut nesnenin' analizi, nesnel bilgiye ve sonuçlara dayanır. Schulz bu durumda fenomenoloji yöntemini kullanmaktadır.

Norberg Schulz, kentsel mekanları entegre bir bütün olarak düşünerek ve tarih ve çevreleri ile örnek olan şehirlerin (Prag, Hartum, Roma) analizini yapmıştır. Sonuç olarak bu kentleri yer belirleyen bir bütün olarak tüm yönleriyle incelemiştir: 1. İmaj, 2. Alan, 3. Karakter ve 4. Genius loci (**Norberg-Schulz, 1979, s. 69, 71, 73**).

Dahası, insan yapımı mekânın ruhunu tanınabilir kategorilere ayırır, yani:

- 1) Klasik (görüntülenebilirlik ve klasik düzen ile karakterize edilir),
- 2) Romantik (muhtemelen atmosferik renk ve şekil oyunu olarak tanımlanır) ve
- 3) Kozmik (düzen ve tekdüzelik sistemine sahip olan) (**Norberg-Schulz, 1979, s.78**).

Schulz'un genius loci incelemesinde, sosyo-ekonomik olarak çağdaş insanın işleyişinin varoluşsal anlamları olarak ele almadığı not edilmelidir.

Sonuç olarak, yer mekânsal sınır ile fiziksel olarak tanımlanan ve belirli estetik görünüme sahip belli bir alan olarak açıklanabilir. Mekânsal sınır büyük ya da küçük boyutta olabilir. Doğada gökyüzü ve arazi olabileceği gibi bir binada: yer, duvar ve tavan olabilir (**Schulz, 1979, s.15-17**).

İnsanlar etraftaki dünyanın imajını oluşturmak için deneyimli duygular, görselleştirmeler ve semboller toplarlar. Neticede, yerin ruhu bir çevre deneyimidir veya mimar Louis Khan'ın basit bir şekilde açıkladığı gibi: “*Genius bir şeyin ne olduğunu veya ne olmak istediğini belirtir*” (**Url-3**).

2.1.1. Genius Loci ve Doğal Çevre

Schulz, doğal mekânın ruhunun, genius loci hakkındaki tartışmalarında, büyükten küçüğe, boyutsal ölçeklere bölünebileceğini iddia etmiştir (**Norberg-Schulz, 1979, s. 42**). Bir yabancı yeni bir yeri ziyaret ettiğinde genellikle manzarasına ve doğal karakteriyle³ ilgilenmektedir.

Doğal koşullar, gelecekteki gelişmeler ve yapılaşmış çevrenin yerleşimi için ve hatta en eski medeniyetlerin görünümünü dahi etkileyen bir faktördür. Yapının karakteri, öğelerden birinin diğerinden daha az önemli olmadığı birçok somut ve soyut faktör arasında iç içe geçen birbirine bağlı bir ilişkidir (çevre, malzeme seçimi, renkler, ışıklar, sesler, oranlar ve son kompozisyonu oluşturan diğer birçok faktör).

Bir insan, dünyayı ya da kendi *imago mundilerini*, kendi mikro kozmosunu somutlaştıran deneyimlerini toplar ve yaratır. (**Norberg-Schulz, 1979, s. 17**).

Ayrıca, bu bölümde modern toplumun sürekli gelişme ve tüketiminin doğal çevreye açıkça zarar verdiğini belirtmek gerekir. Daha fazla güç için yarışmak, daha iyi kar elde etmek için, daha iyi ulaşım için genius lociye aksi uygun olmayan yerler oluşmaya başlamıştır. Sürekli devam eden endüstriyel büyüme bu dengeyi düzensiz kılmaktadır. Doğal çevre tüm sistemi sabit tutacak şekilde kullanılmalıdır, çünkü her durumda buna bağlıyız (**Vogler ve Vittori, 2006, s. 4, 5**). Bir yerin ve çevresinin mutlaka gelişmesinin akıllı etkileşimi, genius loci'yi çağdaş bir biçimde tutacak şekilde yönetilmelidir.

Hegel, “*Tarih Felsefesi*” kitabında yörenin doğal özellikleri ile insan davranışları ve alışkanlıkları arasındaki bağlantıyı tanımlamaya çalışır (**Hegel, “Tarih Felsefesi” ilk baskı 1805**). Mimari bakış açısıyla, birçok örnekten

³ Bir karakter fenomenolojisi, açık karakterlerin yanı sıra somut belirleyicilerinin araştırılmasından oluşmalıdır. (**Schulz, 1979, s. 14**).

çevremizin, tarih boyunca insanın çevresini oluşturan şeyler yaratmayı seçtiği doğrulanabilir (Norberg-Schulz, 1979, s. 168).

Modern dönemde yeni ilavelerle yaşamaya devam eden Osmanlı döneminden kalma bir Orta Çağ kenti olan Počitelj örneğinde olduğu gibi, eski şehir, şekillerin ve mimari malzemelerin doğal ortamlarıyla başarılı bir şekilde uyumuyla tasarlanan mekânın ruhunu hala korumaktadır (Şekil 2.1).

Şekil 2.1: Orta Çağ kenti örneği, Počitelj (Url-4).

2.1.2. Genius loci ve yapılı çevre

Alman filozof Heidegger alıntılanmak istersek, mimarlığın amacının aslında insanları doğayla birleştiren ve çevrede saklı şeyleri ortaya çıkaran ve insan hayatına anlam katan köprü gibi olduğunu söylerken iyi bir noktaya değinmiştir (Heidegger, 2016, s. 152).

İnsan ilk yerleşiminden, büyük şehirlere kadar, en iyi koşulları sağlamak için yapı inşa etmiştir. En büyük şehirler, temiz suya ve güzel manzaraya en yakın fiziki korumanın iyi olduğu önemli yolların yakınlarında oluşturulmuştur. İstanbul, doğudan batıya, kuzeyden güneye, kavşak noktası olmasıyla olağanüstü doğal güzellikler noktasında genius loci'yi vurgulamaya katkıda bulunarak kurulması ile koşulları tamamiyle yerine getirerek tipik bir örnek olabilir. (Norberg-Schulz, 2006, s.13).

Lynch'e göre, fiziksel görünüşü dışında bir yerin görüntüsü üzerinde başka etkiler vardır. Soyut faktörler aynı zamanda bir alanın anlamı, tarihi geçmişi, özel amacı vb. olabilir. Lynch ayrıca kentsel çevreyi ve fiziksel şeklini beş temel karakterde sınıflandırdı: yollar, sınırlar, bölgeler, düğümler ve simge yapılar. Üst üste binerler ve içlerine işlerler. (Lynch, 1960, s.46).

2.1.3. Genius loci ile ilişkili olarak insan davranışları ve hisleri

Bu bölümde amaç, algısal dünyamızdaki insan kimliğine olan ihtiyacı göz önünde bulundurmak ve kimlik duygusu ve aitlik duygusu sağlayan belli yerlerin nitelikleri ile ilişkilendirmektir.

K. Lynch'in dediği gibi: “İyi bir çevre imajı, sahibine önemli bir duygusal güvenlik hissi verir” (Lynch, 1960, s.4).

Sonuç olarak, elde edilen hiyerarşide organize olmak ve yönlendirilmiş olmak, oryantasyonları ya da herhangi bir duyguları olmayan yerlerde kaybolmanın ve duygusal olarak güvensiz olmanın tam tersidir.

Bu araştırmanın ana unsurlarından biri olarak hamam yapıları, Bosna-Hersek tarihinde kentsel alanların, Osmanlı dönemine ait tipik bir göstergesidir. Birçok durumda, en azında Bosna-Hersek'teki mevcut örneklerde, her çarşının ayrılmaz bir parçasıdır. Bu yapıların kubbeleri tüm çarşı misafirlerine kent merkezi ve halkın toplanma yerini göstermektedir.

Genellikle insan, ev veya yaşam alanını kimlik duygusuyla veya bir yere ait olmakla ilişkilendirir. İnsan hafızası kırılmalıdır ve zamanla bazı değerler unutulabilir. Küresel gelişme ile birlikte sıradan insanlar için eğitim geleneğinin de gelişmesi hafıza kırılmasını önlemektedir. Sentezdeki yerin, gözlemciye yansıyan duygular ile ortaya çıkışı, onun karakterini ya da çevresini oluşturur.

Aynı zamanda, farklı yerlerde, insanların doğal çevre ile farklı ilişkileri ve farklı günlük yaşam koşullarında insan davranışları arasında çeşitli bağlantılar vardır. Doğanın kendisi insanlara olası yönleri, yolları, merkezileşme noktalarını ve

eylemleri gösterir. İnsanlar doğal koşullara göre çevreleriyle ilişki kurarlar; bir yerde güneşten korunmaya, gölgeye ihtiyaç duymaya, bazen de soğuktan veya rüzgârdan korunmaya ihtiyaç duyarlar. Eski zamanlardan beri, bu şartlara dayanarak, insan kendi çevresini yaratır.

İnsanlar, çevrelerindeki tanınabilir öğeler veya yer işaretleri ile uzayda belirli bir yönlendirme sistemini kullanır. Sosyal faktörlerle birleşmiş doğal çevre, insan davranış terimlerini belirli bir yerde tanımlar ve bu günlük alışkanlıkların ve yaşam tarzının gerçekleştirilmesinin temelini oluşturur.

Bir yerin belirli özellikleri kaçınılmaz olarak davranışa veya deneyime bir uyarıcıdır.

Belirli bir yerin ruhu, diğer yerler arasında ayrım yapan özel 'madde'dir. Heidegger'e göre, "özgünlük" terimi bir varoluş biçimini ifade eder. İnsanlar için yaşanan yer aidiyet anlamına gelmekteyken, turistlere ise aynı yerde farklı hisleri uyandırmaktadır. Günümüzde turistler, otantikliğini veya mekân ruhunu hissetmek yerine, ziyaret etmeleri gereken popüler turistik noktaların listesini takip ederek ziyaret ettikleri yerleri seçmek ve yaptığı turlara kendi alışkanlıklarını getirmektedirler (Yu-Chu, Chen, 2014, s. 43-47).

1964 tarihli Venedik Tüzüğü'nün ruhuyla tasarlanan, Nara Özgünlük Belgesi'ne (1994) göre:

'Özgünlük, Venedik Şartı'nda onaylandığı ve kabul edildiği şekliyle, değerlerle ilgili temel nitelendirici faktör olarak görülmektedir. Özgünlük anlayışı, kültürel mirasın tüm bilimsel çalışmalarında, Dünya Miras Sözleşmesi yazılı prosedürleri kapsamında kullanılan koruma ve restorasyon planları ve diğer kültürel miras envanterlerinde önemli bir rol oynamaktadır. Küreselleşme ve birörnekleşme baskısıyla karşı karşıya olan ve kültürel kimlik arayışlarının kimi zaman saldırgan bir milliyetçilik ve azınlık kültürlerinin yok sayılması yoluyla sürdürüldüğü bir dünyada, kültür mirasının korunması uygulamalarında da, özgünlüğün dikkate alınmasıyla en büyük katkı, insanlığın ortak belleğinin tüm yönlerine saygı göstermek ve onu aydınlatmak biçiminde kendini göstermiştir.' (Nara Özgünlük Belgesi, 1994)

Bir insanın, kültürel miras ve özgünlükle arasındaki bağlantı, tanınmış ve alışılmış bir ortamda genellikle en rahat hissettiği gerçeğine yansır. Hayatlarının çoğunu belirli bir yaşam alanında geçiren birçok insan bulunmaktadır ve bu insanlar aynı zamanda genius locinin bir parçasıdır.

2.1.3.1. Genius Loci'nin Sosyal ve Tarihi Yönü, Örneklerle

Bir yerin mekansal ve duygusal olaylarına ek olarak, zamanın etkisi kesinlikle göz ardı edilemez. Dünya tarihi boyunca, bilim, teknoloji ve insan uygarlığının gelişmesiyle anlamlı değişiklikler meydana gelmiştir. Bu değişiklikler yaşam koşullarının çeşitlenmesine katkıda bulunmuştur. Farklı tarihi dönemlerdeki sosyal faktör, insanın yarattıklarına, estetik değerlerine ve yarattıkları ile göndermek istedikleri mesajlara yansımaktadır.

“Tecrübe, düşüncelere dayanan, hatıralara dayanan ve duygularla tatlandırılmış duyum-algı-anlayış-cevap-davranış kaynaşması ile oluşan, iç içe geçmiş bir fenömendir. Bir yerde ‘insan’ olmadan var olamaz.” (Norberg-Schulz, 1979, s.11)

Yine de aynı anda, farklı yerlerde, zıt, farklı durumlar olabilir. Mesela Orta Çağ dönemini örnek olarak alırsak:

Avrupa'da Orta Çağda, sanat, felsefe ve bilim olduğu gibi “medeniyet” temalarının eksikliği bağlamında “Karanlık Çağ” olarak da bilinir. Sosyal düzenleme, yaşam tarzını yansıtan mimariyi ve ortamı da etkilemekte idi (örneğin hijyen bakımı veya diğer alışkanlıklar), dolayısıyla Orta Çağ mimarisi, görüntüsünde ışık ve neşe olmayan küçük pencerelerle ağır ve karanlıktı.

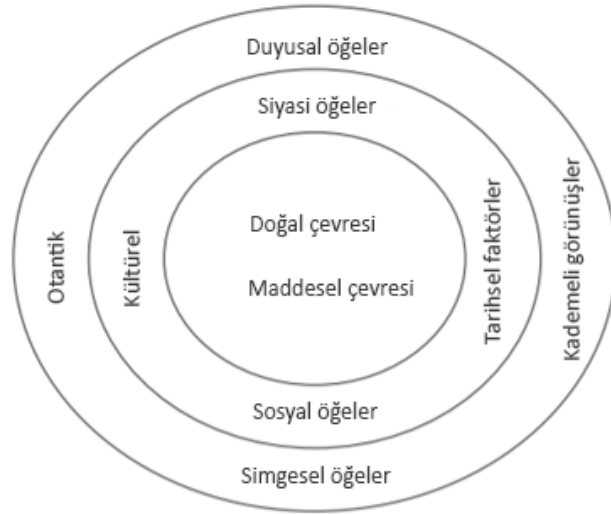
Aynı zamanda, Doğu tarafında, Osmanlı İmparatorluğu'nun çiçek gibi açılmasını görebiliyoruz. İlgili sahamız içinde kalan Osmanlı döneminde, Orta Çağ boyunca İmparatorluk zirvedeyken, İmparatorluk hakimiyetindeki illerde, büyük miktarda yeni kentsel dokular inşa edilmiştir. Bu inşaatlar İmparatorluğun o zamanki güç ve servet mesajını göndermek için kullanılıyordu ve bu görevi mimarları ve

inşaatçılar üstlenmekte idi. Liderler, farklı dönemler ve sosyo-politik düzenlemelerle, daha geniş nüfusa bir mesaj göndermek için yapıları çevrenin şeklini belirlemişlerdir. Sosyal düzenlemeler ve ilişkiler, sıradan insanların günlük yaşam biçimini ve alışkanlıklarını da derinden etkilenmişti.

“Her konu örümceğin ağları gibi bazı şeylerin nitelikleriyle olan ilişkilerini ortaya koyuyor ve varlığını taşıyan sağlam bir ağ dokuyor” (von Uexküll, 2010, s.56).

Farklı unsurların bir şekilde toplanması, yapıların veya olayların varoluşsal merkezini oluşturur (anlamlar). Bu şekilde kendi özel amacını bulur. (Şekil 2.2)

“Toplanmak, işlerin bir araya getirildiği anlamına gelir. İlk adım, nesnenin tanımlanması ve toplanmasının tam olarak anlaşılmasıdır. Bu şekilde kendi özel amacını bulur” (Norberg-Schulz, 1979, s. 168).

Şekil 2.2: Skinner'ın, genius loci fenomenini açıklamak için çaba sarf ettiği farklı etkilerin taslağı (Skinner, 2011, Cilt 11, No. 3, s.288).

Bir yerleşmenin ruhunu anlatan, ana bölümlere ayrılmış tüm görüşleri gösteren Skinner shemasından sonra, onu anlatan bir tablo oluşturulmuştur (Tablo 1.). Bu tablonun amacı Skinner shemasındaki genius loci anlayışını hamamlara bağlamaktır.

Hamamların bir yerleşim alanı ruhuna etkilerinin, hamamların içerisinde ve çevre ile ilgili, ilk olarak somut ve soyut etkilere ayrılmaktadır. Bu ayırım içinde hamamların farklı etkileri ile genius loci anlayışları bağlanmaktadır.

Genius loci anlayışı oluşturulmasında hamamların etkisini anlayabilmek için, hamamların oluşturma ve kullanma zamanında yaşam şekli ve su kültürünün bir parçası olarak bakılması gerekmektedir.

Tablo 1: Hamamın genius loci anlayışı yönünden etkileri
(Açıklama, Skinner'ın Şekil 2.2'deki eskizine dayanmaktadır).

HAMAM'IN GENIUS LOCI'YE ETKİLERİ	
SOMUT ETKİLERİ 1. Çevresel Hamam yapısının kurulmasıyla birlikte, doğal (su ve yakıt) ve inşa edilmiş (kentsel yerleşim) bazı nitelikler tamamlanmaktadır. İkinci en anıtsal yapı olarak hamam yapısı yerleşim silüetinin görünümünü etkiler. Hamamın içi de özel atmosferi yansıtıyor. 2. Kademeli görünüşler Hamamın fiziksel ve işlevsel olarak ayrılmış farklı alanları / odaları. 3. Duyusal öğeler Farklı duyular üreten fiziksel unsurlar: kullanılan malzemeler ve dokuları nemden elde edilen özel taş dokusu, bakır veya kireçle kaplı kubbeler gibi, buhar kokusu, sabun ve özel kokular, nem, sıcaklık vb.	SOYUT ETKİLER 1. Duyusal Temizlik, tazelik, rahatlama vb. hisleri. 2. Sahlenen gösteri Çeşitli alanlarda çeşitli atmosfer banyo işlemi sırasında farklı hisler üretir. 3. Sembolik (Symbolic) Hamamlar ilk olarak temizliği ve daha sonra sosyalleşmeyi simgelemektedir. 4. Otantik– Osmanlı 5. Siyasi - Her sosyal sınıf içindir 6. Tarihsel - Belirli bir tarihin dönemde 7. Sosyal - Özellikle kadınlar için sosyalleşmenin yeri 8. Kültürel - sanat ve gelenek ve çeşitli törenlerle bağlantılı.

Yaşam tarzı, yalnızca sosyal düzenlemenin unsurunu içermez, aynı zamanda manevi ve dini bakış açıları da içerir ve insan-doğa ilişkilerine önemli ölçüde yansımaktadır. Mesela, yapıları çevresindeki Oryantal insan, Tanrı'nın armağanı olduğunu düşündüğü doğaya ve suya saygı gösterir ve doğa ve kaynaklarıyla bu ilişkiye göre inşa eder. Böyle bir kültürde su doğal çevre, mimari tasarım ve günlük yaşamın önemli bir parçası olmuştur.

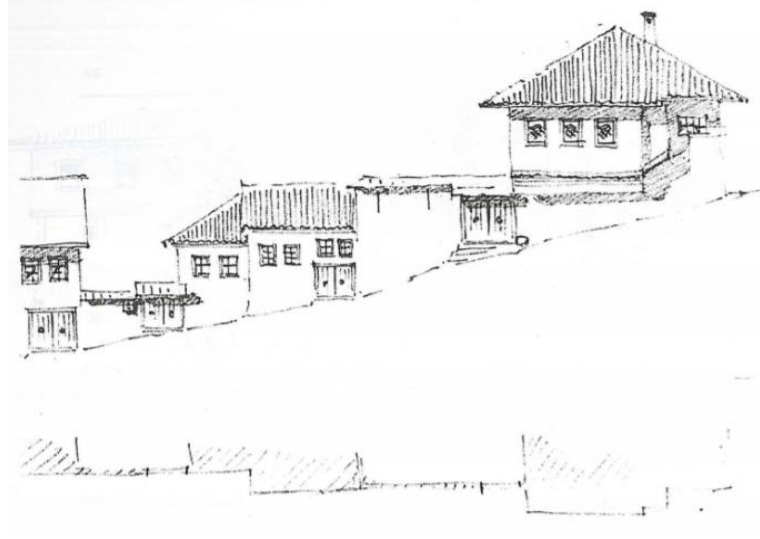
Müslüman şehirleri ve içindeki organizasyon, kurallar, mülkiyet, sorumluluk vb. koşullarını 1998 yılında yazdığı “*Crisis in the built environment, The case of Muslim city.*” kitabında Jamel Akbar da açıklamaya çalışmıştır.

Yapının etik ilkesi, oryantal geleneksel komşuya saygıyı (Akbar, J. 1988, s. 95, 100) ve örneklerden görebileceğimiz manzara hakkını da içeriyordu (Saraybosna'dan bir örneği-Şekil 2.4).

Şekil 2.3: Fotoğraf: Yüzyıllar boyunca ruhsal ve işlevsel anlamını koruyan, bir araya gelme noktası olan Begova Camii önündeki şadırvan (2018).

Bir yapı olarak hamam, kamusal ve özel bölümleri ile Bosna-Hersek'teki Osmanlı Müslüman ortamlarda hamamın rolü şematik anlatımı aşağıdaki gibidir (bkz. Şekil 2.5).

Şekil 2.4: Saraybosna yamaçtaki mahalle motifi (Hrasnica, 2003, s. 68).

İmşirlija (2012) tezinde insanın varlığının yer kimliği yaratmadaki rolünden bahsetmiştir. İnsanın doğum yeri ve ikamet yeri ile bağlantısı ve insanın dünyayı ve duygularını algılayışını etkilemesi ihmal edilecek bir şey değildir. İnsanın davranışının alışılmış çevre ile güçlü bir bağlantısı vardır. Psikolojik fenomen ve insanların yeni şeyler keşfetmek ve öğrenmek için gençlik döneminde farklı yerleri ziyaret etme isteği, ancak daha ilerleyen yaşta, çoğunun vatana geri dönme ihtiyacı hissetmeleri nadir veya sıradışı değildir (İmşirlija, 2012, s.29).

Tarihsel gerçeklere dayanarak, mekânsal ve sosyal sınırların yapılı çevrenin tasarımını etkilediği sonucuna varılabilir.

Örnek olarak, Oryantal mimarideki mahremiyet fenomenlerinden bahsedilebilir. Büyük ölçekte kentsel alan kamu (iş merkezi) ve özel (mahalle) olarak bölünür (Şekil 2.5.). Daha küçük ölçekte ise bireylerin özel yaşam alanı olan konutun temel hücresi, bireyin dini ve sosyal bakış açısıyla belirlenen özel ve kamusal alanlara bölünmüştür.

İslam kültüründe halkın ortak mülkü olan kamusal alanlar, bireylere ait özel mekânlardan daha çok değer görmektedir. Böyle bir alana herhangi zarar vermek tüm topluluğa zarar vermek anlamına gelir (Akbar, J. 1988, s. 114).

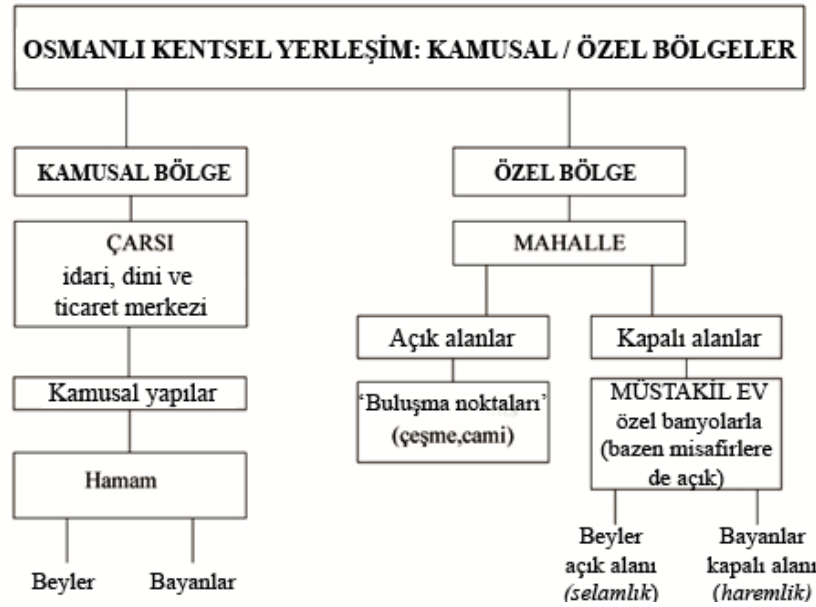
Kamusal ve özel alanları ayırma kurallarını takip ederek, Bosna-hersek'te o zamanki tipik bir toplum içinde hijiyen/yıkanma için kullanılan mekanların basit şeması aşağıda görülebilir (**Şekil 2.5**).

Osmanlı Döneminde bir Müslüman çarşıdaki mekânlar ilk olarak kamusal/çarşı ve özel/mahalle olarak iki gruba ayrılmaktadır.

Hijiyen amacıyla ve bunun yanı sıra toplumun bir araya geldiği bir mekân olarak hamamların içinde özel bölümler bulunmaktadır. Hamam içindeki mekânlar erkek ve kadınlara özel olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.

Bir şehir/kasaba'daki özel/yaşanan alanlara giren mahallelerde de kamu alanları bulunmaktadır. Bu alanlar halka açıktır ve bunlar içinde herkesin kullanabileceği özel mekânlar da bulunur.

Örgütlenme ve insan kullanımı ile ilişkisi, bazı yerleri dışa dönük veya içe dönük hale getirir. Osmanlı meskenlerinde evlerin doğaya ve çevreye karşı dışa dönük olduğunu ama halk için içe dönük olduğunu söyleyebiliriz (**Jemel, A. 1988, s.47, 85**).

Şekil 2.5: Gösteren Şema: Tipik Osmanlı yerleşimlerinde özel ve kamusal alanların imar edilmesi ve HAMAM'ın bunlar içindeki yeri.

Örnek olarak, iş merkezi (çarşı), tüm kullanıcılara ve çevre ile etkileşimli olan kamusal ve sosyal aktivitelere açık dışa dönük bir mekân örneğidir. Bu ortamın içinde, her şeyin gerçekleştiği kalabalık çarşının ortasında küçük içe dönük, gizemli bir dünya olarak hamamla yeniden karşılaşılabılıriz. Hamama giren erkekler “özel ruhu” olan yerde tamamen farklı atmosfer ile karşılaşırlar.

Osmanlı dönemine ait tipik hamamların kubbesi, uzaktan bakıldığında kamusal bir yapıyı ve insanların toplandığı yeri hatırlatır. Bu yapıların genel yapı malzemesi taştır ve cepheleri süslü değildir, taş yapı malzemesi cephede görünür durumdadır. Duvarlardaki açıklıklar genelde göz seviyesinin üstündedir ve sayısı son derece azdır. Bu cephe özellikleri mekânın mahremiyetini vurgular. Yapıdan gelen rutubet kokusu ve cephelerde yer alan nem kaynaklı lekelerden ise yapının yıkanma amaçlı inşa edilmiş suyla ilişkili bir yapı olduğu anlaşılabilir.

2.1.4. Genius loci’ye tehdit olarak küreselleşme

Yapılı bir çevrenin özü aslında bir insanın onunla ifade etmek istediği şeydir. Hızlı küreselleşme ve modern zamanların diğer etkileriyle, dünya çapında geleneksel ve manevi değerlerin ortadan kalkmasının korkusu yoğunlaşmaktadır.

Bir yer kimliğini küreselleşme ve tarihsel değişimlerin baskısı altında nasıl koruyabilir? Çağdaş yaşam koşullarına vb. uyumunda uygun adımlar nelerdir? Geçen yüzyılın sonunda, mirasın bu “soyut” öğelerinin yasal olarak resmileştirilmesine başlanmıştır⁴.

⁴ “Nara Özgünlük belgesi ve Burra Şartı soyut kültürel miras, ruh ve anlatı, tarihsel değer ve sosyal değer gibi kavramları içerir. Son olarak, UNESCO Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunmasına İlişkin Sözleşme metninde, soyut kültürel miras şöyle tanımlanmaktadır: “topluluklar, gruplar ve bazı durumlarda kültürel mirasın bir parçası olarak, uygulamalar, temsiller, anlatılar, bilgi, beceri ve araçlar, materyaller ve kültürel alanlar”. Bugün kültürel mirasın korunması, somut ve soyut değerlerin bütünlük bir anlayışının uygulanması olarak öngörülmektedir. Ancak, her şeyden önce, bu değerler kapsamlı araştırmalarla belirlenmelidir. Bu bağlamda, çeşitli tarihi belgeler, literatür taraması ve sözlü

Tarihi etkenler altında oluşan değişimler, Norberg-Schulz analizine göre 1. Pratik, 2. Sosyal ve 3. Kùltürel olarak görùlebilir (Norberg-Schulz, 1979, s.180). Ayrıca, bu süreçte yeni şartlar altında temel anlamları korumak için yaratıcılığa ihtiyaç vardır.

Relph (1976) yaptığı incelemede, insanların iletişim yolunu dergi, gazete, televizyon radyo olarak açıklamaktadır. Günümüz dijitalleşmesinde internetin bu anlamda öncü bir rol oynadığı da belirtilmelidir (Relph, 1976, s.90). Tüm bu teknolojik gelişmelerin bir sonucu olarak insanlar arasındaki yüz yüze ilişkiler, bağlantılar ve faaliyetler arasında “korkutucu” derecedeki bozulma ortaya çıkmaktadır.

Fransız antropolog Marc Augé ayrıca ruhu olan bir yer ile '*olmayan yer*' arasındaki farkı açıklamaya çalışmıştır. *Olmayan Yer: Süpermodernliğin Antropolojisine Giriş (1995)* kitabında *olmayan yeri* ilişkilerin, tarihin ve kimliğin silindiği yerler olarak adlandırır (Augé, 1995, p.79-82). Buna örnek olarak, Paris gibi Metrosunu küreselleşme ürünlerinden biri olarak kullanarak insanların kendilerini yüzeydeki tarihi eserler referans olarak verilen istasyon isimlerine göre yönlendirdiği metropolü kullanmıştır ve bu şekilde okuyucuyu belirli psikolojik duygulara ve tam yerin hafızasına veya karakterine bağlamaya yönlendirir.

Augé'nin *olmayan yer* olarak adlandırdığı olgu, ne tekil bir kimlik ne de ilişki yaratır, sadece yalnızlık ve benzerlik yaratır. Eğer yer ilişkisi, tarihe veya kimliğe bağlı değilse, karakteri yoktur; bu nedenle Augé, süper modernitenin, birleşmenin ve antropolojik olmayan küresel dünyanın ruhsuz yerler olduğunu ima eder (Augé, 1995, s. 77, 78, 103).

Sonuç olarak, tarihi şehirler geçmişten kalan tarihi değişimlerin ve kimliğin devamlılığını ifade eder. Kimlik ve topluluk değerleri, insanın sosyal evrimi boyunca üst üste dizilmiş katmanlardan oluşur. Mevcut ihtiyaca göre uyarlanmış sürdürülebilir bir model yapılarak korunması mümkündür. Ne olursa olsun, mimari

tarih müzakereleri gibi kaynaklardan yararlanmak çok önemlidir.” (Karatosun, Baz, 2017, 7(3): 84-91, sayfalar .84, 85).

müdahalelerde biçimsel bir tekrar yapılması önerilmemektedir. Tarih yeniden inşa edilemez, ancak daha ileri evrim sürecinde bilginin temeli olarak alınabilir **(Sanković-Simčić, 2012, s. 39)**.

Örnek olarak, Saraybosna'daki diğer hamamlardan rekonstrüksiyonu yapılmış olanlar (İsa Bey Hamamı), yeni fonksiyon verilmiş olanlar (Gazi Hüsrev Bey Hamamı) ve arkeolojik nitelikteki hamamlara kadar (Firüz Bey Hamamı) farklı niteliklerde pek çok hamam bulunmaktadır.

Bunların hepsi tarihteki çeşitli olayların etkisiyle mevcut durumlarına evrilmiştir. Bu hamamların asıl işlev ve görünüşüne kavuşturulması her zaman en iyi çözüm olmayabilir. Yukarıda örnek verilen üç yapı için de tek gerekli ortak ihtiyaç, bugünkü çağdaş insanın ve çevrenin ihtiyaçları doğrultusunda bu yapıların devamlılığının sağlanmasıdır.

Otantikliğin dünya çapındaki ulusların mirasındaki önemine dikkat çekmek için, bu olgunun korunması amacıyla birçok düzenleme mevcuttur.

“Ruh ve duygu gibi öz nitelikler, özgünlük koşullarının pratik uygulamalarına kendilerini kolayca ödünç vermezler, ancak yine de, örneğin geleneği ve kültürel sürekliliği koruyan topluluklarda karakter ve yer duygusunun önemli göstergeleridir.” **(Mitchell ve diğ. 2009, s.120)**

Buna göre, bir yeri doğrulanabilir kılan değerler, insanın bağlılık ve kimlik duygusuyla ayrılmaz bir şekilde bağlantılıdır.

Bosna-Hersek'te hamamlar kesinlikle özgün Boşnak çarşısı, hayat tarzı, kültürü ve Osmanlı dönemi su kültürünü günümüzde temsil etmektedir. Bu yüzden hem günümüzde hem de gelecekte bu yapıların korunması son derece önemlidir.

Bosna Hersek'te kentsel gelişme çoğunlukla ortaçağ vakıflarıyla başlamış, daha sonra Osmanlı yerleşimleri ile genişlemiştir. Planlanan ilk kentsel gelişim aslında Avusturya-Macaristan yönetimi ile başlar. Kentlerin kaçınılmaz gelişimi, zaman içinde kent planlamasının farklı yaklaşımlarını ve çözümlerini oluşturmuştur. Kentlerin genişlemesi, hızlı teknik gelişme, yeni trafik çözümleri ve küreselleşme sürecinin diğer birçok faktörü, kentsel dokuların geri dönülemez derecede dönüşümüne neden olmuştur. Bu süreçte hamamlar dahil pek çok tarihi yapı, ait

oldukları ilk inşa edilmiş çevreden kopmuştur. Bundan dolayı bu tarihi yapılar kentsel dokunun günlük hayatının bir parçası olmayan mekânlar haline gelmiştir.

2.1.5. Çeşitli tarihi binaların, yerleşimlerin ya da belirli manevi yerlerin tipik birkaç işlem örneği

Bu başlığın amacı belirli yerin/mekanın ruhunun önemini anlaşılması ve onu korumasına yönelik olası mimari veya diğer müdahalelerin gösterilmesidir. Bu müdahalelerin gösterilmesinin hedefi ise bu tür müdahalelerin yerin ruhunu koruyabilmesi ve günümüzde kendini devam ettirebilmesi için olası yolları belirlemektir.

Bu bölümde, benzer sorunlarla (Bosna Hersek hamamları gibi) ve bunların çeşitli yöntemlerle çözümlerini ele almanın tipik birkaç örneği bulunmaktadır. Her birinde farklı kentlerin dokusunu, kültürel, tarihi veya mimari miras açısından önemli bir yerin hatırasını veya ruhunu korumak başarılmıştır.

Uygulamada, bazen, belirli bir işlevi olmadan sadece anıtlar, eski geleneklerin hatırlatıcısı veya yerin ruhu gibi sebeplerle tarihi binanın kalıntılarının muhafaza edildiği ve korunduğu müdahaleler oldukça basittir. Örnek olarak İstanbul'daki Bahariye Hamamı'nın duvar kalıntıları verilebilir (**Şekil 2.1.1**).

Çağdaş eğilimler çerçevesinde, bölgenin özel ruhunun korunmasına katkıda bulunması gereken, tarihi yerleşimlerde bulunan tarihi anıtlar veya kalıntılarına uygun mimari müdahaleler hakkında birçok farklı yaklaşım, görüş ve tartışma vardır.

Golding'e (2001) göre, doğru yaklaşım aşağıdaki maddelerle ilgilidir:

- “yerin coğrafyası ve tarihi ile iyi ilişkiler
- mevcut gelişim modeliyle, içindeki ve çevresindeki yollarla iyi ilişki
- önemli görüş, saygı
- komşu binaların ölçeğinin göz önüne alınması

- yüksek kalite malzemelerin kullanılması ve yapım yöntemleri

ortamın çeşitliliği ve dokusu ile zenginleşen yeni tasarım ve görünümlerin yaratılması” (Golding, 2001, s. 37).

Şekil 2.1.1: İstanbul / Kadıköy: Bahariye Caddesi, Köçeoğlu Hamamı'nın kalıntıları.

Yapının günlük yaşama dahil edilmesi ve sürdürülebilirliğinin muhafaza edilmesi çabalarında karşıtlık (tarihsel / çağdaş) yönteminin kullanılması durumunda uygulamada birçok başarılı örnek vardır. Örnek olarak 1884'te İstanbul'da kurulan Beyazıt Devlet Kütüphanesi'ni ele alalım. Kütüphane binası aslen aşevi ve kervansaraydı (**Şekil 2.1.2**). İçerdiği mutfak, ilkokul, hastane, medrese ve hamam Beyazıt Camii Külliyesi kompleksi'nin bir parçasıydı (**Şekil 2.1.3**).

Yeniden tasarlanması Tabanlıoğlu Mimarlık tarafından yapılan ve 2016 yılında açılan bu yapı, eski Osmanlı yapısının uygun şekilde korunup yeniden kullanılmasına güzel bir örnektir. İstanbul'daki tarihi yarımada da yer alan bu tarihi bina, modern malzemelerle (çoğunlukla çelik ve cam) birleştirilmiş, ancak tarihi yapının değerlerini ve ruhunu ahenkli bir uyumla geliştirmiştir (**Url-5**). Bu uygulama yapının değerini gizleme yoluyla değil, korumak ve öne çıkarmak şeklinde yapılmıştır (**Şekil 2.1.2**).

“...‘Asgari müdahale’ yaklaşımı, modern tesisler tarihi dokuya aşılanırken mekanın ruhunu korumasıdır. Proje, başta Beyazıt Halk Meydanı ile, bütün izlerini ve kapasitelerini yeniden canlandırarak, kamusal alanın çevresel iyileştirilmesi ve kentsel dönüşümünü daha da hedeflemektedir.” (Url-5).

Şekil 2.1.2: Beyazıt Devlet Kütüphanesi adaptasyonu: iç görünüm (Url-5).

Schlossberg'den Kunsthaus, pratik olarak, yerel model mimaride enterpolasyonlu, başarılı modeller olarak kabul edilen tüm çevresine zıt olan çok yenilikçi ve kışkırtıcı yapılar da yer almaktadır (Şekil 2.1.4).

Şekil 2.1.3: Beyazıt Devlet Kütüphanesi adaptasyonu: özgün tasarımı tamamlayan asgari müdahaleler (Url-5).

Şekil 2.1.4: Schlossberg'den Kunsthaus Graz'ın manzarası. Colin Fournier ve Sir Peter Cook tarafından tasarlanmıştır (2003) (Url-6).

Kunsthauz Binası ise farklı bir örnektir. Bu yapı tarihi kent dokusunun içinde yenidir ve bu tezin konusunu oluşturan hamamlar gibi herhangi bir belirli tarihi yapıya müdahale ile inşa edilmemiştir.

Bosna-Hersek'ten verilebilecek örnek yaya köprüsüdür. Bu köprü'nün kalıntıları ışık ve peyzaj ile vurgulanmaktadır, geniş çaplı bir müdahale söz konusu

değildir (**Şekil 2.1.5**). Bu yerinin önemi, Saraybosna'nın çok kültürlü ruhunu belirleyen iki dünya (Doğu ve Batı) arasındaki sınır çizgisi olan konumuna yansımaktadır (**Şekil 2.1.5**).

Tarihi eserlerin, sembollerin, geleneklerin korunması amacıyla kent dokusuna yapılan müdahalelerin yanı sıra, kimliğin ya da mekanın özü olan bir olay ya da dönemin hafızasını koruyan örnekler de vardır (**Şekil 2.1.6 ve Şekil 2.1.7**).

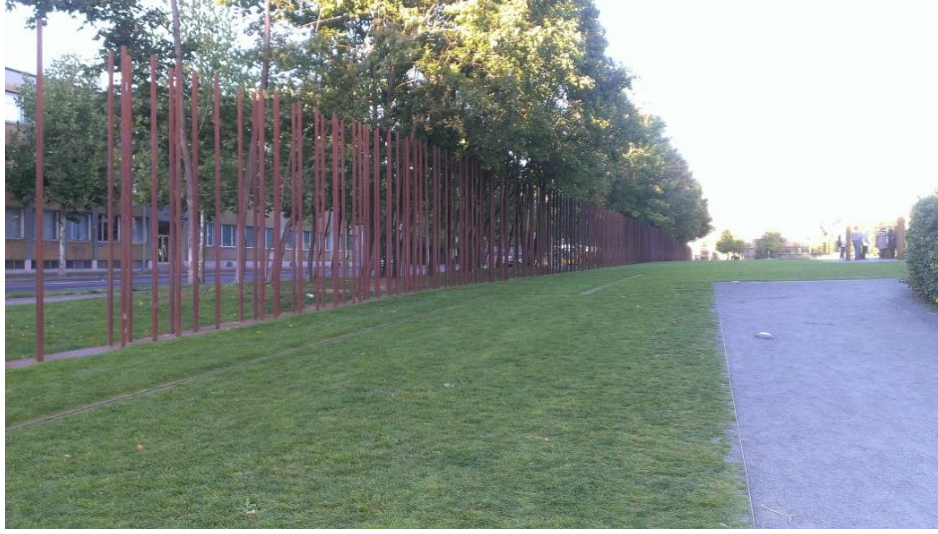

Şekil 2.1.5: Saraybosna'daki *Taşlı Han*, eski yapının korunmasını ve uyarlanmasını, bir yandan eski Osmanlı yapılarının çöküntüsünü ve diğer yandan çağdaş mimariyi korumasını sağlar (**yazar tarafından, 2017**).

Bir sonraki örnek Belçika'nın Leuven kentindeki bir başka temsili müdahale vakası olan eski Orta Çağ pazarıdır (**Şekil 2.1.8 ve Şekil 2.1.9**). İlk adaptasyonun yapılmasından sonra, 19. yüzyılda, yapıya bir kat daha eklenmiştir. Bugün ise yapı KU Leuven Üniversitesi'nin malıdır. Çoğunlukla iç müdahalelerle, bina asıl işlevine benzer olarak (insanların toplanmasına), şu anda kafeterya ve öğrenci kaydının alındığı bir mekân olarak yeni amacına uyarlanmıştır.

Şekil 2.1.6: Almanya'nın yeniden birleşmesinden önce bölünme dönemi sembolü olan Berlin duvarının kalıntıları (yazar tarafından, 2016).

Şekil 2.1.7: Çelik sütunlar, Berlin Duvarı'nın yol çizgisini simgelemektedir (yazar tarafından 2016).

Yeniden inşa etme seçeneği göz önünde alınırsa, Bosna Hersek'te yapılan rekonstrüksiyonlardan söz edilmelidir (Şekil 2.1.10). Bir örnek olarak Osmanlı döneminden kalma Eski Köprü'nün savaşın yıkımı ile tahrip edilip yeniden inşa edilmesi gösterebilir (Şekil 2.1.10). Anıt, şu anda UNESCO'nun Dünya Miras Alanları'na ait olan kültürel, tarihi ve mimari değerlere sahip tarihi kentte yer alan Mostar kentinin genius loci sembolüdür.

Şekil 2.1.8: KU Leuven Üniversitesi, Leuven, Belçika, iç mekân (2019).

Üzerinde kurulan Mostar şehri için, Mostar’da sosyal etkinlikler açısından ve şehir ruhu oluşturulmasında Neretva nehri hayati önem taşımaktadır. Nehir kıyıları şehrin biçimini ve gelişimini şekillendirmiş. Mostar isminin kendisi da Neretva Nehri’nin üzerindeki iki kıyıyı birbirine bağlayan ve şehrin simgesi olan köprüden gelmektedir.

Uygulamadan elde edilen deneyimlere ve dünyadaki farklı örneklerle dayanarak, Bosna-Hersek’te kalan hamamlar için temelde iki tür müdahale önerilebilir.

İlk olarak hamamların çevreyle uyum içinde düzenlenmesi, tarihi yapının aksine yeni yapılara dayanmaktadır⁵. İkinci seçenek, derinlemesine araştırma ve analizler sonucunda tarihi yapıyı kurtarmak için başka bir yol olmaması durumunda yapının yeniden inşa edilmesidir⁶. Alandaki uzmanların görüşlerinin ardından, rekonstrükyiyona dair herhangi bir eylemin katı kurallar ve tanımlanmış koşullar altında gerçekleştirilmesi gerekir.

⁵ Not: Tarihi yapının korunması ilk adımdır, bazen sadece tek ve yeterli müdahaledir.

⁶ Uluslararası olarak yeniden inşa etmeye yalnızca özel durumlarda izin verilir (örn. Mostar’daki Eski Köprü, Bosna-Hersek).

Şekil 2.1.9: KU Leuven Üniversitesi, Leuven, Belçika, dış görünüş-sol ve tarihi bina-sağ içindeki modern malzemelerin detayları (2019).

Şekil 2.1.10: Mostar'daki Yeniden İnşa Edilmiş Eski Köprü (yazar tarafından 2018).

2.2. MIMARI VE GELİŞME İLE BAĞLANTILI OLARAK SU

Su, tüm medeniyetlerin gelişim sürecince her zaman bir yerleşim merkezi kurmak ve daha fazla şehirleşme için bir üs oluşturmak için çok önemli bir unsurdur. Yaşam için temel bir unsur olan su, insan nüfusunu ve genel olarak ekonomik

büyüme, ilerlemeyi ve refahı doğrudan etkilemektedir. Suyun manevi gücünün tüm dinlerde çok önemli bir rolü vardır. Arınma ve yeni yaşam anlamlarına sahiptir. Su, yaşamın ve onun varlığının yaratılmasında temel bileşendir. Suyun ve kültürün birbirinden neredeyse ayrılmaz olduğu söylenebilir (**Johnston ve diğ. Water, 2012, s.10-15**).

İnsanlar suyu temel günlük kullanımda içme, yemek yapma, yıkama veya temizleme, ayrıca ticaret, ulaşım, enerji, sulama, spor ve dinlenme için kullanır. Su bağlar ve böler; bazen tehlike rolü, bazen de koruma rolü vardır.

Teknolojik evrim, gelişme ve daha yüksek standartlar ile su kullanımı için ihtiyaç ve talep paralel olarak artmaktadır. Bu nedenle, geçen yüzyılda, su kullanımının düzenlenmesi ile ilgili kurumsal düzenlemelerin, yasaların, projelerin ve organizasyonların kayda değer bir şekilde oluşmuştur. Son yüzyılda, dünya genelinde suya ve yönetimine daha fazla önem verilmektedir. Küreselleşme sürecine uygun olarak bu konuyla ilgilenen kurum ve kuruluşların artışına yönelik teşvikler vardır.⁷

Eski insan uygarlıkları ilk olarak dünyanın büyük nehirlerinin verimli vadileri boyunca ortaya çıkmıştır. Dünyadaki nehirlerin dağılımı ve nehir sistemleri, tarih öncesi zamanlardan beri doğrudan inanç sistemlerini, ekonomik ve askeri faaliyetleri etkilemiştir. İnsanlar akar suyun olduğu bölgeye yerleşmeyi tercih etmiştir ve bu doğrultuda yerleşim bölgesinin coğrafi özellikleri ve dolayısıyla kentin üzerine inşa edildiği bu akarsular toplumun dil, kültür ve tarihini derinden etkileyerek bu öğelerin oluşumuna katkıda bulunmuştur. Günümüzde de milyarlarca insan gıda, ulaşım, rekreasyon ve manevi ve dini ilham için nehirlerle bağımlıdır.

Mezopotamya'da bilinen en eski şehirlerin, Fırat Nehri etrafında bulunan Uruk (yaklaşık M.Ö.4500) ve Ur (M.Ö.3800) olduğuna inanılmaktadır. Ayrıca, eski Mısır Uygarlığı'nın Nil Nehri çevresinde oluşması da akarsuyun yaşamı şekillendirdiğine ve bir kültürü oluşturduğuna yönelik en güzel örnektir (**Url-7**).

⁷ Bu kuruluşlardan bazıları Dünya Sağlık Örgütü (WHO), BM Örgütü himayesinde: BM Su - Dünya su gelişimi, su için doğaya dayalı çözümler; Uluslararası Su Birliği (IWA)'dır.

Buna ek olarak, bir şekilde suyun kùltürü şekillendirdiğine veya tam tersi olduğu sonucuna varılabilir. Su, sadece dünyadaki her canlı için büyük önemi ve hayati işlevi nedeniyle, birçok kùltür ve dinde yüksek sembolizmin kutsal önemine ve anlamına sahiptir.

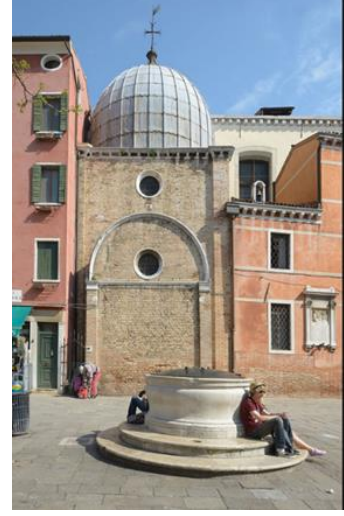
Antik çağlardan beri, bir mesajı daha geniş bir nüfusa göstermek için mimari kullanılmıştır. Genellikle bu durum liderin gücünü, Devletin gücünü veya bazı kurumların servetini gösteren bir sembol olarak ele alınmıştır (**Şekiller 2.2.1-2.2.3**).

Şekil 2.2.1: Barok çağda inşa edilen Roma'daki Aşk Çeşmesi (*Fontana di Trevi*)

Dünyanın en görkemli ve ünlü çeşmelerinden biridir (**Url-8**).

Çeşmeler, sembolizm amacıyla (hayatın sembolü, iktidar sembolü), farklı tarihsel dönemlerde, farklı mimari tarzlarda fakat aynı anlamlarda en çok temsil edilen ve en sık kullanılan mimari yapı tiplerinden biridir. Genellikle önemli binaların cephelerinde veya önünde, kent meydanlarının merkezinde yer alırlar (**Şekil 2.2.1 ve Şekil 2.2.4**).

Şekil 2.2.2: Sırasıyla solda Kuzey Afrika, Fas, Mavi Şehir, mahalle meydanında (Chefchaouen) kuyu suyu (**Url-9**) ve sağda *Campo Santi Apostoli* Meydanı'nda aynı adı taşıyan kilisenin önündeki su kuyusu, Venedik İtalya (**Url-9**).

Şekil 2.2.4: Mies van der Rohe tarafından modernist tarzda tasarlanmış New York, ABD'de bulunan Kanadalı şirket Seagram gökdeleninin önündeki fıskiyesi (**Url-10**).

Su ve mimarlık bir araya geldiğinde, su kullanımı için yapılmış çok çeşitli yapı tipi vardır. Su temini sistemleri, farklı su toplama sistemleri ve farklı teknik ve dekoratif yapılar, su veya su kullanımı için çok çeşitli yapılar olarak kabul edilebilir. Bunların hepsi çalışmanın konusu olamayacağı için bu tez kapsamında ele alınmayacaktır.

Şekil 2.2.5'de Bosna-Hersek'te sosyalleşme açısından anlamlı bir buluşma noktası olarak su çeşmesi gösterilmektedir. **Şekil 2.2.6**'da ise yaşanacak (özellikle kuru ve sıcak Hersek'te yaz günlerinde) özel iklim şartlarıyla başa çıkmak amacıyla özel mülk bahçesinde yer alan suyun kullanımına bir örnek gösterilmektedir.

Şekil 2.2.5: Saraybosna'da, şehrin eski kartpostallarından içme suyu çeşmesi.

(Saraybosna Tarihi Arşiv'den).

Osmanlı İmparatorluğu'nun Bosna-Hersek'te hakimiyet kurmasının ardından bölgede yeni tip kentsel örgütlenmeler ortaya çıktı ve Bosna-Hersek'in her tarafına yayılan yeni tür yerleşim birimleri gelişti.

Şekil 2.2.6: Begovina, Stolac'ta bir konut (Url-11).

Osmanlı Devleti'nde İstanbul başta olmak üzere birçok kentin çekirdeği olan *Külliyeler*; kültürel, dini, ticari ve eğitimsel faaliyetlerin önemli merkezidir ve Osmanlı İmparatorluğu'nun gücünün ve kazanımlarının sembolüdür.⁸

Terim, Arapça hepsi anlamına gelen *kull* kelimesinden türetilmiştir. Bunlar yardım binaları kompleksidir. Vakfın hayır kurumlarıyla (Url-12) beraber idare edilmiştir. Merkez bina her zaman camiydi. Kompozisyonunda genellikle şunlar vardı: bir medrese, mutfak, fırın, hamam, hatta bazen bir hastane ve toplum için farklı kamu ve yardım hizmetleri için diğer binalar. Hamamlar genellikle ilk inşa edilen objelerdi, böylece inşaat işine katılan insanlar inşaat süresi boyunca uygun bir şekilde abdest alabiliyorlardı (Şehitoğlu Elif, 2008, s. 8, 9).

⁸ “O dönemdeki külliye'nin anlamını, işlevsel ve sosyal önemini anlamak ve açıklamak için Türk mimarisinde kompleksin anlamını anlamak demektir. En basit anlamıyla, kompleks “birimlerin birlikte planlandığı ve inşa edildiği çeşitli işlevsel yapının oluşturulduğu sosyal bir organizasyon” olarak tanımlanabilir. Bu kompleksi oluşturan binalar: camiler ve türbeler, medrese, tıbbi medrese, darüşşifa, imaret (çorba mutfağı), tabbhane (misafirhane), han-kervansaray, arasta çarşısı, hamam, ilkokul, kütüphane, içme suyu çeşmesi, fiskiye, köprüler ve bazı ek yapılar zorunludur. Ancak, bu yapıların tümü bir kompleks oluşturmaz. Bu yapılardan birkaçı birlikte planlanmış ve yapılmışsa, yapı *külliyeler* olarak biliniyor.” (Url-13)

Külliye terimi, aynı zamanda, kısaca, Osmanlı döneminde tek bir kentsel yerleşimde kamusal yaşamdaki tüm işlevler ve olaylar için önemli olan tüm kamu binalarının kompleksi olarak açıklanabilir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük merkezi olan İstanbul külliye çeşitliliği açısından çok zengindir. İlk inşa edildikleri tarihten bu yana külliyeler anıtsal bir mimari görünüme sahiplerdir ve Osmanlı İmparatorluğu'nun tarih ve mirasını hatırlatan yerin özel ruhunu yaratmada hala lider bir rol oynamaktadırlar.

Benzer prensipte şehrin bu kuruluş modeli daha sonra Bosna Hersek'te daha küçük ölçekte uygulanmıştır. Ek olarak, ana kamu binalarının yapısal organizasyonu ile Osmanlı külliyesine benzeyen küçük yerleşim veya Poçitelj örneği sunulmaktadır. Bu külliye, İstanbul'daki anıtsal külliyelere benzemektedir. Hersek'te bulunan Poçitelj yerinde şehrin kamu binaları aşağıdaki gibidir:

1. Cami, 2. Han ve konak (ziyaretçiler için konaklayacak yerler), 3. Hamam ve su kulesi, 4. İmaret (halk mutfağı), 5. Medrese (devlet okulu) ve 6. Saat kulesi (Şekil 2.2.7.).

Osmanlılar için akan suyu görmek ve sesini duymak büyük zevkti. Suya, mimaride olduğu gibi yaşamda da büyük saygı duydular. Mümkün olan her yerde halka açık çeşmeler, sebiller gibi su yapıları inşa ettiler, hatta özel evlerinde dahi. (Aru, 1949, s. 32).

Şekil 2.2.7: Bosna Hersek'te Osmanlı yerleşim ilkesi, (örnek: Poçitelj) (Url-14).

Osmanlı dönemdeki Osmanlı şehir örneklerinde, şehir merkezi konumundaki külliyelerde günlük kullanımda suyun kültü görülmektedir. Daha önce söylendiği gibi, bir külliyenin en önemli yapıları cami, okul, hamam gibi yapılardır ve bütün bu yapılarda su, günlük olarak kullanılmaktadır.

Suyun külliyelerdeki önemi sadece mimari ve estetik değildir. Sosyal, dini (şadırvan, çeşme, sebil), sıhhi (hamamlar) ve hijyenik açıdan da çok büyük önem taşımaktadır. Böylece bir şekilde bu yerleşim alanlarının genius loci anlayışına da bağlanmaktadır.

Ek olarak, Osmanlı mimarisinden suyun ruhsal gücünün ve yerin ruhunun temsili bir örneği bulunmaktadır. *Sultan II. Bayezid Edirne Darüşşifası* - II. Beyazid Edirne Hastanesi (1484). *II. Beyazid Külliyesi*, o dönemde en önemli sağlık, sosyal, eğitim ve dini kurumlardan bir tesis olarak, hastane, tıbbi medrese, cami, misafirhane, imaret, banyo ve köprüden oluşmaktadır. Bu çok amaçlı tesis aynı zamanda dönemin sosyal durumunu da yansıtır.

Hastanenin en önemli özelliği müzik, su sesi ve doğanın hoş kokularının kullanımıyla hasta tedavi edilmesidir ve bu kullanımıyla genius loci'nin insanın zihin durumuna ve duygusal kararlılığa etkisinin iyi yansımalarıdır (**Url-15**).

Şekil 2.2.8: Sultan II. Beyazid Edirne Hastanesi (inşa tarihi 1484), Sultan II. Beyazid Külliyesi (**Uzhaber; 01.06.2016**).

2.2.1. Su kültürü-terim tanımı

Yerleşime başlamanın kritik noktası suyun varlığı olduğundan, farklı dönemlerde kentleşme süreci su kültürünün gelişmesine sıkıca bağlıdır. Bu çalışmada anahtar kelimelerden biri olan “su kültürü” veya “su kültü” olgusu biyolojik bilimlerde bile birçok bağlamda kullanılabilir.⁹ Buna göre, öncelikle bu ifadenin ileride hangi bağlamda yazılacağını açıklamak gerekmektedir. Kültür sözcüğü ya da terimi geniş biçimde yazılmıştır ve çeşitli şekillerde tanımlanabilir ve farklı açılardan gözlemlenebilir.

“Kültür, toplum gruplarının üyelerinin sosyal çevreleriyle etkileşime girmek için kullandıkları ortak değerler, inançlar, davranışlar ve semboller sistemi olarak kabul edilir. Kültürlerin kendilerini gösterme biçimleri üç farklı kategoride somutlaştırılmaktadır: 1. İnançlar ve değerler; 2. Gelenekler, ritüeller, uygulamalar; 3. Semboller, eserler”¹⁰. (Url-16)

Şekil 2.2.9: Suyunun kalkınma, kültür ve medeniyetin gelişimi ile bağlantısının grafiksel sunumu.

⁹ Biyolojik bilimlerde, su kültürü, hidroponik bahçecilik metodudur, yani bitki üretimi topraksız yapılır. Bunun yerine, besin açısından zengin oksijenlenmiş su çözeltisidir (Hoagland ve Arnon, 1950, s. 4, 5).

¹⁰ Kültürün tanımı Birleşmiş Milletler Habitatu tarafından finanse edilen Sürdürülebilir Temizlik ve Su Yönetimi (SSWM) projelerinden alınmıştır.

Su, insan uygarlığının tüm yönleriyle derinden gömülmüş en önemli doğal kaynak olması nedeniyle, manevi, sağlık ve kültürel anlamlı öneme sahip olan belirleyici, toplumun itici gücü ve ekonomik refahıdır. Buna ek olarak, su kültürü, insanın suyla olan ilişkisi ve belirli zaman veya mekanda (farklı kültürel bağlamlarda) çeşitli etnik gruplar tarafından kullanılmasıdır. Basitleştirilmiş söylemiyle su birlikte yaşama kültürüdür.

2.2.2. Yıkanma kültürünün gelişimi

Yıkanma kültürü, farklı doğal ve kültürel koşullara bağlı olarak, tüm dünyada kademeli olarak gelişmiştir. Amerika kıtasında ilk hamamlar, aslında Mesoamerica, tarih boyunca doğa kaynaklarından, termal kaplıca tedavi edici özelliklerle antik çağda kullanılmıştır.

Bu arada, eski Mısır kültüründe Afrika'da (hamamlardan önce) yöneticiler banyoları kullanmışlardır ya da köleleri çanaklardan onların üzerine su dökerek şekilde düş almışlardır, bu yüzden Afrika kıtasında hamamlardan önce başka gelişmiş sistem yoktu (Url-17).

Şekil 2.2.10: Kırmızı figürlü *stamnos* (M.Ö. 430). München Antik Müzesi (**Eski Hamam, Eski Tas, 2009, s.34**).

Avrupa-Asya kıtasında, sıcak hamamın/kaplıca erken evrede ortaya çıkmıştır. Budist rahipler bir çeşit sıcak banyo ritüeli uyguluyorlardı. Japonya'da, bodrum katında bir tür gömülü kaplıca vardı; ancak bunlar ahlaksızlıkla ilgili öykülerin yayılmasıyla kapatılmıştır (**Url-17**).

Sauna (Fin banyosu) Nordik kültür kökenli, Finlandiya'da çıkan buharlı banyo türüdür. Aynı zamanda Rus bölgesinde de uygulanmaktadır ve benzer özellikleri taşıyan Rus banyosu adını almıştır. Fin banyosu ocakta ısıtılmış taşların üzerine su dökülmesi ve buhar üretilmesi ile meydana geliyordu.

Bu gelenek 2000 yıldan daha eskidir, Kuzey Avrupa ve Rusya'da ortaya çıkmıştır ve Orta Asya bölgelerine göçebe kabileler tarafından aktarılmıştır. Geleneksel İskandinav hamamı, genellikle evlerden uzakta toprağa gömülü ahşap kulübelere inşa edilmiştir. Bazen doğum için bile kullanılmıştır çünkü ısıtılmış ve steril alan vardı. Sauna, kuru banyonun bir çeşidiyken Osmanlı hamamlarında ve Roma hamamlarında buhar banyoları görülmektedir (**Bilirgen, 2006, s.17**).

Avrupa'da, özellikle Orta Çağda kilisenin etkisi altında kamuya açık banyolarda, yasak uzun süre güçlü bir etkiye sahipti. Ayrıca, evlerde, asilzadelerin evlerinde ve kralların kalelerinde bile hijyene dikkat edilmiyordu.

Ortaçağ Doğu Avrupa'sında su kemerleri, su sistemleri, banyolar, çeşmeler ve hamamların yapımı sırasında hijyen çok düşük seviyedeydi. Avrupa'nın çoğu bölgesinde, Balkanlar, Rusya ve Finlandiya hariç, insanlar kendilerini sadece bir veya iki yüz yıl önce düzenli olarak yıkamaya başladılar (**Ergin, 2011, s. 1, 38**).

Toplumsal olarak tatmin edici banyo deneyimi, hala İslam dünyasında günlük alışkanlık olarak yaşamaktadır.

Osmanlı hamamları üç ayrı sınıfa ayrılabilir:

1. Kamu Türk hamamı, ya da hamam;
2. Evlerde özel banyolar;
3. Ilıca veya Kaplıca (sıcak su kaynakaları).

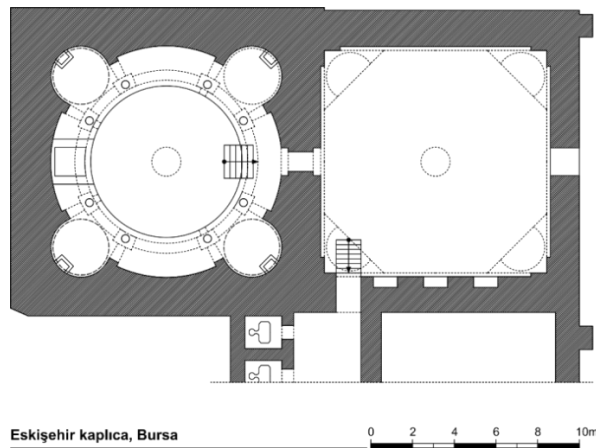
Kaplıca ve ılıca arasındaki fark kaplıcanın kapalı hamam olmasıdır.

Araplar çoğunlukla Roma'daki birçok sıcak su kaynağından ısı kullanımını örneğini takip ettiler. Kaplıca veya ılıca, en sıcak odanın ortasında bir platforma sahip değildir. Bunun yerine, doğal sıcak su havuzu banyoyu ısıtır. Su kabarcıklanıp aktığı için, Araplar kendi pislikleri içinde banyo yapmadan havuzlarında yıkanabilirlerdi. İslam dünyasında sadece sürekli akan sular temiz olarak kabul edilir (Taşcıoğlu, 1998, s.34-36).

Şekil 2.2.11: Eski kaplıca. Fotoğraf: Küçük N. (Alptekin, 2009, s.88).

Şekil 2.2.12’de Bursa’daki Eskişehir Kaplıca’sının planında soyunma amaçlı giriş alanı ve burayla bağlantılı olan ortasında havuz bulunan ana hacime sahip olan basit kaplıca planı görülmektedir. Yapının giriş aksında tuvalet hücreleri gibi hizmet alanlarına giriş verilmektedir.

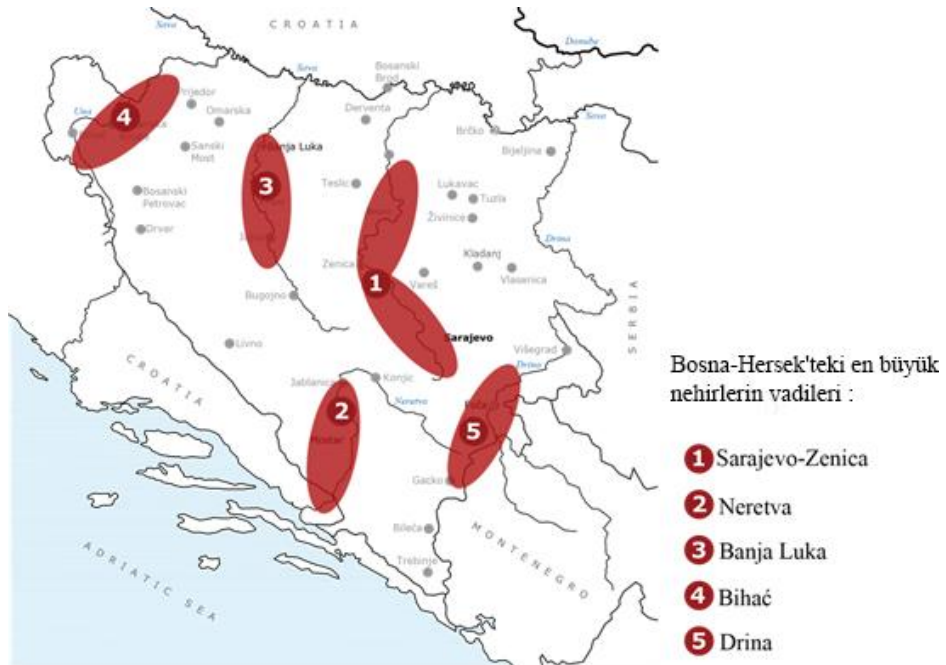

Şekil 2.2.12: Eskişehir Kaplıcası planı, Bursa (Aru, 1949, s.58).

2.2.3. Bosna Hersek'te Su ve Su Kültü

Bosna Hersek'in en önemli kaynaklarından ve en büyük değerlerinden biri de temiz sudur. Bosna Hersek'te 262 (küçük ve büyük) nehir, Neum'daki Adriyatik Denizi kıyılarının çok küçük bir kısmı, yaklaşık 25 km, ve anlamlı sayıda doğal göl olmak üzere su birikimi vardır. Bosna Hersek termo-mineral kaynaklarla, yeraltı nehirleriyle ve minerallerle zenginleştirilmiş sulara sahiptir (**Url-18**).

Bosna Hersek, çoğunlukla karstik arazi olup, birçok nehir vadisine sahip dağlık bir alandır. Nehir vadileri ilk konutların başladığı alanlardır (su ile) ve daha sonra bu bölgelerde ilk Bosna kentleri kurulmuştur. En büyük nehir havzaları konutlar için en cazip olandı. Kentleşmeye en açık olan bölgeler aşağıdaki haritada (**Şekil 2.2.13**) sırayla işaretlenmiştir: 1. Saraybosna-Zenica vadisi (Bosna nehri), 2. Neretva vadisi, 3. Banja Luka vadisi (Vrba nehri), Bihać vadisi (Una) ve Drina Vadisi.

Şekil 2.2.13: Bosna Hersek'teki en büyük nehir vadileri ve kentleşme alanları.

Bu çalışma öncelikle geleneğin bir bölümünü ve Bosna-Hersek'teki su kültürünü araştırmak ve doğru tanıtmayı amaçlamaktadır. Suyu veya kullanımıyla bilinen ilk mimari yapılar, “su kültürü” nün bu alandaki ilkelerini başlattığı Roma dönemine aittir. Günümüzde Roma dönemine ait bu kalıntıların ulaşılabilen izleri sadece arkeolojik kalıntı niteliğindedir.

Termal suların tıbbi özellikleri, Roma ve Türk İmparatorlukları sırasında da bu yerlerde biliniyordu: Banja Ilidža, Gradačac, Banja Kiseljak, Kiseljak maden suyu, Banja Laktaši, Fojnica, Sanski Most, Bihać, Bjeljina, Olovo, Slana (tuzlu) banja Tuzla, Višegrad, Banja Luka'nın jeotermal suları vb. **(Spahić, Temimović, 2014, s.59).**

Bosna-Hersek'te birçok arkeolojik kazıdan sonra, Roma dönemden kalma çok sayıda termal banyo kalıntısı tespit edilmiştir. Ülke mineral kaynakları bakımından zengindir ve kaynaklar ilk yüzyılda bile bu amaçla kullanılmıştır **(Tablo 2)**. En önemlilerinden bazıları Srebrenica, Banja Luka'nın Gornji Šeher'de ve Stolac yakınındaydı. Bu dönemde bile zenginlerin evlerde ya da villalarda hamam vardı **(Kreševljakovic, 1991, s.10,11)**.

“Terme, Bosna Hersek'te keşfedilen birçok villa tasvirinde bulunmuştur. Konumlarına bağlı olarak bu villalar iki gruba ayrılır:

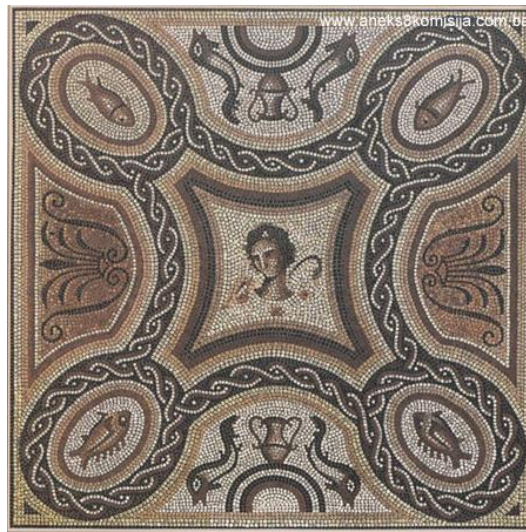
1. Birinci grup, mesken alanlarından ve çiftliklerden ayrı banyolardan oluşur,
2. İkinci grup, tek bir varlık oluşturmak üzere binaya dahil edilen banyo sütlerinden oluşur. **(Busuladžić, 2011, s. 62,63)**.

Şekil 2.2.14'de yer alan mozaiklerin Roma villasından kaplıcaların perisi olan balık ve denizati ile sembollerini taşıyan eliptik madalyonunu görebiliriz. Zaman geçtikçe bölgenin merkezi, şifa merkezi ve ticaret merkezi olarak belirgin bir ün kazanmıştır **(Url-31)**. *Aquae Sulphurae (Sulphurae s... 'tan tahmini)*, Ilidža, Saraybosna: Bosna-Hersek Ulusal Anıtı, bu bölgenin idari merkezi olan birinci yüzyıldan beri *Aquae S... 'nin*¹¹ kolonisiydi.

¹¹ S... 'tan- Sulphurae yazmış tahminidir

Tablo 2: Bosna Hersek'teki en belirgin termomineral ve Mineral sular (**Spahić, Temimović, 2014, s.59, 60**), uyarlanmıştır (**Josipović, 1971**).

Topografik pozisyon	Derece (°C)	Suyun mineral bileşimi
Kiseljak - Kiseljak	12,2	Hidrokarbon-sülfat-kalsiyum-sodyum
Slatina-Banja Luka	40,7	Sülfat-hidrokarbon-kalsiyum-magnezyum
Banja Vrućica - Teslić	37,50	Hidrokarbon-klorür-kalsiyum-sodyum
Laktaši	30	Hidrokarbon-kalsiyum-magnezyum
Kulaši-Prnjavor	30	Hidrokarbon-klorür-kalsiyum-sodyum
Olovo	34,50	Hidrokarbon-kalsiyum-magnezyum
Fojnica	28,90	Hidrokarbon-kalsiyum-magnezyum
Višegrad	34,20	Hidrokarbon-kalsiyum-sodium
Dvorovi - Bijeljina	56	Klorür-hidrokarbon-sodyum
Gračanica	37	Hidrokarbon-sülfat-kalsiyum-sodyum
Slana banja - Tuzla	27	Klorür- sodyum
Ilidža - Saraybosna	57	Hidrokarbon-sülfat-kalsiyum-sodyum
Gornji Šeher – Banja Luka	34	Hidrokarbon-sülfat-kalsiyum-magnezyum
Gata - Bihać	36	Sülfat-klorür-kalsiyum- sodyum
Tomina Ilidža – Sanski Most	29	Hidrokarbon-klorür
Mlječanica – Kozarska Dubica	14	Sülfat- hidrokarbon-magnezyum
Crni Guber-Srebrenica	12,4	Demir - arsenik
Ilidža - Gradačac	28,3	Hidrokarbon-sülfat-magnezyum-sodyum

Şekil 2.2.14: *Aquae S...*, Ilidža, Saraybosna (Bosna Hersek Ulusal Anıtlarını Koruma Komisyonu-UAKK).

Romalıların Bosna-Hersek'ten çekilmesinden sonra, unutulmuş su kültü ve günlük yaşamın bir parçası olarak banyo kültürünü hatırlayan etken Osmanlılardı. Mimari eserler ve Osmanlı hakimiyeti altında yaşamış olan bireyler, Bosna Hersek'teki kentleşmede derin etkiler yarattı ve hala birçok çağdaş kent yerleşiminin “yaşayan bir parçası” olarak görev almaktalar.

Osmanlı döneminin Bosna-Hersek'e etkileri arasında özellikle en önemli olan, Anadolu mimarlığı ilkelerinin Bosna Hersek'te uygulandığı kentleşme sürecidir. Tamamen altyapıya ve belirli bir sosyo-ekonomik düzenlemeye sahip, organize edilmiş şehirler açısından ilk kent yerleşimleri bu dönemde şekillenmiştir.

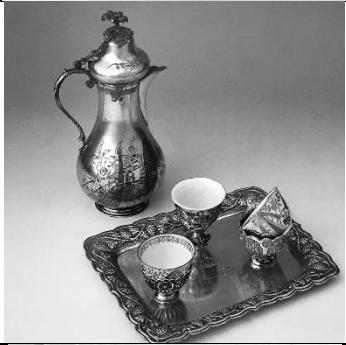

Anadolu Türk şehirlerinin su yapıları aşağıdaki gibiydi:

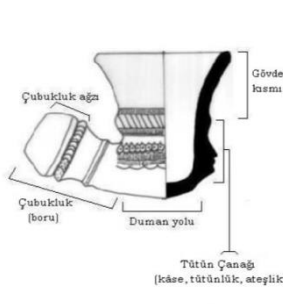

1. *Hamamlar*
2. *Şadırvanlar*
3. *Çeşmeler*
4. *Sebiller*
5. *Kuyular* (silindirik, duvarda su çukurları, insan eli gibi derin, kırsal alanlarda inşa edilmiş)
6. *Yunaklar* (çamaşır yıkamak ve benzeri için taşlardan yapılmış küçük havuz)
7. *Musluklar*
8. *Sarnıçlar*
9. *Köprüler*
10. *Su kanalları ve kemerleri*
11. *Su değirmenleri (Baktaşoğlu, No.4, 2013)*

2.2.4. Bosna Hersek'te yıkanma kültürü

Tablo 3.1: Yıkanma/hamam kültürün terimleri resimlerle

Maddi kültür ve hamam kültürünün en fazla kullanılan nesnelere		
RESİM	TÜRKÇE	İNGLİZCE
	Peştemal (vücudun alt kısmını sarmak için kullanılan pamuklu bez)	Cotton cloth used to wrap the lower part of the body
	Kadınlar için hamam aksesuarları.	Hamam accessoires for women.
	Nalın- ahşaptan özel hamam takunya.	Special wooden bath bath clogs.
	Hamam dış bohçası ve havlu/peşkir takımlarıyla.	The big shawl where visitors put their clothes with towels inside.
	Süslenen vucut örtüsü banyodan sonra - kadınlar için.	Embellished body cover after bath - for women.

		<p>Bakır hamam tası ve hurma kökünden lif (ovalama malzemesi),</p>	<p>Copper bowl for pouring water over body/ bathing in hammam and <i>lif</i> (scrubbing material made of palm root).</p>
		<p>Buhurdan.</p>	<p>Incense-burner.</p>
		<p>Gümüş ve porselenden kahve aksesuarları.</p>	<p>Silver and porcelain coffee accessories.</p>
		<p>Çaydanlık.</p>	<p>Teapot.</p>
		<p>Hamam kese (tallak müşterilere masaj yapmak için kullandığı malzeme), tas ve sabunları.</p>	<p>'<i>Hammam kese</i>'a textile used by massagers for scrubbing the body with water and soap foam, bowls and soap.</p>

			Sürmedanlık.	Eyeliner.
			Sabun kütüsü ve kına taşları.	Soap box and henna bowl.
			Kil tütün lülesi.	Clay tobacco pipe.
			Çubuklu lüle.	Pipe with additional stick.
			Hacamat aksesuar.	Cupping accessory.
			Ibrik.	Water pitcher.

Tablo 3.1'in devamı.

Roma İmparatorluğu'nun Bosna-Hersek'ten geri çekilmesiyle birlikte, Osmanlıların gelişine kadar, yıkanma kültürü uzun süre durgunlaştı. Roma İmparatorluğu'nun çöküşü, kamusal yıkanma geleneğini Avrupa'da etkilerken, Bosna'da Osmanlı kültürünün etkisi altında hamam geleneğinin ortaya çıkması ile korunmuştur.

Yeni uygulamaların ve yeni değerler sisteminin gelişi de tamamen farklı bir yaşam tarzı getirdi. Yeni imkanlarla sentezlenen yeni yapılı çevre, mekanın kendine özgü ruhunun oluşumuna katkıda bulundu.

Ülkenin su kültürünün gözlemlenmesinde, banyo kültürünün veya sık kullanımının ilk kez günlük yaşamın bir parçası olmaya başladığı dönem çok önemlidir. Ayrıca aynı zamanda temizlik ve sosyalleşme de son derece önemliydi.

Avrupa'nın geri kalanında, halka açık yüzme kültürü Romalılar tarafından geliştirilmiştir. Romalılar bu kültürü eski Yunanlılardan devralmış ve çok yüksek seviyeye çıkarmışlardır¹².

Orta Çağda yasak olan bu kültüre karşı isteksizlik yüzyıllar boyunca sürdü. İnsanlar yıllarca banyo yapmaktan bile kaçınıyordu (**van Tubergen, van der Linden, 2002; s. 61, 273-275**). Moors'dan sonra Güney Avrupa'da on üçüncü yüzyılda etkisi eski geleneğin yavaş yavaş geri dönüşüne başladı.

Banyo, amacına göre 4 gruba ayrılabilir:

1. Kişisel hijyen / temizlik için,
2. Ritüel / dini,
3. Terapi amaçlı / sağlık,
4. Rekreasyon / eğlence.

¹² “Roma'da görev yapan bir Yunan doktor Asklepiades (M.Ö. 124), genel hidroterapi ve içki tedavisini uygulamaya koydu. Hem terapi hem de koruyucu amaçlı yapmayı önerdi.” (**Van Tubergen, van der Linden, 2002; s.61, 273**).

Diğer ek unsurlarla birlikte Bosna'ya 'ithal edilen' Osmanlı hamamı veya banyosu örneğine değinirsek, temizlik, dini ritüeller, sağlık gelişimi, eğlence ve sosyalleşme gibi yukarıda belirtilen tüm amaçları içeren mimari yapı tipini görmekteyiz.

Bosna Hersek'te kamusal hamamların kullanımı, öncelikle Romalılar bu bölgelere geldiğinde başlamıştır daha sonra Osmanlı hamamları şeklinde devam etmiştir ve daha sonra daha modern tesislere sahip olan Avusturya-Macaristan hamamları ortaya çıkmış ve şimdi günümüzde modern ekipmanlarla, modern spa ve sauna sistemleriyle yüzme havuzları (çoğunlukla otellerde) şeklinde devam etmiştir.

2.2.4.1. Bosna-Hersek'teki özel evlerde banyo mekanları

Bosna-Hersek'teki Müslüman ailelerin hemen her evi, küçük banyo (*banjica*) veya hamamcık (*güsulhane*) olarak adlandırılan alana sahipti. Bazı zengin evlerde bu mekânlar her odada bile inşa edildiler. **(Kreševljaković, 1991, s.83).**

Banjica (*güsulhane*) yemekten önce ve sonra elleri yıkamak, dua etmeden önce abdest almak ve banyo yapmak için düzenlenen küçük bir alandır. *Musandera* veya *okolica* adı verilen tahta gardırobun bir parçasıdır. En küçük *musandera*, küçük bir ocak ve banyodan oluşuyordu. Yanlarında genellikle nevresim, havlu, tabak vb. depolanırdı. Raf, 90-120cm genişliğinde ve duvar boyunca uzanıyordu. Hamamın kendisi, kare şeklinde, girişinde ahşap kapı ve bir tarafında ocak bulunan çok temel bir mekândır. Misafirhaneler, kervansaraylar, ev haneleri, tekkeler vb. yerlerde de gusülhane ve hamamlar yaygın olarak bulunurdu.

Evlerin içine bulunan namaz kılmadan önce abdest alınan yerler, bahçeye ya da evin girişi olan *divanhaneye* yerleştirilirdi.

Tuvalet, evin dışında, genellikle arka bahçede, ayrıca bir hamam olarak yerleştirilirdi. Küçük hamamları olan özel ev örnekleri de vardı. (Stolac'taki Hasanbeg Rizvanbegoviç evi ve Sarajevo'daki Svrzonun evi - **Şekil 2.2.16** ve **2.2.17**) O dönemde Boşnak evlerinde çok sayıda özel hamam **(Kreševljaković, 1991, s.83-**

86) bulunmaktaydı, ancak bu araştırma, şehirlerde bulunan kamusal banyo alanlarıyla sınırlıdır.

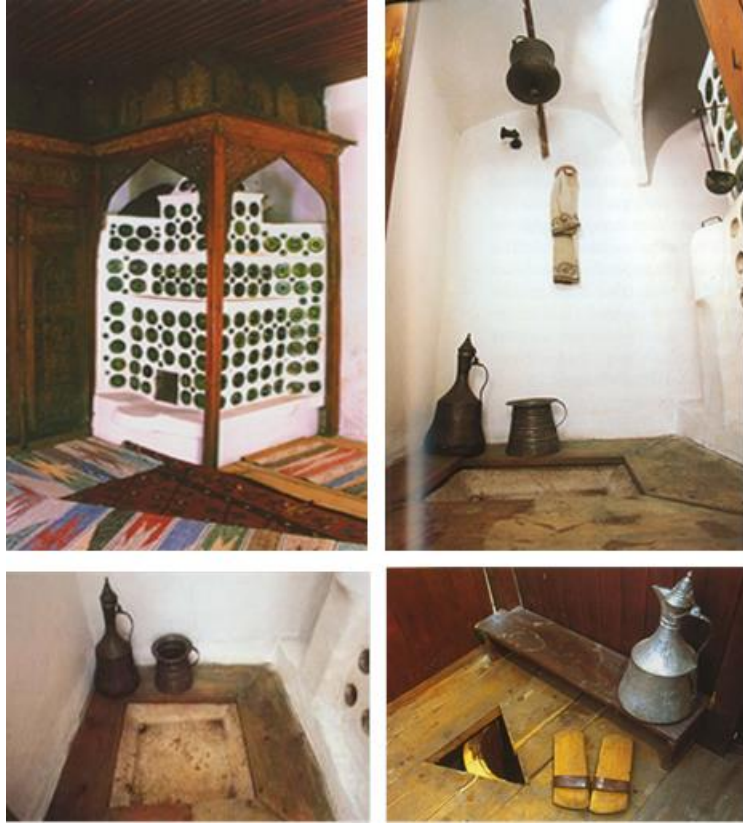

Şekil 2.2.15: Bahçe girişinde abdest alma veya temizlik yeri ve evin ön cephesinde görülebilen, evin içindeki abdest yeri- Osmanlı Bosna-Hersek evlerinde tipik mimari unsurları (Url-20).

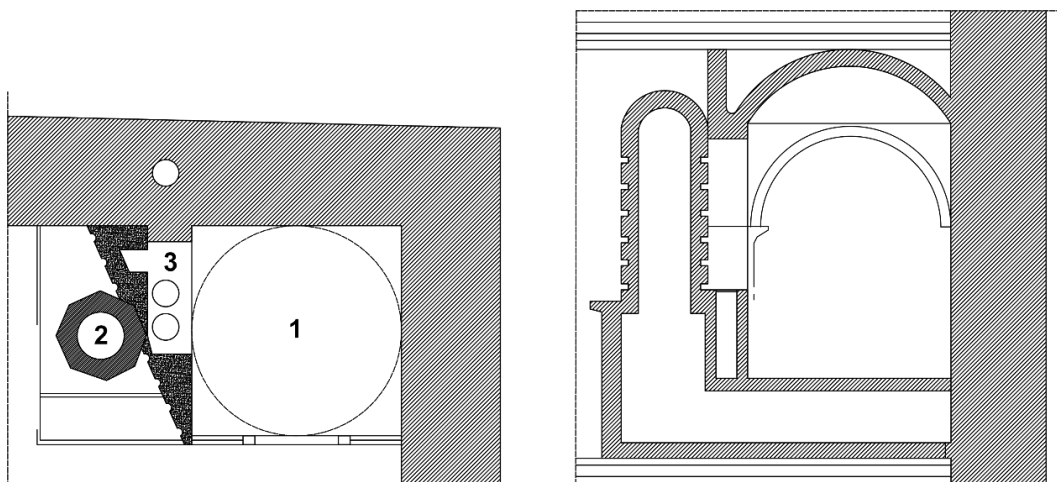
Bosnalı Müslümanlar arasında günde sadece beş kez abdest ritueli yoktu. *Gusül banyosu* (tüm vücudu yıkamak için dini ritüel, regl, doğum, ilişki vb. sonrasında zorunlu) alırlardı, yemekten önce ve yemekten sonra ellerini ve ağızlarını yıkarlardı. Cenazeden defnedilmeden önce *gasil* (*cenaze banyosu*) yaptırmak da zorunluydu. Bu ritüellerin hepsi günlük alışkanlıkların ve yıkanma kültürünün bir parçasıydı.

En küçük *okolica* ocak ve küvete sahiptir ve ayrıca bir *dušekluk* (doşek), *dulaf* (dolap), *zapećak* veya *pretpećak* (açık raflar) içerebilir. Her ne kadar insanlar teknik olarak banjicada abdest alabilselerde, genelde, yıkamadan önce, atık suyun dışkı suyuyla birlikte akmadığı, dua etmeden önce alınan abdest suyunun çiçeklere aktığı evin özel havzalarında yaparlardı (Omanić, Serdarević, 2006, sayfa 261,269-270).

Aşağıda şehirdeki (zengin evlerde) en iyi korunmuş Osmanlı yaşam tarzı örneklerinden biri olan Svrzo'nun evi görülmektedir (Şekil 2.2.16).

Şekil 2.2.16: Saraybosna'nın çağdaş Müzesi olan Svrzo'nun evinden ev hamamı, fırınlı ve tuvaletli gardırop örneği (Uri-20).

Şekil 2.2.17: Stolac'taki Hasanbeg Rizvanbegović'deki hamam: 1. halvat, 2. fırın, 3. su. Arka plan çizimi: (Kreševljaković, 1991, s.85).

2.3. HAMAMIN FARKLI AÇILARDAN ANALİZİ

Hamam¹³ sık sık Türk hamamı olarak adlandırılan, uzun geleneğe sahip hamam türüdür. Tarihte geriye doğru gidildiğinde kökleri antik Yunan hamamlarına dayanır. Hindistan'ın Mohenj-Daro kentinde (M.Ö.2500) bir kapalı hamama ait ilk kalıntılar tespit edilmiştir. Şimdiye kadar, banyolar ilk haliyle, inşa edilmiş yapı olarak Girit adasında, daha kesin olarak, M.Ö. 1800-1300'lerde bile eski bir kültürün kurulduğu Cnossos şehrinde keşfedilmiştir. İngiliz arkeologlar, hamamlar, tuvaletler ve su temin sisteminin izleri bulunan saray kalıntılarına ratlamışlardır. Bundan önce, eski toplumlar hijyen bakımı için nehir, göl veya deniz gibi doğal kaynakları kullandılar (**Şehitoğlu, 2008, s.1**).

Yunanlar doğada banyo yapmaktaydılar ve banyolarına terme ya da *balneion* adını verdiler. Bu ikisi arasındaki temel fark, büyüklükleriydi.

İlk gerçek hamamlar antik Yunanlılar tarafından yapılmıştır. Bunlar aslında *palaestra* denilen egzersiz alanı veya güreş salonunun ek bölümleriydi. Bu kavram, antik Roma kültüründen farklıydı: *palaestra*, hamamların eklentilerinden biriydi. Roma'nın kamusal banyolar türlerinde kütüphane, berber, diş hekimi, restoranlar, okul vs. gibi ek içerikleri vardı. Bu bağlamda hamamın küçük bir şehir olduğunu söyleyebiliriz. Aynı anda birkaç bin kişiyi de ağırlayabilirlerdi (**Yegül, 1992, s. 3,4**).

Dünyanın her yerinde, ancak daha küçük boyutlarda ve daha özel bir karaktere sahip başka tipte buhar banyoları da vardı.

“Fin saunası, Japon sento, Rus banyası ve Türk hamamı kuşatma altında yaşayan toplumlu yaşamın önemli bir parçası. Hamamın bu kalıcı formlarında toplumlarımızın sahip olabileceği şeyleri görüyoruz.” (Url-21)

¹³ *Hamam* banyo, duş, yüzme havuzu, spa veya suyla dolu yer anlamına gelen Arapça bir kelimedir. İsim, Arapça (hamm) fiilden türetilmiştir; bu, ısıtmak anlamına gelir. Benzer anlam, Yunanca *thermae* kelime veya "sıcak su" anlamına sahiptir (**Ergin, 2011, s.2**).

Türk hamamı buhar banyosu türüdür. Tarihsel gerçekleri ve edebiyatı gözlemlemeye dayanarak, Türk hamamının köklerinin Arap hamamlarında olduğu sonucuna varırken, Araplar bu uygulamayı antik Roma ve Yunan kültürlerinden devralmıştır.

Hamam, daha kolay açıklanması için üç temel yönüyle ele alınacaktır:

- Dini
- Sosyo-kültürel
- Sağlık

2.3.1. Dini açıdan hamamlar

Su, yaşamın vazgeçilmez bir unsurudur, bu nedenle kutsal bir mesele olarak göze çarpar. İslam yaşam tarzının hamam ritüelleri üzerinde büyük etkisi olmuştur. Bununla birlikte, “dış ve iç arıtıcı” anlamında suyun diğer dinlerde de belirgin bir anlamı vardır.

Birçok dinde, cennetin vizyonu, güzel doğal çevrenin deneyimi için temel olan berrak su akan bir kuru veya yeşil bir bahçe olarak düşünülmektedir. Su ayrıca yaşam için gerekli olan temeli simgelemektedir (**Norberg-Schulz, 1979, s. 27**).

Hristiyanlıkta inananların alınına su serpmeye geleneği veya onları suya batırmak, Hristiyan kilisesinin arıtılmasını, yenilenmesini ve bireyin kabul edilmesini sembolize eder. Ayrıca, vaftiz, küçük çocuklarla gerçekleştirilir ve o anda çocuğa adı verilir. Ayin, su, ışık, beyaz renk, vaftiz elbisesi gibi temizliği işaret eder. Yine de ritüelin temizlik ile ilişkisi yoktur, kalp ve davranış saflığıyla ilişkilidir (**Khoury, 2005, s.90**).

Budist rahipler de ritüel banyoları yapıyorlardı; ancak bu banyolar sıradan insanlar arasında da yayıldı ve hali hazırda budizm'in ilkelerinden biri de temizlikti. Japonya'nın geleneksel yaşamında ise banyo yapmak Şintoizmin reenkarnasyon inancıyla ilişkilidir. Orta Çağda Konfüçyüsçülük ve Budizm'de üç farklı tipte banyo

gelişmiştir: 1. *Sento*-kamusal banyo, 2. *Furo*- Eve özel banyo ve 3. *Onsen* - (kaplıca tipi) Volkanik kaynaklı sıcak su (**Bilirgen, 2006, s.17, 18**).

Yahudilikte, belirli miktarda suyla dolu havuza daldırma ritüeli - banyo yapma işlevi gören banyo ritüeli vardır. *Mikvah* adlı havuzdaki su “canlı” ve temiz olmalı ve dünyanın başlangıcını simgelemektedir. Mikvah'ın amacı hijyen değil, ritüel saflık, ritüel saflaştırma - ruhsal durumun değişmesidir. Bir insan su altında yaşayamayacağından, içine bütün insanın batması ve ortaya çıkması yeniden doğmak anlamına gelir. Mikvah (tevilla) havuzu çoğu zaman birçok hamamda Yahudi müşteriler için ek olarak kurulmuştur.

Hinduizm'de temizlik günlük yaşamın önemli bir parçasıydı. Temiz cilt vücut için çok önemlidir; temiz olmayan gözenekler cildin düzgün şekilde nefes almasına engel olur. Hinduizm ve İslam arasında bu konuda birçok benzerlik vardır: çıplak vücut tabudur, özellikle halka açık yerlerde kadınlar banyo yapamaz. Hinduizm'de kadınlar da regl dönemleri boyunca “temiz olmayan” olarak kabul edilir ve iki inanç arasında ve bunun gibi pek çok benzerlik vardır (**Uri-22**). Kutsal Hindu kitapları da temizliği öngörmektedir. Eski uygarlıkların çoğu suyun günahları ve “kötü şeyleri” temizlediğine inanıyordu. Bugün hala ritüel yıkamaların yapıldığı Ganj Nehri'ndeki Hintliler Fırat'taki Asurlar, Nil Nehri'ndeki eski Mısırlılar da kendilerini nehirde yıkadıktan sonra günahlarının temizlendiğine inanıyorlardı (**Şekil 2.3.1**), (**Aru, 1949, ss. 9, 10**).

Şekil 2.3.1: Hintlilerin Ganj Nehri'nde Yıkama Ritüeli (**Taşcioğlu, 1998, s. 14**).

2.3.1.1. İslam inancında su ve Kur'an'dan alıntılar

İslam'da temizlik, dua etmeye (ibadet) yaklaşmanın ana şartlarından biridir. Temel olarak, temizlik İslami yaşam tarzının önemli bir parçasıdır.

İslam inancı iki önemli kaynağa dayanır: Kur'an ve Hadis. Her iki kaynak da vücudun suyla yıkanması olan gusulden (tüm vücut abdesti) bahsetmektedir.

Abdest Müslümanların namazdan önceki dini bir temizliğidir. İslam'da, dini bakış açısından kendini temizlemenin farklı seçenekleri (abdest, teyemmum veya gusul) vardır¹⁴ (**Şekil 2.3.2**).

Şekil 2.3.2: Sırasıyla solda İstanbul'daki Süleymaniye Camii önünde dua etmeden önceki abdest alma yeri, sağda Bursa'daki Ulu Cami önündeki şadırvan (2016 ve 2018 yıllarında yazar tarafından çekilen fotoğraflar).

¹⁴ 1. Abdest (al wudu (ar. الوضوء)) dua etmeden önce, vücudun belirli bölgelerinin saf su ile yıkanması;

2. teyemmum temiz su bulunmayınca temiz toprakla temizlenme;

3. gusul (ar. غسل) tüm vücutta abdesti veya banyo.

Yıkanma olan kelime “Abdest” veya Farsçası, aslında “el yıkama” (Url-26) anlamı vardır. (**Url-23**).

"... Şunu iyi bilin ki, Allah tevbe edenleri de sever, temizlenenleri de sever!"
(Bakara Suresi: 222)

Abu Malik Al-Ash'ari RA'ya göre Peygamber s.a.v.s.: "Temizlik dinin bir parçasıdır." dediğini aktarmaktadır. **(Saleem, 2014, s.51).**

Su, organizmamızın %71'ini ve tüm canlıların organizmasını temsil eder; bu, Allah'ın (c.c) Kuran'da bahsettiği çok önemli gerçeğe işaret eder: "diri olan her şeyi sudan meydana getirdiğimizi görmediler mi?" **(Enbiya suresi, 30).**

Sudan meydana gelmemiz nedeniyle hayatta kalabilmemiz için tekrar suya, yani yaşam kaynağına ihtiyacımız vardır. "Ölü toprağı canlandırılm, yarattıklarımızdan birçok hayvanları ve insanları sulayalım diye gökten tertemiz bir su indirdik." **(Furkan suresi, 48-49).**

İslam inanişında, bu hayat sadece "diğer dünya" için hazırlıktır, cennet ve cehennem hayalini daha da yakınlaştıracak birçok yazı vardır. Yeryüzünde olduğu gibi aynı zamanda ölümden sonra, bu bağlantılarda su önemli rol oynar. ¹⁵

Peygamberin kendisinin M.S. 600'lü yıllar civarında ter banyosu önerdiği hikayeleri vardır, bu yüzden İslami hamamlar çoğalmaya başlamıştır **(Url-19a)**. Bir hamam inşa etmek, halkı olduğu kadar Tanrı'yı da memnun eden bir girişimdi, bu yüzden varlıklılar, eski bir Arap yazar olan Yusuf B. Abdalhadi'nin tavsiyelerine kulak vermeye meyilliydi: "*Pek çok günah işleyen kişi banyo yapmalı (kefaret olarak)*" **(Aaland, 2017, Bölüm 2).**

Su, heykel ve putların yapılamadığı az sayıdaki maddeden biridir. Ve bu nedenle, Kuran'da insanların, odunların ve taşların yakılabildiğini, ancak suyun

¹⁵ "Tıpkı suyun kendisinin işlenebilir olduğu gibi, Kuran'da da çok sayıda açıklayıcı biçim alıyor. Bu bir nimettir. Tekrar tekrar bahsedildiği gibi, Allah'ın gökten rızık (sebebi olarak yağmur) indirip, onunla yeryüzünü ölümünden sonra diriltmesinde, rüzgârları evirip çevirmesinde aklını kullanan bir toplum için deliller vardır (45: 5). Aynı zamanda cennette bolluk içinde tadını çıkarıyorlar (56:31). Oysa cehennem ateşinde su aynı zamanda bir cezadır, çünkü işgalcilerin boğazlarına (6:70) veya başlarının üstüne (22:19) kaynama sıcaklıklarında su dökülür. Su aynı zamanda, Tanrı'nın insanlığa faydasının bir işaretidir. Kur'an, nehirlere, yağmura ve fiskeyelere birçok referans içerir; Tanrı'nın Yarattıklarına olan yardımseverliğini sembolize eder" **(Hillenbrand, 2009, s.27).**

yakılamadığı yazmaktadır. Su yangını söndürür. Kuran ayrıca Tanrı'nın Taht'ının (Arş) su üzerinde olduğunu hatırlatır (**Url-19**).

İslam dünyasında, suyun ruhsal güçleri hakkında birçok inanç vardır. Örnek olarak: Kuran'ı su üzerinden okumak suyun içeriğini değiştirir, içinde pozitif titreşimler yaratır ve iyileştirir. Bu nedenle, suyun tedavi ve ilham kaynağı olmasını isteyen inanca göre, içmeden önce Kuran'dan bir bardak su üzerine bir şey okumasını önerilir (**Url-19**).

İslâm'da sadece akan sular temiz su olarak kabul edildiğinden, ilk başta hamamlarda, ritüelin bir parçası olarak bir havuzun olması gerekmiyordu. Türk banyosu – hamam birinci evrede sadece Müslüman vatandaşlar tarafından kullanılmış; ancak daha sonra diğer dinlerin takipçileri de ayin amacıyla kullanılmıştır. Bosna Hersek'te Sephardi Yahudilerinin göçünden sonra, mikvah ya da tevilla adı verilen dini bir ritüel olan suya daldırma uygulamaları popüler hale gelmiştir (**Kreševljaković, 1991, s. 31**).

2.3.2. Sosyo-kültürel açıdan hamamlar

“Banyo arkadaşları, arkadaşların en iyisidir. — Japon sözü” (**Pearson, 2009, s. 69**).

Hamam, diğer şeylerin yanı sıra, sosyal yaşam için bir buluşma yeriydi. Benzer habitat daha önce Roma banyolarında da uygulanmıştır. Hamamın içerisinde sosyal yaşam, sağlık ve güzellik rekreasyonu ve hatta eğitim için ihtiyaç duyulan hemen hemen tüm tesisler vardır (**Pearson, 2009, s. 69**). Bununla birlikte, kamu banyolarının yaygın kullanım nedeniyle adı çıkmıştır¹⁶ (**Lucore, Trümper, 2013, s. 39**).

¹⁶ “Bazı metinler, balanyanın şüpheli bir üne sahip olduğunu ve kamu banyolarının, sosyal karışımın ve karışık banyolardaki çıplaklıkla ilgili zevklerin tehlikelerini içeren şüpheli bir faaliyet olarak

Helenistik döneme ait kamu banyoları bile, tercihen yoğun trafiğe sahip bölgelerde, limanlara, şehir kapılarına ve konut yerleşimlerine yakın yerlerde ve çoğunlukla sosyal olayların odaklandığı şehir merkezinde inşa edilmiştir. Hamamların inşa edileceği konumun belirlenmesinde su, yakıt vb. durum gibi birçok pratik faktör de vardı.

Roma İmparatorluğu'nda hamamın sosyal yaşam içinde her zaman önemli bir bölümü vardı. Yakın Doğu şehirlerinde, halka açık faaliyetler için diğer mekânlar pazar yeri, yol ve benzeri yerlerdi. Günlük, sosyal rutinlerine uyuyorlardı (**Hoss, 2005, s.7**).

Aynı geleneğin, genel olarak Osmanlı Türk kamusal banyolarda (hamamlarda) da uygulandığı kaydedilebilir. Bu durum kullanıcılar göz önüne alındığında, soylular ve sıradan insanlar için fark gösteriyordu. İmparatorluğun büyük merkezlerinde “Halk” (halka açık) hamamları ve “Saray”ın saray aristokrasisi hamamları vardı (**Aru, 1949, s. 30, 31**).

İstanbul'da, on dokuzuncu yüzyılın ilk çeyreğinde deniz veya derya (deniz) hamamlarının “modası” başladı (**bkz. Şekil 2.3.3**). Bunların hepsi toplum tarafından çok da hoş karşılanmadı (**Taşcıoğlu, 1998, s.95**).

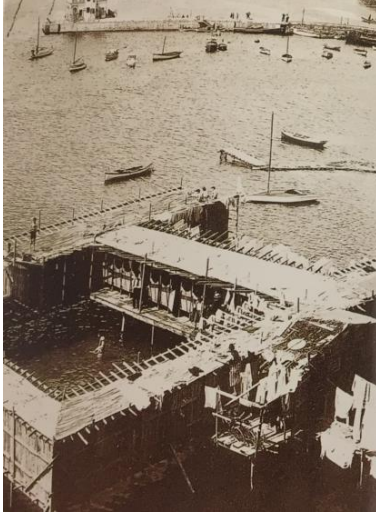
Türk hamamları arasında saray, büyük konaklar, asillerin evleri vb. de düşünebilir. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki halk veya halk hamamları çeşitli amaçlar ve geleneksel törenler için kullanılabilirdi. Kadınlar için gelin hamamı veya doğum yaptıktan kırk gün sonra kadınların geldiği kırk / lohusa hamamı da mevcuttu.

Erkek gelenekleri için hamamlarda yapılan tipik olan törenler şunlardır: sünnet, asker, damat, adak (sağlığın iyileştirilmesi için kullanılan hamam türü veya her iki cinsiyet için sosyal yardım), bayram, tulumbacılar (yangın durumunda yardım eden insanlar) vs.

Osmanlı hamamlarında, banyo yapmak için gerekli olanlar hariç tüm odalar içerikten çıkarılmıştır. Erkek kullanıcılar için hamam, ağırlıklı olarak günlük haber

kötü üne sahip olduğunu öne sürüyor. Örneğin, Aristophanes sıcak banyoların (therma loutra) son derece kötü olduğunu ve erkeği korkak hale getirdiğini iddia ediyor (**Lucore, Trümper, 2013, s. 39**).

ve bilgi alışverişinde buldukları bir yerdi. Hamamın dinlenme odaları kapsamında da kahvesi vardı. Erkekler genellikle nargile içiyorlardı, oturup saatlerce konuşuyorlardı.

Şekil 2.3.3: İstanbul'un Asya yakasındaki deniz hamamları. Sol - erkek ve kadın için belli mesafeli iki ayrı tip (Taşcıoğlu, 1998, s. 96, 97).

Çoğunlukla Müslüman kullanıcılar için yapılmış olması nedeniyle, hamamlar kesinlikle cinsiyetlere göre iki farklı mekân olarak kurgulanmıştır. Toplumsal yaşam ile ilgili olarak, hamamların önemi kadınlar için çok daha fazlaydı. Aynı zamanda, yedinci yüzyılın ortalarında Türkiye'ye gelen Thèvenot o zaman boşanma hakkı olmayan kadınların, kocası onlara ekmek, pirinç, kahve ve haftada iki kez hamama gitme hakkı karşılayamazsa boşanma hakkı olduğunu söylemiştir (Bilirgen, Emine ve diğ. 2006, s.31). Bunun gibi hikayeler, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki hamamın kadın hayatı için çok büyük önemini açıklar.

İslam dünyasında kadınlar yabancıların gözlerinden saklanmak zorundaydı. Osmanlı İmparatorluğu döneminde kamusal alanlarda pek görülmezlerdi. Bu gerçeğin konut mimarisi üzerinde de çok etkisi oldu (Şekil 2.3.4). Bu örnek planda görülen konutta, kadın kısmı *haremlik* ve erkek kısmı *selamlık* şeklinde ayrılmıştır.

Bazı hamamlar “çifte” hamam şeklinde (erkekler ve kadınlar için iki farklı giriş) veya hem erkekler hem de kadınlar için günün veya haftanın farklı zamanlarında kullanılan “ek” hamam biçimindeydi (Şekil 2.3.5 ve Şekil 2.3.6).

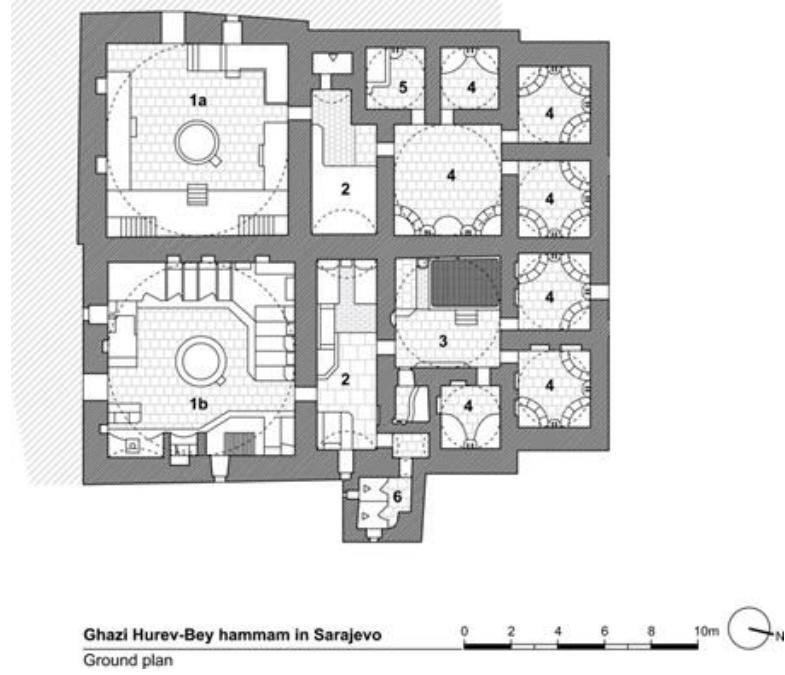

Şekil 2.3.4: Saraybosna'da Osmanlı döneminde inşa edilen 'Svrzo'nun evi' – zenginlerden bir ev örneği (Arka plandan çizilmiş: **Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi**).

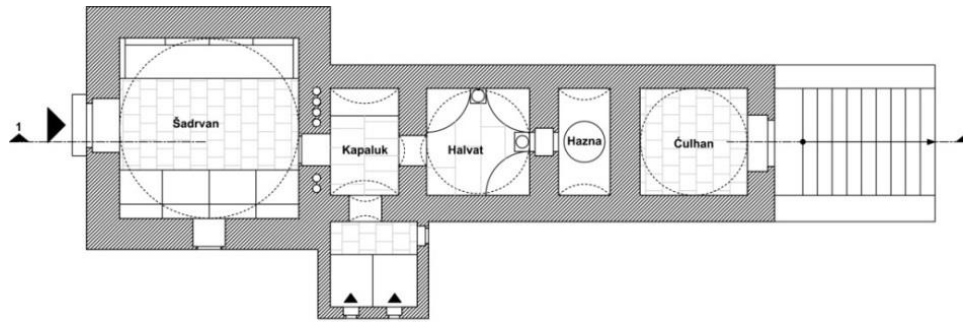
Kadınlar hamama genellikle yemek veya kahve getirirlerdi. Bir kahve ve nargile odası yoktu. Hamam, servetlerini veya yeni kıyafetlerini gösterebilecekleri, deneyimlerini paylaşabilecekleri ve hikayeler anlatabilecekleri bir yerdi. Güzellik salonu ve eğlence için kullandıkları bir mekândı. Hamamda kadınlar sosyal yaşamlarını zenginleştirir ve evlerinin dışında neler olduğunu öğrenirlerdi. Örneğin, bazı anneler yetişkin oğlu için potansiyel bir eş ararlardı ve gerçekten de o zaman banyo bunun için mükemmel bir yerdi.

Sadece bu sosyal etkileşim nedeni ile özel evlerde banyo yapanlar bile sık sık hamamlara gelmişlerdir. Özellikle kadınlar için önemli bir 'kurum'du. **Taşcıoğlu'na (1998)** göre, o dönemde kadın daha fazla “bakımlı” idi, güzellik bakımı ve günlük zihinsel rahatlama zevklerine daha fazla önem verirdi. O zamanlarda hamam mevcut sosyal tesisleri (fitness, güzellik bakımı, yüzme havuzu ve sauna) temsil etmiştir.

Osmanlı dönemindeki halk, dini inançlarla uyumlu temizliğe önem verdiğinden, halka açık banyoda tören yapmışlardır (Taşcıoğlu, 1998, s. 113-116).

Şekil 2.3.5: Çifte hamam - Gazi Hüsrev-Bey, Saraybosna
(Mujezinović, 1974, s. 94).

Şekil 2.3.6: Blagaj'daki Tek Tip Hamam-Karadjoz-Bey (Bosna Hersek Ulusal Anıtlarını Koruma Kurumu-UAKK, Bosna Hersek).

İnsanların hamamı ziyaret etmeleri gereken birçok durum vardı: doğumdan sonraki gün, oğulları orduya gitmeden önce vb.

‘Tüm vücut yıkanması sayısız durumda yapılabilir:

1. Cuma namazından önce ve bayram günlerinde;
2. Mekke ve Umre'ye hac ziyaretinden önce;
3. Tövbe'den önce;
4. Mekke ve Medine'ye giderken;
5. Yolculuktan döndükten sonra;
6. Kutsal gecelerde;
7. Toplantıdan önce;
8. İlk defa yeni kıyafetler giyildiğinde. (**Eski Hamam, Eski Tas, 2009, s.12**)

Bir çift evlendiğinde, zengin ya da fakir ne olursa olsun mutlaka hamama giderlerdi. Hamam kıyafetleri ve aksesuarlarındaki fark dışında, sınıf farkı hakkında kesin kurallar yoktu. Hamam hizmetlerinden keyif almak herkesin hakkıydı. Hamamlar şafaktan önce açılır ve gün batımından önce kapanırdı. Ramazan ayında gece yarısına kadar ve Bayram'dan önce bütün gece açık kalırlardı.

Bu uygulamayla ilgili birçok batıl inanç vardı, örneğin geceleri banyo yapmak iyi değildi, çünkü şeytanlar geceleri hamamda toplanıyordu. Salı günü gibi banyo yapılmaması gereken günler bile vardı.

Çıplaklık ve erotizmi çağrıştıran atmosferin İslami bakış açısına göre, erkek ve kadın yüzücüler arasında katı ayırım kuralları uygulanmıştır. Banyo sırasında, uygun önlemleri aşacak görüş ve dokunuşlardan kaçınılması gibi belirli davranış kuralları vardı. Müşteriler için hamamın içindeki tüm hizmetleri eksiksiz bir şekilde yerine getirmeyi amaçlayan özel meslekler vardı.

Türk banyolarında çalışanlar: *Hamamcı* (bakım ve giriş ödemelerinden sorumlu kişi), *peştemalcı* (ziyaretçilerin banyo için ihtiyaç duyduğu şeylerden sorumlu kişi), *tellak* (yıkanmaya yardım eden ve masaj yapan kişi), *külhancı* (ısıtma

ve külhandan sorumlu kişi) *kahveci* (kahve yapan kişi) ve berber olarak adlandırılmaktaydı (Kreševljaković, 1991, s. 26-27).

Aşağıdaki şekil, beş farklı aktivitede gruplandırılmış sosyal anlamda çeşitli hamam amaçlarını sunmaktadır (Şekil 2.3.7). Bu şematik genel bakış, hamamların toplumsal açıdan önemini ve onun genius loci bağlamını göstermektedir.

Şekil 2.3.7: Osmanlı Türk hamam kültüründe sosyal kullanımların sınıflandırılması (Bahtiyar ve ark. 2017, 7 (3), s. 87).

2.3.3. Hamamlar ve sağlık

Eski Yunan atasözünün dediği gibi: “sağlıklı bir bedende sağlıklı bir ruh”, ayrıca İbn Sina'ya göre, ruhun durumunun beden üzerinde doğrudan etkisi olduğuna inanılmaktadır. Aslına bakılırsa, bu antik ifade, Orta Çağda Orta Doğu'da var olan ve farklı alanlarda farklı şekillerde 'sağlıklı zihin içinde bulunabileceğini' söyleyen Anadolu su kültürünü, banyo ve hamam geleneğini yansıtır. Orta Çağ Avrupası'nda banyo kültüründe düşüşün olduğu zaman dışında hamamın temel amacı genellikle sağlıkla doğrudan ilişkili olan temizliktir (Yegül, 2009, s.105). Çok yakın zamanda, hamamlarda hijyenik koşullar ve mikolojik kirlenme riski bildirilmiştir (Göksüğü, Karabay, Kocoğlu, 2006, 49 (5), s. 411).

Yunan tıp “babası” Hipokrat döneminde (M.Ö. 4. yüzyıl) bile, toksinlerin vücuttan uzaklaştırılmasının önemini vurgulamıştır. Detoksifikasyon alternatiflerinden biri de sıcak banyolardaki terlemeydi. 19. yüzyılın başlarında,

Avrupalılar hamamların detoksleme yöntemleriyle ilgilenmeye başladılar (**Şehitoğlu, 2008, s. 22, 23**).

Hipokrat, suyun terapi amaçlı kullanılması özelliğini tanımlayan ilk doktordu. Ayrıca sıcak su verimliliğini açıkladı ve banyo yapmanın hijyenik ve sağlık yararları hakkında önyargıları yıktı (**Poulakou, v.d. 2006, 49 (5), s. 411**).

Geleneksel hamam ritüelinin sağlıklı insanlar üzerinde önemli sağlık etkileri vardır:

- ağrı kesici etki,
- zihinsel gevşeme etkisi,
- iç sindirim organlarını etkiler,
- kasları gevşetir ve gerginliği azaltır,
- yorgunluğu giderir
- ülser ve kaşıntıyı iyileştirir
- ateşi giderir (**Kreševljaković, 1991, s.35**).
- cildi besler ve güzelleştirir
- ishali tedavi eder
- şişkinliği giderir
- kan dolaşımını aktive eder
- kalp atış hızında hafif artış sağlar,
- dilaltı sıcaklıkta hafif artış sağlar.
- solunum için yararlı, horlamayı ve akciğerlerdeki zırlıtları iyileştirir
- uykusuzluğu ortadan kaldırır
- bağışıklık sistemini güçlendirir
- detoksifikasyonu sağlar

Hamam, insanların sağlık, dinlendirme ve güzelleştirme amacıyla çeşitli ritüeller uyguladığı bir yerdi. Belli bir dönemde, modern tıpta da kirli kan tahliyesi yöntemi olarak kabul edilen kan alım geleneği (*hicamat*), Osmanlı hamamlarında da tıbbi tedavi olarak uygulanmıştır (**şekil 2.3.8**), (**Taşcioğlu, 1998, s.135**).

İbn-i Sina da yazılarında ve el kitaplarında hamamın avantaj ve dezavantajlarını anlatmıştır. Sağlıklı bir insanın nemli ve sıcak odalarda uzun süre kalmaması gerektiğini iddia etmiştir. Banyoya gelen herhangi biri sıcaklığı yavaş yavaş değiştirmelidir. Hamam odalarının düzenlenmesi buna göre adapte edilmiştir: standart banyo prosedüründe soğuktan sıcağa ve banyodan sonar ise tam tersi olur. Müşteri öncelikle ısınmış vücudun stresini önlemek için hamam alanını terk etmeden önce biraz dinlenmelidir. Kişi hamamda çok uzun süre kalırsa, kalbin hafifçe zayıflaması, mide bulantısı ve bayılma, düzensiz veya zayıf organların iltihaplanması ve vücudun benzeri reaksiyonları göstermesi mümkündür. Hamamdan önce beslenmeye dikkat etmek de önemlidir. Sabah yemeğinden önce ya da yemekten hemen sonra hamama gitmeniz tavsiye edilmemektedir. (**şehitoğlu, 2008, s.136-138**).

Hamam, sauna ve spanın bir arada olan bir kombinidir. Ayrıca, farklı sağlıklı ve rahatlatıcı aromatik yağlar içeren masajlar da her zaman mevcuttur. Sadece sağlık için değil, güzellik bakımı için de faydalıdır.

Hamamda kullanılan güzellik ürünlerinden kınanın, mantar enfeksiyonlarından korunma etkisine sahip olduğunu düşünülüyordu. Salara, ellere ve ayaklara uygulanırdı (**şehitoğlu, 2008, s.23**).

şekil 2.3.8: Hacamat için araçlar (**Taşcioğlu, 1998, s.136, 137**).

Osmanlı yönetimi döneminde Bosna-Hersek'te, hamamlarda çeşitli kozmetik ürünler kullanılmıştır: *bjelilo* (beyazlatıcı), *bakam* (allık), *boja za kosu* (saç boyası), *kna* (kına) ve *surma* (göz kalemi türü). Kına ve göz kalemi ithal ürünlerdi ve diğer uygulanan ürünler Bosna-Hersek'te üretilmekteydi. Ayrıca, hamam epilasyon yeri idi. Bu amaçla kullanılan ürünler çoğunlukla *hrmza* (daha düşük kalite miktarında), *altınbaş* (altın rengi) adlı bitkilerden yapılan malzemelerdi ve İstanbul'dan ithal edilirdi (**Kreševljaković, 1991, s. 38, 39**).

Doktorlar, terlemenin insan sağlığı üzerindeki olumlu etkilerini yüzyıllardır açıklamaktadırlar. Tipik Türk banyolarında bir kişi 15 dakika içinde yaklaşık 1,5 litre terler. Bu derecede terleme böbreklere yardımcı olur. Cildin gözeneklerini açar, akne ve selülitin giderilmesinde yardımcı olur. Günümüz havasında günlük hava kirliliği ve sentetik giysiler gözenekleri kapatır ve terleme sürecini zorlaştırır. Ayrıca alkol içtikten sonra ertesi gün hamamı ziyaret etmek de bir adettir. Hamamın sıcak odalarında banyo yapmak insan vücudunda, kalbin kan pompalamasını hafifçe yükselten, nefes yoğunluğunu artıran oksijene duyulan ihtiyacı artırır. Bundan dolayı yüksek tansiyon, solunum sistemi ile ilgili kronik problemler, siroz, hamile kadın vb. insanlar için hamamın ziyaret edilmesi önerilmez. Hamam binalarının nemli ve sıcak odalarının özelliklerinden dolayı, açık yaralanma veya yaralara sahip kişilerin “mikrop yakalama” ihtimalinden kaçınmaları gerekir (**Yılmazkaya, 2002, s. 68-71**).

Yüzyılların iyileşme etkisinden sonra, hamam İslam dünyasında "sessiz doktor" lakabını almıştır.

“Isı, burun ve göğsü temizleyen kalıcı soğuk algınlığı semptomlarını gidermeye ve aşırı mukozadan kurtulmayı kolaylaştırmaya yardımcı oluyor. Tuz, alkol, nikotin, kolesterol, ağır metaller ve diğer istilacı organizmalar gibi toksinler Türk hamamında vücut ısınırken atılır. Gerçekten de, ter bezlerinin bu uyarılması, eski Roma döneminden bu yana sağlık yararları tanınan Türk hamamının başarısının anahtarıdır.” (**Uri-27**).

Saunalar ve Türk banyoları / hamamları arasındaki temel fark, bu tedavilerin çok farklı kökenlere sahip olmasıdır: ısı banyosu İskandinav ülkelerinden, buhar

banyosu Akdeniz bölgesi banyosundan gelir. Hamam tedavisi, vücudunuzun içten ve dıştan yenilenmiş hissetmesine yardımcı olan canlandırıcı bir deneyimdir.

Avantajları cildinizdeki kir ve zararlı mikropları ortadan kaldırırken aynı zamanda tüm vücudunuzu ve zihnimizi derinden gevşetir. Hamam, bir kişinin eğitimden sonra fiziksel veya zihinsel olarak stres altında, yorgun olması ya da sadece arkadaşlarıyla veya ailesiyle sakinleştirici bir ortamda bulunması için harika bir seçenektir. Bu gerekliliğin günümüzde hala anlamlı bir amacı vardır.

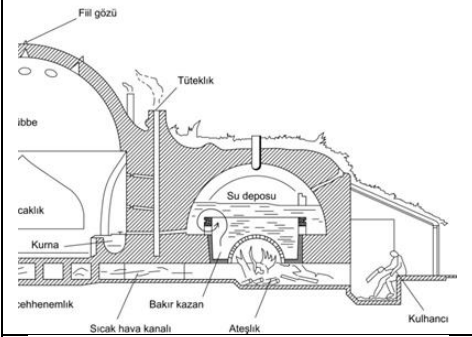
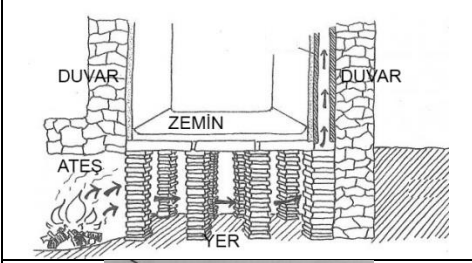
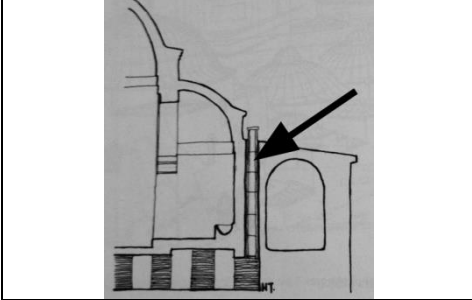

2.3.4. Hamamların mimari özellikleri

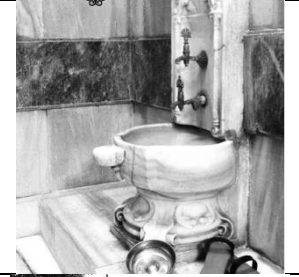

Hamam binaları Osmanlı İmparatorluğu ve Orta Çağ dönemine yayılmıştır. Balkan bölgesinin fethi sırasında 15. yüzyılda, Bosna-Hersek'te de görülmeye başlanmıştır. Estetik görünümü, Osmanlı kamu yapılarının karakteristik özelliklerine sahiptir; tipik tatmin edici sadeliği, süslemede mütevazı ve asalet notu vardı. Aru'ya göre Osmanlı-Türk mimarisinde odak noktaları aşağıdaki gibidir (**Aru, 1949**):

- a) Etrafındaki suların önemi;
- b) Asgari dış etkisi (çoğunlukla fetheden olmaları ve fetih edilmemeleri nedeniyle);
- c) Maksimum ışık sağlama çabası;
- d) Grup inşaatları (bina) çalışmaları; kamu alanları çoğunlukla cami ile birlikte merkezi bir nokta olarak inşa edilmiş, çevresine ek nesnelere ve binalara yapılmıştır (**Aru A., 1949, s.20, 28-29**).

Tablo 3.2: Hamam için kullanılan mimari terimler.

Hamam İçin Kullanılan Mimari Terimler		
RESİM	TÜRKÇE	İNGLİZCE
	Osmanlı hamam mimarlığı.	Ottoman hammam architecture.
	<i>Soğukluk:</i> Bekleme, soyunma, sosyalleşme ve dinlenme alanı.	<i>Soğukluk:</i> Waiting undressing, socialising and leisure time area.
	<i>Sıcaklık:</i> Hamamın yıkanma için ana mekânı.	<i>Sıcaklık:</i> Main space for steam bathing in hamam.
	<i>ılıca/kaplıca:</i> Doğal sıcak sulu hamam.	<i>ılıca/kaplıca:</i> Natural hot water bath.
	Hamamın sıcaklık bölümündeki hücre ve eyvanlar.	The cell (halvat) and iwans in hammam's 'hot room'.

	<p>Külhan şeması.</p>	<p>The scheme of heating process.</p>
	<p>Hypocaustum / cehenemlik, zemin altında ısıtma sistemi-kroki.</p>	<p>Hypocaustum / heating system under the floor-sketch.</p>
	<p>Tüteklik, sıcak buhar için baca ve borular.</p>	<p>Chimney and pipes for the hot smoke.</p>
	<p>Göbektaş.</p>	<p>Marble platform heated from beneath.</p>
	<p>Soğukluğun ortasındaki fiskiyeli havuz ve soyunma için "kafes" alanları.</p>	<p>Fountain in the middle of waiting space on the entrance and wardrobe boxes around it.</p>
	<p><i>Estrada</i> (Boşnakca) Mermer sofa.</p>	<p>Marble plate in hammam.</p>

			<p>Aydınlık feneri (soyunmalık kubbede).</p>	<p>Lightening system on the top of the dome.</p>
			<p>Kubbe geiş elemanı olan mukarnas.</p>	<p>Decoration details on the inside of the transitions to the vaults of dome/<i>mukarnas</i>.</p>
			<p>Kubbe fanusu, (oğunlukla fil gözü şekli).</p>	<p>Dome fanus lightening system on the top of the dome of hot and tepid rooms.</p>
			<p>Kurna.</p>	<p>Stone made basin with hot and cold water faucets, typical for hammam.</p>
			<p>Şadırvan.</p>	<p>Ablution place usually, but not always, in front of the mosque.</p>
			<p>Gusülhane/ banjica (Boşn.)</p>	<p>House interior bath area.</p>

Tablo 3.2'nin devamı.

O zamanlarda, su getirmek, gerçekten bir hamam inşa etmekten daha zor ve karmaşıktı. Ateş ve suyun hamamlar için elzem olduğu gerçeğine göre, etkin olabilmesi için su depoları ve hamam ısıtması için olan külhanlar kritik öneme sahipti. (Kreševljaković, 1991, s.20).

İşlevsel olarak, hamamlar, genellikle üç bölümden oluşur: değiştirme bölümü, banyo bölümü ve servis bölümü. Evrensel olarak, hamamlarda, tuvaletler ve hücrelerden oluşan değişen ve banyo bölümleri arasında ek bir boşluk bulunmaktadır. Hamamın çeşitli fonksiyonel alanları farklı boyut ve şekillerde oluşmuştur. Zemin planı, çoğu durumda kare şeklindedir.

En basit hamam tipi en az üç fonksiyonel mekân içermektedir (Şekil 3.26). Banyo sürecinde hareket eden müşterilerin yolu düz bir akstan oluşur ve son (sıcak) bölümü ziyaret ettikten sonra aynı şekilde geri dönüş yolu bulunmaktadır. Türk hamamı, her zaman aynı sıraya göre tasarlanmış belirli mekanlardan oluşmaktadır (Tablo 4).

Tablo 4: Hamam mekânlarının isimleri.

Boşnakça:	Türkçe:	İngilizce :	Roma hamamından /Eş anlamlı:
<i>šadrvan</i>	<i>soyunmalık/cammekan</i>	<i>cold area, undressing/waiting room</i>	<i>frigidarium,</i>
<i>kapaluk</i>	<i>ılıklik ve bazen meydan</i>	<i>tepid area</i>	<i>apodyterium tepidarium</i>
<i>halvat</i>	<i>sıcaklık</i>	<i>hot room</i>	<i>caldarium</i>
<i>ćulhan</i>	<i>külhan+ cehenemlik</i>	<i>furnace</i>	<i>praefurnium+ hypocaustum</i>

Başlıca fonksiyonel alanlar ve onların sıralama düzenleri Roma hamamlarından; ancak daha mütevazı boyutlarda kabul edilmiştir. Termal hiyerarşi en soğuktan en sıcak yere hamam binasının mekânsal konumlandırılması ve ısıtma sistemi ile sağlanmaktadır. Yıkama prosedürü hamamın içerdiği odaların açıklaması ile birlikte açıklanacaktır.

2.3.4.1. Soyunma ve banyo bölümleri

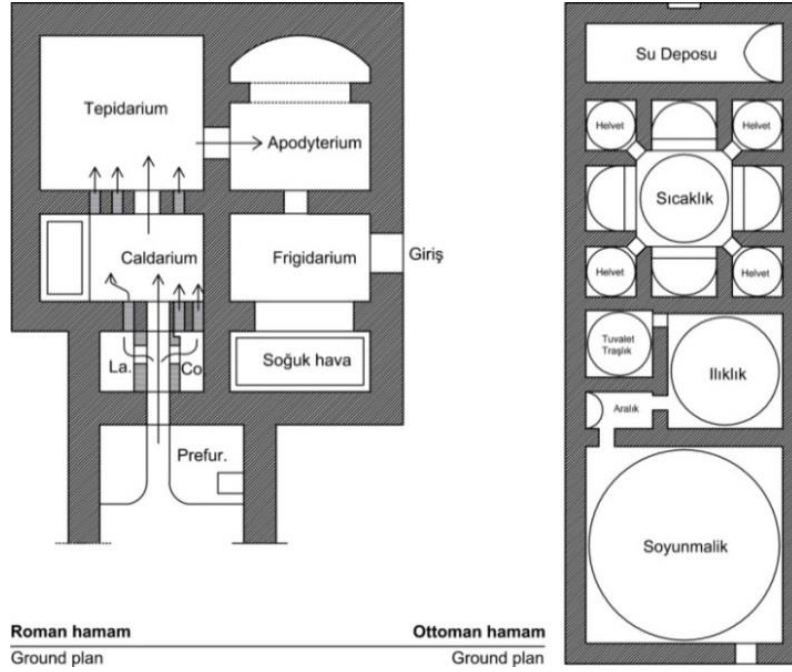
Başlangıçta, ilerdeki açıklamada terimlerle ilgili karışıklıktan kaçınmak amacıyla, Osmanlı Türkiye'sinden gelen terimlerin veya Bosna-Hersek'teki hamamların "ithal edildiği" ülkedeki terimleri kabul edilerek ileri metinlerde kullanılacaktır.

Ziyaretçinin karşılandığı, hamama girilen ilk mekan *soyunmalık* - soyunma / bekleme odasıdır. *Soyunmalık/camekan*, tüm mekanlar içinde en büyük ve en simgesel olanıydı. Kubbesi, Osmanlı hamamları kompozisyonundaki baskın unsurdur. Kubbenin ortasında ışığın girdiği yerde bir delik vardı, bu kare şeklinde ve kubbeli bir alandır.

Soyunmalık duvarları boyunca, daha büyük hamamlarda, perdeli (*kafez*) ya da soyunma kabinli zâviye vardı. Üstlerinde ziyaretçilerin banyodan sonra dinlendikleri galeri yer alır.

Ayrıca, duvar boyunca sofaların bulunduğu basit bir ön oda da bulunmaktadır. Çoğunlukta ortada bir fıskiye havuz yer alır. Bu bölümün yanında ayrıca çay/kahvenin hazırlandığı ve ortada sosyalleşmenin eğlenmenin mümkün olduğu bir yer bulunur (**Kreševljaković, 1991, s.21**).

Mekân çoğunlukla kare veya sekizgen planlıdır. Çifte hamam durumunda, kadın kısmının girişi genellikle yan sokağa yerleştirilir.

Şekil 2.3.9: Sırasıyla solda Roma hamamlarında fonksiyonel odaların şematik gösterimi. (Aru A., 1949, s.17) ve sağda basit tip hamamın fonksiyonel odalarının şematik gösterimi (Çakmak, 2002, s.12).

Ilıklık, *soyunmalık* ve *sıcaklık* arasına yerleştirilen odadır. Temel amacı, vücudun kademeli olarak farklı bir sıcaklığa ayarlanmasıdır. Aynı zamanda vücudu sabunla yıkama alanıdır. Kışın, bu mekân (ılık bölüm), genellikle soyunma odası olarak da kullanılır. Müşteriler *ılık* odasında, *sıcaklık* odasının yüksek sıcaklıklarına geçmeden önce vücudu alıştırmak için belirli bir süre kalırlar.

Bu mekân yaygın olarak dikdörtgen planlıdır ve yuvarlak bir kubbeyle örtülüdür. Duvarlarında genellikle geniş banklar vardır. Daha büyük hamamlarda, *ılıklıktan* sonra *meydan* (*sıcaklık* girişi) gelir. Meydanın zemini kare şeklinde ve kubbelidir. *Meydanın* içinde, epilasyon için ahşap banklar (*tırashana*) ve masaj için kanepeler (*estrada*) bulunur. Meydan veya *ılıklıktan* (daha küçük hamamlarda) sonra en sıcak oda olan *sıcaklığın* girişi yer alır (Kreševljaković, 1991, s.21, 22).

Sıcaklık veya "iç hamam" bölümü, buhar banyosu için en sıcak odadır. Yarım ışık yaratan küçük cam açıklıklarla süslenmiş büyük bir kubbesi vardır. Banyo

bölümü, *sıcaklık*, eyvanlar ve hücreler (yarıçaplar) ile çevrili merkezi bir boşluktan oluşur ve hücreler genellikle tonozlu veya kubbelidir.

Farklı hamam türleri analiz edildikten sonra ana odaya (*sıcaklığa*) göre ilk kez Prof. S. Eyice tarafından genel bir tipoloji şeması hazırlanmıştır (**Şekil 2.3.10**), (**Çakmak, 2002, s.16, 17**).

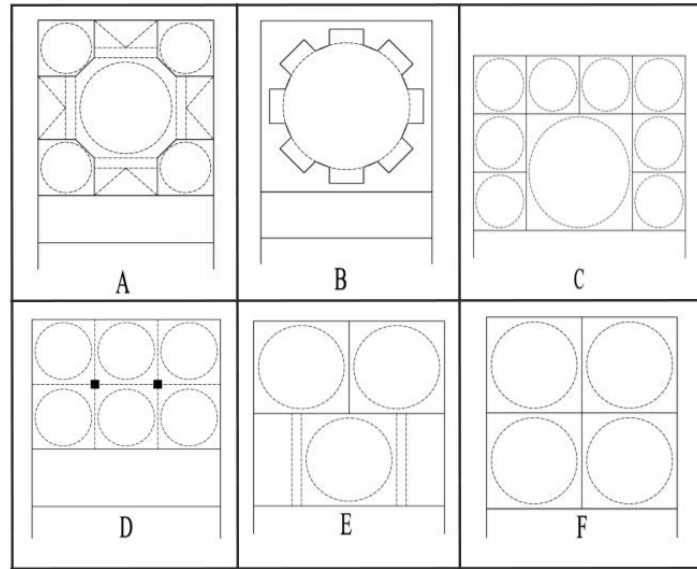
A Tipi: Dört eyvan ve köşe hücresi ile haç şeklinde,

B Tipi. Yıldızlı *sıcaklık* tipi,

C Tipi: Kare *sıcaklık* planının etrafında üç yandan hücreler,

D Tipi: Planda daha fazla kubbe ve kolona sahip *sıcaklık* tipi,

E Tipi: Her iki tarafta simetrik hücreli kubbeli merkez (**Ertuğrul, 2009, s. 256-257**)

Şekil 2.3.10: Eyvanlar ve halvetlerin kompozisyonundaki alternatifler, plan şemalarında çeşitlilik yaratır (**Ertuğrul, 2009, s. 256-257**).

Sıcaklık planındaki farklılıklar, halvet ve eyvanların farklı konumlandırılması eğilimleri ile gerçekleşmiştir. Halvet, bir ziyaretçinin özel olarak yıkanabileceği, ayarlanabilir buhar kapaklarına sahip, çok sıcak, küçük bir banyo hücresidir. Kapı

bölümü yoktur, bu nedenle banyo yapan girişe bir peştamal¹⁷ asar ve böylece bu halvet alanının dolu olduğunu gösterir. Yıkama havzaları da halvet içine yerleştirilmiştir. Tenha halvet alanı da gizliliğe ihtiyaç duyulduğunu veya başkalarına çıplak bir vücut göstermek istenmediğini gösterir (Kreševljaković, 1991, s.21).

Buharda ve yıkamada kullanılan teçhizatla ilgili olarak, 15-30cm yüksekliğindeki mermer sofa-estrada, yıkananların hamam sırasında oturabileceği ya da yatabileceği mermer levha göbekaşı ve kurna, soğuk ve sıcak su için iki musluklu taş havzası vardı. Kurna, genellikle halvet köşesine yerleştirildi. Sıcaklık cildi kese¹⁸ ile yıkamak, masaj yapmak ve yıkanma için kullanılmaktadır. Her sıcaklığın merkez bölgesinde, 40-50cm yüksekliğinde ve genellikle sekizgen, kare veya farklı bir çokgen şekilde göbekaşı bulunmaktaydı (Çakmak, 2002, s.16).

Özel işlevlerine göre, buhar için sıcaklık ve soyunma yeri soyunmalık en meşgul ve Türk hamamlarında en belirgin odalardı.

Şekil 2.3.11: Sırasıyla solda Mostar Hamam Müzesi'nde çekilmiş kurna replikası ve sağda İstanbul'da Cağaloğlu Hamamı'nın ortasında mermer göbekaşı olan Sıcaklık'I (Taşcıoğlu, 1998, s.45).

¹⁷ Peştamal: Banyo için özel bir havlu.

¹⁸ Kese: Özel bir kaba eldiven.

Bazı kaynaklar *aralık* adlı mekândan (*soyunmalık* ve *ılıklik*) bahseder. Selçuklu dönemindeki hamamlara ve kullanımdan kaybolan Anadolu hamamlarına ait olan *aralık*, ısı kaybını önleme ve fazla olan buharı almak için kullanılmaktaydı bu işlev için daha sonra kapalı baca kullanılmıştır (Çakmak, 2002, s. 14). Servis bölümünden gelen sonraki odalar *hazna* ve *külhan*'dır.

Hamam alanını kullanırken ziyaretçinin yolunu kısaca açıklamak gerekir. Girişte, hamam işçileri ziyaretçileri ağırlar, kıyafetlerini çıkarmada onlara yardım eder ve banyo ekipmanları yoksa onlara (peştemal, sabun, takunya vb.) malzeme verir. Ziyaretçi, içeride yer yok ise *soyunmalıkta* bekler ve daha sonra müşteri talebine bağlı olarak yıkama ve epilasyonun da yapıldığı *ılıklik* odasına girer.

Kış mevsiminde, genellikle soyunma alanı ısıtılmadığı için soyunma *ılıklikta* da yapılırdı. Ziyaretçiler vücudunu oldukça yüksek sıcaklığa alıştırdığında en sıcak odada buhar banyosu için hazırdır. *Sıcaklığın* ardından banyo prosedürü tamamlanır. Ziyaretçiler, belirli zaman geçirecekleri *ılıklik* odasına yeniden giderler, orada bir süre kalırlar ve hamamdan (*soyunmalık*) ayrılmadan ve son olarak aromatik yağlarla yapılan masajın keyfini çıkarmak için vücudunu hazırlarlar. Sonunda *soyunmalıkta* boş zamanlarında, sohbetlerinde, nargile, çay veya kahve keyfi yaparlar ve vücudu yeterince soğuduktan sonra binayı rahatlamış ve yenilenmiş olarak terk ederler.

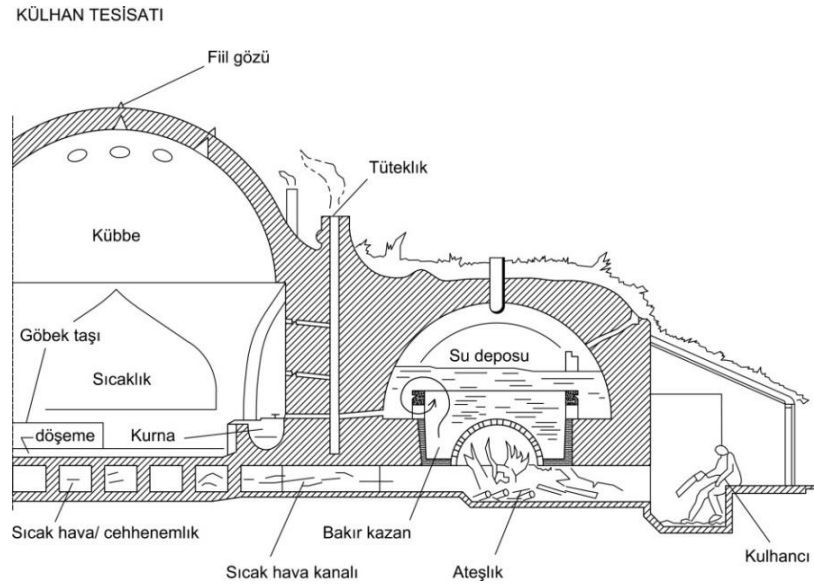
2.3.4.2. Tesis bakımı bölümü

Isıtma ve su temini sistemi özel bir performans gerektiriyordu ve kesin teknoloji gereksinimlerine sahipti, sadece küçük bir hata büyük kayıplara yol açabiliyordu. Geleneksel hamam ısıtma sistemi aşağıdaki fonksiyonel alanlardan oluşmaktadır: hypocaustum (*cehenemlik*) ile su deposu (*hazna*) ve külhan. Su haznesi, *sıcaklık* bölümünün bir tarafındaydı. Su hanzesi bakım ve kontrol için erişim amacıyla küçük çelik kanatla kapatılmış küçük bir pencere ile sıcaklıkla birleştirilirler. Bu açılış amacı aynı zamanda buhar düzenlemesi içindir. Bu küçük pencere, genellikle 'sıcak halvet' olarak adlandırılan *helvet* köşesine yerleştirilir.

Su tankının merkezinde, su ısıtması için *kazan* bulunur. Sıcak su içeren borular zeminin üstüne yerleştirilir, bu yüzden boruların içinde her zaman belirli miktarda ısıtılmış su vardı. Ayrılmış su sistemleri, soğuk ve sıcak suyu pişmiş toprak tüpler (*künk*) ile dağıtır. Durmayan ve dikey sistemler genellikle duvarın içine gömülürdü ve yerçekimi kuvveti ile hamamın çevresine su taşırdı.

Külhan ikili işleve sahipti: *hypocaust* ve *kazanı* ısıtmak. Su deposunun arkasındaydı ve *kazan* ile aynı hizadaydı. *Külhan*, binanın arka bahçesine, dışarıdan ayrı bir girişe sahiptir. Özel işlevine göre, külhan her zaman hamamın ısıtılan alanlarından daha alt katlara yerleştirilmiştir. Su deposu, fırınla birlikte kısmen toprağa gömülüydü. Depolama işlemi *haznaya* bağlı *külhandan* yapılırdı. Depolama alanı ve su deposu, hipocaustum¹⁹ ile aynı kat seviyesinde toprağa gömülmüştür. Gömülü kısımdan çıkan sıcak hava *ılıklik* ve *sıcaklığın* yerlerini ısıtıyordu (Kreševljaković, 1991, s.23-25).

Fazla su ana sistemden dren yardımıyla tahliye edilirdi. Bodrum katındaki aşırı sıcak buhar - *cehenemlik* hamamın duvarlarından geçer ve bu şekilde odaları ısıtırdı (Ertuğrul, 2009, s. 252).

Şekil 2.3.12: Tarihi hamam ısıtma sistemi (Aru, 1949, s.37).

¹⁹ Döşeme altı boşlukları / kanalları

Fırının duvarları, ateşe ve sıcaklığa dayanıklı, ateş taşı olarak aldandırılan taştan inşa edilir. Fırından çıkan duman, daha iyi dolaşım için kubbeden çok daha yükseğe inşa edilen büyük bacadan dışarı çıkardı. Duman, *hypocostus* kanallarından geçer ve yerleri ısıtırdı. Dumanın geri kalanı duvarlara yerleştirilmiş küçük borulardan geçer ve çapı 10cm'e kadar olan küçük bacalardan çıkar. Sarnıcın onarımları genellikle aşağıdan, bu amaç için ayrılan boşluktan yapılırdı. (**Şehitoğlu, 2008, s. 15**).

Su, çeşitli kaynaklardan temin edildi: nehirler, sarnıçlar, kuyu vb. Hamam için sağlanan su genellikle, taştan yapılmış kasaya benzer suyun taksim edildiği tertibat *maslak* veya *makstem* olarak adlandırılan, depoya toplandı. Su tankında bazen soğuk ve sıcak su için ayrı haznelere vardır. Genellikle namlulu tonozlarla örtülmüştür. Kireç harcı içine dahil edilmiş pişmiş toprak borular ile musluğa su verilir ve oradan yayılırdı²⁰ (**Çakmak, 2002, s.21**).

Sarnıç rezervuarının boyutu 1,8m ila 3,5m arasındadır. Dairesel biçimde şekillendirilmiş ve fırının üzerine yerleştirilmişlerdir.

Su ve ateş, hamamın işlevi için kilit faktörlerdi. En önemli iş su depoları, külhan ve binaların yapımıydı.

“Kaliteli hamamda üç temel unsur bulunmalıdır (geleneksel ve modern hamamlar için uygulanabilirler):

- Buhar sıcaklığı ve hacminin hassas şekilde düzenlenmesi;
- kireç ölçüğü yönetimi;
- kontrollü enerji tüketimi.

Standart sıcaklık yaklaşık 40°C idi ve nem genellikle %100'e ulaşırdı.” (**Url-24**).

²⁰ Su temini boruları *künk, merbah, pöhrenk* vb. olarak adlandırılır.

2.3.4.3 Malzemeler ve inşaat

Taş ve tuf, geleneksel hamamların yapımında öncü malzemelerdi. Karışık kireç daha sonra harç haline getirildi. Duvarların iç yüzeylerine kireçli sıva ile sıvanmış iken, dış yüzeyleri ise genellikle sıvasız ve sade bırakılır. Hamam malzemesi genellikle dışarıdan görülebilen taştır. İç sıva, nem direncini sağlamak için yüksek oranda toz tuğla içerir. Büyük miktarlarda kireç kullanımı nedeniyle, duvarlar bütünleşik beton duvarlara benzer. İç duvarlar 0,7m ila 1,55m kalınlıktadır ve dış duvarlar her zaman daha kalındır. Sıcaklık duvarları yaklaşık 1,5m, diğerleri ise çoğu durumda 0,7 ila 1,00 m kalınlığındadır. Duvarlar çift astarlı tuğladan veya moloz taştan yapılmıştır. Kubbeler ve kemerler için kullanılan malzemeler çoğunlukla tuğladır (Aru, 1949, s.41).

Hamam, karmaşık bir mühendislik yapısına sahiptir: Şömineli yeraltı bölümü (*cehenemlik*), zemini destekleyen sütunlar arasında sıcak dumanın dolaştığı, “ateş taşı” olarak bilinen yüksek sıcaklığa dayanıklı özel taştan yapılmıştır. Döşeme tabanı, tüflü sütunlar ile yukarıdan desteklenmiş büyük taş plakalardan oluşur. Mermer veya seramik fayanslar, son kat olarak kullanılmıştır. Duvarların alt kısımları mermerle kaplıdır. Türkiye'de de emaye çinilerle süslemelerden oluşan örnekler görebiliriz (Şehitoğlu, 2008, s. 12).

Üst yapı, genellikle kurşun tavanla kaplı tüfden inşa edilmiş kubbe veya beşik tonoz şeklindedir. Kubbe çoğu durumda 4 veya 8 köşeye oturtulmuştur (Aru, 1949, s.46).

Osmanlı hamamlarında kubbenin, ahşap çatı yerine kullanımı 14. yüzyılda başlamaktadır. 15. yüzyılda, kubbe resmen hamam yapısının tipik üst örtüsü haline gelmiştir. Çatı, kiremit veya farklı bir malzemeyle kaplanırdı. Büyük hamamların kubbeleri genellikle kurşun kaplıydı (Şehitoğlu, 2008, s. 10, 11). Kare planlı odaların üst örtüsü kubbe, su deposu, tuvalet ve eyvanların üst örtüsü genellikle beşik tonozdur ve zaman zaman mekân yarım kubbe ile sonlanır (Kreševljaković, 1991, s. 19-23).

Hamamlar dışarıya kapalı bir yapı türüdür ve bu doğrultuda bu yapıların dış cepheleri mütevazıdır. Dekoratif elemanlar iç mekandadır (Ertuğrul, 2009, s. 253).

Hamam bir kamu binası olmasına rağmen cephelerde neredeyse hiç süsleme yer almaz. Bu yapılar uzman sanatçılar tarafından inşa edilmiştir ve cepheleri tasarımında çok sayıda heykel ve süsleme kullanılan önceki dönem Roma hamamlarında olduğu gibi bezemeli değildir. Hamamın iç kısımları çoğunlukla korniş ve bingilerin üzerine yerleştirilmiştir. En süslü oda genellikle giriş holü olan *soyunmalık* idi (**Şekil 2.3.13**).

Hamamın iç dekorasyonunda çoğunlukla taş, mermer, alçı, seramik fayanslar, kalem işi boyama kullanılmıştır. Dekorasyon için önde gelen motif üçgen şekilli mukarnas adlı Osmanlı mimarisinin karakteristik dekora sahip bir bezemesiydi (**Şekil 2.3.14**) (**Çakmak, 2002, s.23**).

Tasarım, çok sayıda heykel ve süslemeli önceki Romalı hamamlarında olduğu gibi dekoratif değildi. Süslemeye kubbe geçiş elemanları, kapı söveleri, kurnalardaki taş işçiliğinde ve giriş mekânının dekorasyonunda rastlanırdı. Birçok durumda, taştaki el işçiliğinin değeri nedeniyle *kurna*, heykelin mükemmelliğine sahipti (**Şehitoğlu, 2008, s. 12**).

Ana ustalar şunlardı: *klesari i zidari* (duvarcı ve oymacılar), *sujoldžije* (tesisatçılar) ve *kuršundžije* (kurşuncular). Diğer el sanatları da vardı: *stolar*, *staklar*, *kovač i kazandžija* (marangoz, camcı, demirci ve bakırcı sanatkarları). Çok sık olarak, uzman ustalar özellikle İstanbul'dan Bosna-Hersek'e hamam yapımına dahil olmak için geldiler (**Kreševljaković, 1991, s.20**).

Şekil 2.3.13: İstanbul'da Kılıç Ali Paşa Hamamı'nın restorasyon sonrası modernize edilmiş iç mekânı (**Url 25**).

2.3.4.3. Açıklıklar ve aydınlatma

Bursa'daki hamamlar hakkında yazdığı kitabında Şehitoğlu, hamamın alanını “ışık ve su dansı” olarak nitelendirmiştir (Şehitoğlu, 2008, s. 12). Hamam açıklıkları, aşağıdaki nedenlerden ötürü, kusursuz tasarlanmış, ancak minimize edilmiştir: 1. hava akışını azaltmak ve 2. ısı kaybını önlemek için. Pencereler varsa, binanın üst kısmına yerleştirilmişlerdir ve ışık yukarıdan gelmiştir. 15. yüzyılda bu alanda daha fazla ışık olması için ek pencereler yaygınlaşmaya ve renkli camlarla bezenmeye başlanmıştır (Şehitoğlu, 2008, s. 13).

Şekil 2.3.14: Solda: Geleneksel “Baklava kabartma friz ve köşe mukarnasları”, (Aru, 1949, s.47) ve sağda: Saraybosna'da Gazi Hüseyin Hamamı'nda basitleştirilmiş versiyonu (yazar 2017).

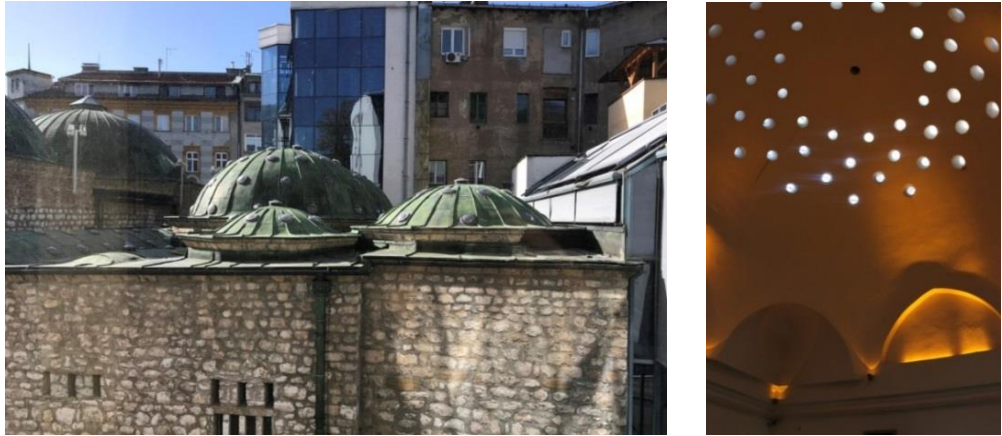
Camdaki renkler en çok sarı, pembe, kırmızı ve yeşildi (Aru, 1949, s.51). Hamam için tipik aydınlatma detayı, yalnızca kubbeli hamamlarda görülebilen kubbe fanusu, (en fazla bahsedilen “fil gözü” denilen kubbedeki küçük açıklıklardı. Kubbe fanusu, mekânın aydınlık seviyesini arttırmak amacıyla kullanılırdı (Çakmak, 2002, s.22). Bosna-Hersek'te kalan hamam kubbelerinde, en yaygın olanları ise yıldız biçimli açıklıklardır (Şekil 2.3.15 ve Şekil 2.3.17).

Tipik Osmanlı hamamlarında, merkezi *sıcaklık* alanı kubbe üzerindeki çatı ışıklıkları ile aydınlatılırdı. Kubbe üzerindeki tavan pencereleri genel alanı ve *halveti* aydınlatırken, tonozların üzerindeki eyvanları aydınlatmaktaydı.

Soyunmalık veya giriş odası, genellikle kubbe veya ahşap çatının ortasına yerleştirilmiş bir aydınlık feneri (**Şekil 2.3.16**) tarafından aydınlatılmıştır (**Çakmak, 2002, s.22**).

Gün ışığı veya şamdan gibi aydınlatma ekipmanı bulunmadığında, hamamın duvarlarındaki küçük nişler, kandil ve mum gibi aydınlatma için raf olarak kullanılıyordu. Farklı amaçlara sahip mekanlarda farklı ışıklandırma atmosfere özel bir katkıda bulunmuştur (**Ertuğrul, 2009, s. 253**).

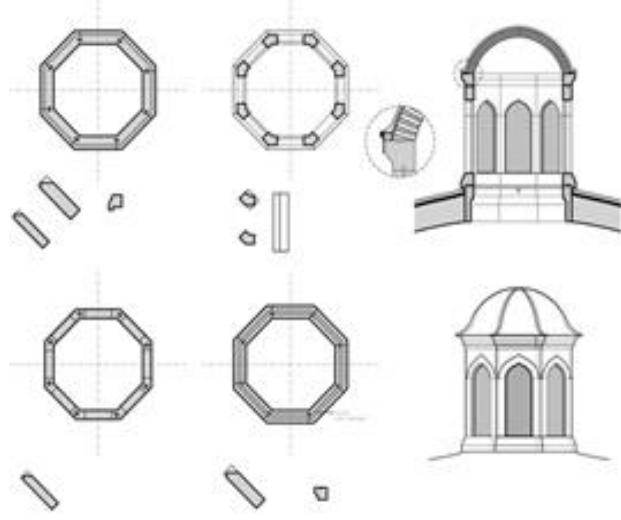
Hamamda çelikten yapılan fırın kapısı hariç, kapılar tahtadan imal edilmiştir ve genellikle 80-90 cm genişliğinde, 180 cm yüksekliğindedir. Genellikle hamamdaki kapılar tek kanatlı kapılardır, sadece giriş kapısı çift kanatlıdır.

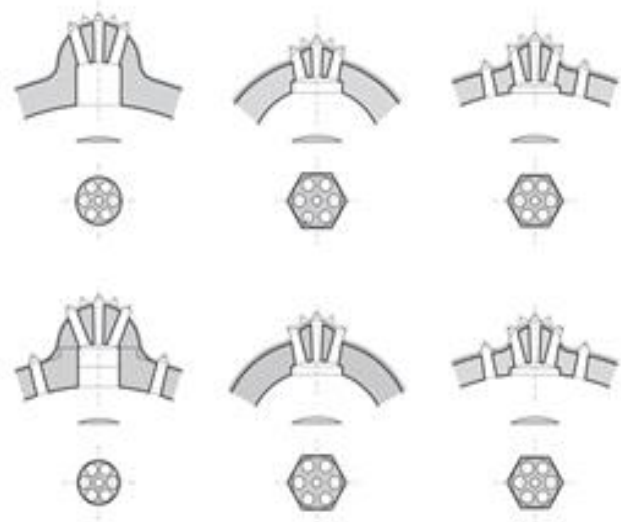
Şekil 2.3.15: Sırasıyla solda Boşnak Enstitüsü'nün çatısının cephe görüntüsü ve kubbe fanusu Gazi Hüsrev Bey Hamamı. Sağda: Bursa'daki *Ördekli Hamamı Kültür Merkezi*'nin içinden kubbe aydınlatmasının görünümü (**yazar 2017, 2018**).

Bosna Hersek hamamlarında, kapılarda genellikle tomruk adında kendi kendine kapanan basit tahtalı bir sistem vardı ve kapı kapanırken hamamda yankı

yapıyordu. Bu ses birisinin odadan çıktığını ya da odaya girdiğini gösteriyordu (Kreševljaković, 1991, s. 22).

Şekil 2.3.16: Yukarıdan aydınlatmanın detayları. *Soyunmalık* kubbesine yerleştirilmiş ahşap aydınlık feneri. (Kılıç Ali Paşa Hamamı Restorasyon -Arşiv) (Url-29).

Şekil 2.3.17: Yukarıdan aydınlatmanın detayları: kubbe fanusu (Kılıç Ali Paşa Hamamı Restorasyonu-Arşiv) (Url-29).

2.4. HAMAMLARLA BİRLİKTE GELİŞTİRİLEN MADDİ VE MANEVİ KÜLTÜR

Maddi ve manevi kültür arasındaki temel fark, maddi kültürün kişinin eliyle, manevi kültürün ise ruh ve akıl yoluyla yaratılmasıdır. Maddi kültür, toplumun katılımını içerir. Somut ürün biçimindedir; fakat manevi kültür sanat, din, duygular ve felsefe ile ilişkilidir. Fiziksel olarak, maddi görünür, manevi ise sadece zihin ve hislerle hissedilir. Literatürde somut ve soyut miras terimleriyle tanınırlar.

Maddi kültür ve onun önemi, hamam geleneğinin ve konseptinin ayrılmaz bir parçası olmasıdır. Maddi kültür, halk sanatı ve yerel mimari üzerine uzmanlaşmış Amerikalı folklorist Henry Glassie, maddi kültür hakkında çok geniş yayınlara sahiptir.

M.I. Talay'ın kitabında anlattığı şekilde “El sanatları, bir ulusun kültürel kimliğinin en anlamlı ve en önemli ifadesidir; bunları şekillendiren olaylar, temel davranışlar, inançlar ve ortaya çıktıkları dönemin karakteristiğidir” (Glassie, 1999). Glassie, kültür kavramını “farklı dönemlerde, aynı grup insan kreasyonlarını gözlemlemek” olarak açıklar.

Kitabında, bu tez konusunu destekleyen, atalarımızın yarattığı çevreye ait olduğumuz gerçeğini belirtmektedir. Bu doğrultuda, sadece fiziksel yönleri oluşturarak değil, aynı zamanda mekanın ruhunu yaratanlar olarak ruhunun da yarattığı katkılara ve çevremizin oluşumuna katkılarımızla eşit olarak devam etmekteyiz.

İnsanların zaman içinde yarattıkları, tarihi başarılarının bir yansımasıdır. Bireylerin yaptıkları ve kullandıkları nesnelere gözlemleyerek, alışkanlıklarını ve günlük yaşam tarzlarını anlayabilir veya en azından bu konu hakkında tahmin yürütebiliriz. Buna göre, maddi kültür, “bulmacanın” yerinin ruhunun önemli bir parçasıdır.

İnsan hafızası sınırlıdır; ancak eski tarihlerden beri insanlar kil tabletler, taş veya ahşap oymalar ve çok daha sonra fotoğraflarla günümüzün çok işlevli ve birçok

koşula bağlı bilgisayar tekniklerine kadar koruma yolları buldu (Gell 1998, s. 233, 42).

Özellikle insan etkeni ve niyetlilik indeksleri olarak maddi nesnelere endişe duyuyordu. Maddi nesnelere, geçmiş eylemlerin izleri olarak kabul edilir. Bir zamanlar, zaten üretildiklerinde, fiziksel olarak hafızayı biçimlendirirler (Jones, 2009, s. 10-16, 21). Zamanın istikrarlı ve ölçülebilir olmasının yollarından biri maddi kültürün kullanılmasıdır. Bir insanı zamana ve topluma yerleştirmek, maddi dünyayı kullanmasıyla mümkündür (Jones, 2009, s. 47).

Hamamlar, olağanüstü ortam değerine sahip yapılardır. Onlar yüzyıllarca önemli geleneklerin gerçekleştirildiği yapılardır. Hamam geleneği ile birlikte yavaş yavaş gelişen heterojen maddi ve manevi kültür, hamam binasının içindeki ve çevresindeki yerin kendine özgü ruhunun oluşumundaki önemini ortaya koymaktadır.

Andrew Jones, miras alınan maddi ve manevi kültürün, insan kimliğini anlamadaki önemini şöyle açıklar: “Fiziksel dünyanın bir endeks olarak ele alınması, ilişkilerin eserler, yerler ve manzaralar olarak nasıl oluşturulduğunu daha derinlemesine ele almamızı sağlar” (Jones, 2009, s. 225).

Kültür kavramının tarihsel gelişimine bakıldığında, 18. yüzyılda Alman filozof Johann Gottfried Herder’in fikirleri kültürün bu tanımına yaklaşma konusunda çok etkili olmuştur.²¹

Çalışmanın bu aşamasında tezin konusunu oluşturan hamam geleneği ile birlikte geliştirilen maddi kültürünün örneklendirilmesi gerekmektedir. Hamamların maddi kültürü şunları içerir: tabaklar, kıyafetler ve çeşitli aksesuarlar (Şekil 2.4.1).

Hamamın çeşitli aksesuarlarından bazıları:

- *bošča* (ziyaretçilerin giysilerini koydukları büyük şal),

²¹ “Herder, kültürün manevi ve maddi tezahürleri arasında bir ayrım yapmaz. Her ikisi de geleneğin ayrılmaz parçalarıdır ve nesiller arasındaki aktarma sürecidir. Tek kültür standardının olmadığı noktada ısrar ediyor. Aydınlanmış ve aydınlanmamış ya da kültürlü ve kültürsüz insanlar arasındaki fark göreceli ve bir derece meselesidir.” (Schoenmakers, 2012, s.16)

- *peştemalja* (vücutun alt kısmını sarmak için kullanılan pamuklu bez),
- *mahrma* (baş ve yüz kurutmak için kullanılan pamuklu veya keten havlu, genellikle kafaya türban gibi takılır),
- *futa* (banyodan sonra vücutun alt kısmını kurutmak ve kaplamak için bez),
- *nanule* (takunya),
- *tas* (vücutun üzerine su dökmek için kullanılan bakır kap),
- *lif* (ovalama malzemesi),
- *krpa* (havlu),
- *hamam kesa* (Özel malzemedan yapılmış kese. Masörün (tallak) müşterilere masaj yapmak için kullandığı malzeme.),
- *buhurdar* (kokulu ağacın yakıldığı yerdir),
- *haranija* (havluların yıkandığı küçük sıcak su kazanı),
- *leğen* (sabun köpüğü yapmak için bakır kase)

Bazen anneler hamamın tadını çıkarırken evlerinden bebekleri için birkaç beşik getirirler.

Şekil 2.4.1: Firduz Bey Hamamı'ndaki arkeolojik kazılarda elde edilen bulgular sırasıyla solda lüle ve sağda yıkanırken su dökünmek için veya su içmek için kullanılan bakır kap (tas) („Stav“, 02.05.2017).

Bahsedilen aksesuarların çoğu İstanbul'dan ithal edilmiştir (Kreševljaković, 1991, s. 27-30). Geniş ürün yelpazesine duyulan ihtiyaç, kasabalardaki yeni el

sanatlarının gelişimini etkilemiştir. Kullanıma hazır duruma getirilen kıyafetler ve kozmetik ürünleri çoğunlukla ithal edilirken, ahşap, bakır ve diğer metal nesnelere Bosna'da yerli ustalar tarafından da yapılmıştır. Bu şekilde, hamam için gerekli nesnelere üretimi bazı el sanatlarının gelişimini ve yerin canlılığını destekledi.

Şekil 2.4.2: Ulusal Müze'den Fotoğraflar: su kültür mirası, hamam ekipmanı: sırasıyla solda- halı ve kase, sağda hamam takunyaları (**Bosna Hersek Ulusal Müzesinden çekilmiş fotoğraflar-2019- yazar**).

2.4.1. Manevi değerler

“Maneviyat, insanın evrensel deneyimi olarak kabul edilir.”²² (**Spencer, 2012**). Genelde, maneviyattan bahsedildiğinde, insanlar onu sık sık dinle ilişkilendirir. Gerçekte, çok daha kapsamlı ve çok daha anlamlı bir terimdir. Maneviyat, bir çok açıdan kültürel değerleri bütünleştiricidir. Buna göre, maneviyat, medeniyet bilincini ve çevrenin gelişimini önemsemek demektir. N. Schulz'un, yerin ruhunu incelemesi sırasında farkına vardığı gibi: “Sadece bulunduğumuz yeri

²² “Maneviyat, kendinden daha büyük bir şeyin olduğuna dair bir hissin, duygunun veya inancın tanınmasını içerir, duyuşal deneyimden çok daha fazla insan olması ve içinde bulunduğumuz büyük bir bütünü doğada kozmik veya ilahi olmasıdır” (**Url-29a**).

anlarsak, daha da gelişmesine yaratıcı bir şekilde katılabilir ve tarihine katkıda bulunabiliriz” (Norberg-Schulz, 1979, sayfa 202).

Bu tezde maneviyattan söz ederken maneviyat, genius locinin görünmez bir parçası, somut olmayan yönü olarak ele alınmaktadır. Kentlerdeki hamam görünümü, o yerin ruhuna yalnızca kendilerine ait niteliklerle katkıda bulunmaktadır. Farklı fonksiyonel alanların bileşimi ile fiziki bir yapı olan hamam, Osmanlı dönemindeki birçok ‘çarşı’ veya ‘mahalle’nin ortaya çıkmasına katkıda bulunmuştur. Sık kullanımı ve buharlı atmosferi sadece içeriden fark edilir değildi. Diğer kamu binalarından farklı olarak hamamın taş cephesinde özel bir doku ve nem vardı. Hamamların çevresi her zaman sabun ve çeşitli aromatic yağların özel kokusuna sahipti. Hamamdan temizlenmiş, rahatlamış, yüzleri kızarmış bir şekilde çıkan kullanıcılar hamamı ziyaret etmek ve bu özel atmosferde eğlenmek için diğer yolcuları da cezbediyordu.

2.4.2. Su kültürü ve sanat

Su ve su kültürünün parçası olan bir yapı olarak hamamdan şarkılar ve şiirlerde defalarca kere bahsedilmiştir. Bu bağlamda hamam, sosyal etkileşimin vurgulandığı, resim ve sanatta genellikle ilham alınan bir mekândı.

Pek çok şarkı ve şiir, bu geleneğin kültürel mirasının bir parçası olarak sosyal ve manevi değerlerini çağrıştırıyor ve o dönem yaşam tarzını yeni kuşaklara bağlayan kalıtsal öyküler olarak kalıyordu. Bu eserlerin birçoğu bugün bile popüler ve yaygındır (örneğin, Aleksa Šantić, Emina).

„Sinoć kad se vraćah iz toplu hammama
prodjoh pokraj bašte staroga imama.
Kad tamo u bašti u hladu Jasmina,
s ibrikom u ruci stajaše Emina...“
(Aleksa Šantić , Emina) (Url-27).

Dün gece sıcak hamamdan dönerken,
Yaşlı imamın bahçesinden geçtim.
Bahçede, yasemin gölgesinde,
Elinde ibrik ile orada durdu Emina.

Şekil 2.4.3: Bakır hazneli Emina (ibrik), Mostar (yazar 2018’de çekildi).

İnsanlar arasında bağlantı ortamı olarak su kültürü, Bosna kentlerinde günümüze kadar ruhun bir parçası olarak kaldı. Eski „sevdah“ şarkılarında/ *sevdalinka* sıkça bahsedilirdi ve yeni nesillerin modern popüler şarkılarında da bahsedilmektedir.

*Aj, dvije su se vode zavadile
aj, Cehotina, aman, i studena Drina
aj, Cehotina Drini govorila
aj, sto s' se, Drino, aman, mamom pomamila*

*Aj, kad ti valjas drvlje i kamenje
aj, a ja plavim, aman, pola Foce ravne
Aj, pricekaj me jos sutra do podne
aj, dok ja dodjem, aman, mutna i krvava
aj, odnijet cu Aladzanske dvore
aj, i u dvoru, aman, lijepu djevojku²³ ...*

Hey, iki su (nehir) kavga etti
Hey, Ćehotina, aman ve soğuk Drina
Hey, Ćehotina Drina’ya diyordu
Hey, Drina, aman, neden öfkelisin?

Hey, sen tahta ve taş yuvarlarsan
Hey, ben akıyorum aman, düz Foča’nın
(şehir) yarısına kadar.
Hey, yarın öğlene kadar beni bekle
Hey, geldiğimde, aman, bulanık ve kanlı
Hey, Alaca’nın sarayını götüreceğim
Hey, sarayın içinde, aman, güzel kızı da....

²³ (Sevdalinka : „ Dvije su se vode zavadile“- İki nehir konuşması hakkında - insan yaşamındaki su etkilerinin gücünün sembolizmini sunar.)

Ek olarak, insanların sevdalinka'nın sesini ve duygularını nasıl üstünleştirdiğinin bir örneği aşağıdadır:

“Boşnakça Sevdah kavramının İngilizcede karşılığını bulmak kolay değildir, fakat özlem en yakın olanıdır. İspanyol duende gibi, birçok anlam-aşk, umutsuz aşk, sonsuz aşk, sıtma gibi aşıkları titreten ve ateşleyen bir arzu, ve sıtma gibi asla sarsılmayan bir arzu taşır - ama bu bir yaşam biçimi, hikayenin kendisini anlatır. (1992-1995 savaşında Saraybosna'yı ziyaret eden Caz piyanisti Kim Burton).

*„Kad sat zazvoni
na kuli kraj Begove džamije,
ja siću, siću, do bašće
šatro šljive da proberem
ti uzmi ibrik, srebrn ibrik „
k'o fol vode da doneseš...²⁴*

Saat çaldığında
Begova camisinin kulesinde
Bahçeye geleceğim
Erikleri seçiyormuş gibi yapacağım
Sen İbrik (kap) al, gümüş ibrik al
Suyu getiriyormuş gibi yap...

Yukarıda (Crvena Jabuka: Saraybosna'da 80'li yıllarda ünlü olan pop grubunun; “Senin dudaklardan” şarkısı), su kültürünün etkisini, maddi kültür kalıntılarının yoğun olarak kullanıldıkları yüzyıllardan sonra bile gösteren Balkanlardaki çok popüler pop grubunun modern şarkısının bir örneği bulunmaktadır. Örneğin, bu şarkıdaki ibrik²⁵ ve çeşme günlük konuşmalar için bireylerin bir araya geldiği, genç aşıkların ise buluşma noktalarıdır.

Şarkılar ve şiirler, eski geleneklerin hafızada korunmasının yollarından biridir. Eskiden 'suya yakın yerlerde olan buluşma noktaları' bugün modernleşme ve küreselleşme çağında çağdaş çevrimiçi iletişim ile yer değiştirmiştir.

²⁴ Crvena Jabuka: Saraybosna'da 80'li yıllarda ünlü pop grubu; Şarkı “Sa tvojih usana“ Alındığı yer: <https://www.radiosarajevo.ba/radio/aktuelno/kad-sat-zazvoni-na-kuli-kraj-begove-dzamiye-najveci-hit-crvene-jabuke/328047>, erişim tarihi: 22.05.2017.

²⁵ İbrik: Su getirmek için kullanılan geleneksel bakır kap.

Osmanlı döneminden kalma eski fiskyelerden su kültürünün bir parçası olarak sosyal yaşamdaki kullanımları ve önemlerinden halk şarkılarında sıkça bahsedilmiştir. Neretva'nın sol yakasındaki Mostar şadırvanları ile ilgili halk şarkılarından biri şu şekildedir (**Hasandedić, 1980, s.139**);

*U Mostaru na al šadrvanu
Mostali je abdest uzimaju...*

Mostar'da al şadırvanda
Mostarlılar abdest alıyor....

Batılı sanatçılar bile Doğu sembolizmi olan suda bir ilham görmüştür. Bosna'nın en ünlü sevda şarkılarından biri, “Der Asra”, Doğu'nun ve maneviyatının hayranlarından biri olan Alman şair Heinrich Heine tarafından yazılmıştır. Sonra, Savfet-beg Bašagić tarafından „*Kraj tanana šadrvana*“/, Küçük şadırvanın yanında“ başlığı altında tercüme edilmiştir. Burada şadırvan, sosyal toplantıların yeri ve kamu hayatı ile etkileşiminin önemli bir parçası olarak ortaya çıkmaktadır.

*„Kraj tanahna šadrvana
gdje žubori voda živa,
šetala se svakog dana
sultanova kćerka mila.
Svakog dana jedno ropče
stajalo kraj šadrvana,
kako vr'jeme prolazilo,
ropče blijeđe, blijeđe bilo...“²⁶*

Küçük şadırvanın yanında
Suyun canlı bir şekilde parladığı yerde
Sultan'ın sevgili kızı
Her gün yürüdü.
Her gün bir köle
Şadırvanın yanında duruyordu.
Zaman geçtikçe
Köle daha soluk soluk oluyordu...

Daha önce de belirtildiği gibi, Osmanlıların gelişiyle birlikte tamamen yeni bir yaşam felsefesi ortaya çıkmış ve tüm Balkanları etkilemiştir. Bu değişiklik sanatı ve yeni kurumları düşünürsek, İslami bakış açısına ve yeni sanat anlayışına

²⁶ halk şarkısı

derinlemesine hakim olmuştur. Sanat bu kaçınılmaz etkilere uyum sağlamış ve dönüşmüştür.

Sanatta, özellikle hayvan ve insan resim ve heykellerine yönelik İslami tutum, gerçeğin bir yanılmasıydı. Bu tutum aynı zamanda Müslüman dünyadaki mutlak “ikonizm karşıtlığı” ile ilişkiliydi ve ikonların mutlak onaylanmamasıydı. Buna rağmen, resim ve heykeller dinden de esinlenmiştir: hat sanatı, geometrik şekiller ve süslemeler, cennet imajının hatırlanmasını simgeleyen çiçek süslemeleri, mimari dekorasyonda sıva süsleri kullanılmıştır (**Hattstein, Delius, 2000, s. 37-40**).

Bosna-Hersek tüm alanlarda Osmanlı etkisi altındayken, Avrupa'nın geri kalanı yüksek Rönesans dönemini yaşıyordu. Batılı sanatçılar, özellikle orientalistler da hamamlara resim motifi anlamında ilgi duyuyorlardı ve hamamları mistisizm ve erotizm ile dolu bir deneyim olarak çok sık hayal ediyorlardı. Hamamlar, Avrupalı gezginleri ve sanatçıları, 15. yüzyıldan beri genellikle sunumda fazlaca kullanılan yeni egzotik kültürün çok ilginç bir parçası olarak çekmeye başladı (**Şekil 2.4.4**).

Şekil 2.4.4: La Barbierrin'in 'Türk hamamı' gravürü (**Yılmazkaya, 2002, s. 35**).

Şekil 2.4.5: Solda William Henry Bartlet'in resmi (Ergin, 2011, s.25) ve sağda insan banyosu minyatürü (Şehitoğlu, 2008, s. 19).

“Divan şiirinde, halk edebiyatında, halk tiyatrosunda ve hatta kukla oyunlarında Osmanlı hamamları ile ilgili hikayeler; genellikle hamamların sosyal ve ahlaki yönleri ve hatta cinsellik kavramı ile ilgilidir” (Ergin, 2011, s.305).

Bosna Hersek'te, bu yapıların miktarı ve anıtsallığı çok daha küçüktü ve daha sonra Avusturya-Macaristan egemenliği döneminde resim gelişti.

2.4.3. Dil bilimine etkisi

Bir milletin maddi olmayan mirası hakkında konuşurken, kesinlikle onun dilini de dikkate almalıyız. Dilsel miras, diğer bölgelerden Bosna-Hersek'e çeşitli etkilerin önde gelen göstergesidir.

J. G. Herder, kültür konusundaki tartışmalarında, dil, kültür ve toplum arasında çok yakın bağlar olduğunu ifade etmiştir. Dilin, geleneğin tarihsel devamlılığını ve kişisel işleyişini somutlaştıran ve gösteren bir özellik olduğunu ve geleneklerin eğitimle aktarıldığını söylemektedir (Herder, 2010, s.165).

Sözlerin, insanlar arasındaki iletişime dayanan farkındalık artışının ve insan dayanışmasının önemli bir parçası olduğuna inanıyordu. Dil aracılığıyla, insan

yaşamı temelde sosyal ve çoğuldur, eylemlerine daha derin bir anlam verir. Dil, dünyanın farklı şekillerde algılanılışını ifade eden, ataların mirasını ve bilgisini besleyen ortak bir hazinedir ve deneyimlerimizin ve bilgimizin sonraki nesillere ulaşmasının aracıdır. “Kişi yalnızca bir dili varsa ve yalnızca dilini neyin ifade ettiğini düşünebiliyorsa düşünebilir. Anlamlar veya kavramlar kelimelerin kullanımlarıyla aynıdır” (Schoenmakers, 2012, s. 33-41).

Somut olmayan mirasın bir parçası olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun hakimiyetinden itibaren Osmanlı Türkçesi Boşnak diline birçok yeni kelime eklemiştir. Alınan çoğu kelime, Boşnak diline uyarlanmıştır. Neredeyse beş yüzyıl boyunca, Osmanlılar yerel halkı birçok düzeyde güçlü bir şekilde etkilemiştir. Boşnakçada hâlâ çok miktarda “ithal” olarak nitelendirilebilecek kelime vardır ve günümüzde de bu kelimeler kullanılmaktadır.

Sırpça-Hırvatça varyasyonu, Yugoslavya'daki merkezi siyasi iktidar tarafından tercih edildi (Barić, Lončarić, Malić vd. 2005, s. 35). “Yugoslavya'nın yıkılmasından sonra, geçen yüzyılın son on yılında, tüm diller ayrı ayrı ve özgürce gelişmeye devam etti. Farklılaşma ve standardizasyon süreçleri hala devam etmektedir” (Ban, Matovac, 2012, s. 156).

Osmanlıcadan etkilenen tüm Eski Yugoslavya dillerinde, kullanılmaya devam edilen kelimeler (slav dillerine küçük uyarlamalarla) için „*turcizmi*“ ifadesi kullanılmaktadır.

Tüm Güney Slav dilleri arasında, Osmanlı Türkçesi en çok Boşnakça ve Makedonca'yı etkilemiştir. *Hrvatski enciklopedijski rječnik 'te* (Hırvatça Ansiklopedi Sözlüğü) *turcizam* kelimesi çok anlamlı olarak açıklanmaktadır (Ban, Matovac, 2012, s. 158).

Su kültüründe, hamam geleneğinde ve Osmanlı-Türk kökenleriyle en sık rastlanan kelimelerin karşılaştırma listesine (EK A): **Tablo A1**'de yer verilmiştir. Osmanlı yönetiminden miras kalan tüm bu kelimeler ve özellikle hamam ve banyo geleneği ile ilgili olanlar çağdaş olarak kullanılmaktadır. Bazıları Balkan bölgesi için tamamen yeni ifadelerdi yani hamam geleneğinin kendisi gibi bu kelimeler de

Osmanlılardan önce kullanılmamaktaydı²⁷. Bu kelimeler hala belirli oranlarda kullanılmaktadır.

2.5. OSMANLI DÖNEMINE VURGU YAPARAK BOSNA-HERSEK'İN TARİHI ARKA PLANINA KISA BİR BAKIŞ

Bu bölümün amacı, şu anki Bosna Hersek'i oluşturan temel değişiklik ve etkileri içeren tarihi arka planın tanıtılmasıdır. Alt başlıklar Osmanlı öncesi dönem, Osmanlı dönemi ve Osmanlı dönem olarak üçe ayrılmıştır.

2.5.1. Osmanlılardan Önce Bosna Hersek

Bosna-Hersek'teki kamu alanlardan elde edilen arkeolojik bulgular, Neolitik dönemden beri insanların varlığını doğrulamaktadır. Bosna-Hersek'in bilinen en eski sakinleri, M.Ö. 2. milenyumda bile orada yaşayan İliryalılardır. Adriyatik kıyısı, son yüzyıllarda İliryalılar ile Yunan kolonileri arasındaki M.Ö. son yüzyıllarda temasların birçok kültürel ortak yaşam izleri bıraktığı bir alandı. M.Ö. son yıllara doğru Romalılar ülkenin doğal zenginliğinden etkilendi.

Roma İmparatorluğu'nun büyümesi sırasında Roma'da yaşayan yerleşimciler, askerler ve tüccarlar şu anki Bosna-Hersek'te, bölgedeki çok sayıda durak noktalarında çeşitli şehirlere yerleştiler. Hristiyanlık, 1. yüzyılın sonunda zaten vardı. 337-395 yılları arasındaki olaylar Roma İmparatorluğu'nun bölünmesine yol açtı ve Bosna-Hersek Roma'nın Dalmaçya Eyaleti'nin bir parçasıydı ve sonradan Pannonia Batı Roma İmparatorluğu'na dahil edildi. Bu dönemde termal hamamlar, villalar, tapınaklar, Romalılar tarafından yapılan heykeller gibi farklı yerleşim yerleri yeni uygarlık seviyesine tanıklık etti. 5. yüzyıl'da Batı Roma İmparatorluğu'nun

²⁷ Hamam geleneğinde ve su kültürde en çok kullanılan "turcizmi" nin tablosu için bkz. Ek-A tablo
Kaynak: (Škaljić, 1966).

yıkılışından sonra Pannonia ve Dalmaçya, Hunlar ve Gotlar tarafından fethedildi (Klaić, 1882, s. 27).

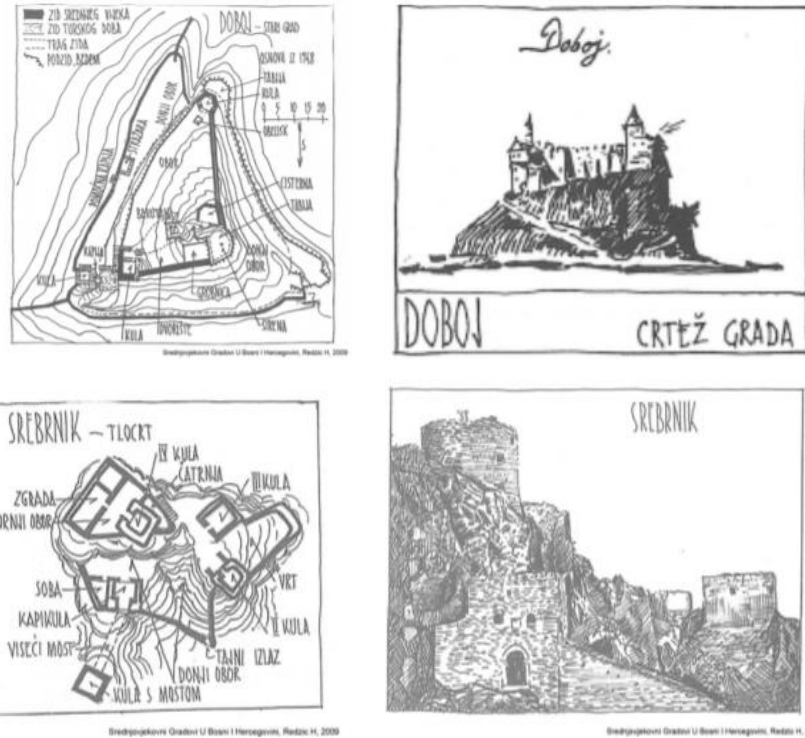
Daha sonra Gotlar, Bosna bir süre Bizans egemenliği altındayken, Got Savaşı'nda (535-553 yılları) Doğu Roma İmparatorluğu veya diğer adıyla Bizans İmparatorluğu tarafından yenildi. 6. yüzyılda, barbar kabilelerin Avrupa'yı fethi döneminde, Slav kabileleri Bosna'yı işgal etti. Savaş döneminden sonra, yıkım ve imhaların ardından Bosna Krallığı dönemi (9. yüzyıl) başladı (Malcolm N., 1995).

Bosna Krallığı'nın ilk yöneticileri hakkında fazla bilgi yoktur. En bilinen ve en önemli olan Kulin Ban idi. Onun yönetimi altında (1180-1204) büyük bir ilerleme kaydedildi ve ülkede refah sağlandı. Bosna adı ise ilk olarak 10. yüzyılda Bizanslı yazar Constantine Porphyrogenitus'un "Devlet yönetimi" adlı kitabında yer alan yazılarında "Horion Bosnia" olarak geçmektedir (Klaić, 1882, s.27-41).

Şekil 2.5.1: Tvrtko I Kotromanić yönetimindeki Bosna Krallığı dönemindeki Bosna-Hersek (1353-1391), (Šehić, Tepić, 2002, s.19).

Orta çağ, Bosna-Hersek'in özerkliğinin onaylandığı zaman olduğunu göz önüne alındığında, diğer Avrupa ülkelerinde olduğu gibi "karanlık çağ" olarak adlandırılmaz. Orta çağdaki ilk Bosna devletinin teyidi 12. yüzyılda "Bosanska Banovina" ile oldu ve 1377 yılında Bosna Krallığı doğdu. Orta çağda Bosna'nın son Bosnalı kralı Stjepan Tomašević idi. Yine de 15. yüzyıldan önce gelişmiş bir şehir alanı ya da Bosna Krallığı içinde bir kasaba yoktu. Köyler ve sağlamlaştırılmış yapılar en kentleşmiş bölgelerdi (**Imamović ve diğerleri, 1998, s. 64-68**). Sağlamlaştırılan yapıların çoğu savunma rolü olan şehir kalesi tipine (*berg*) aittir.

Şekil 2.5.2: Ortaçağ tahkimatı, Dobo ve Srebrenik (**Redžić, 2009**).

2.5.2. Osmanlı döneminde kent yerleşimlerinin gelişimi ve sosyal düzenlemeler

Bosna Hersek, batı Osmanlı *Eyaleti* veya Prensliği idi. Osmanlıların gelişimiyle birlikte, Osmanlı sisteminin kentleşmesi ve genişlemesi hızla gerçekleştirilmiştir. Yeni kentsel içeriklere, yasalara, taleplere ve ilişkilere ışık tutmuştur.

Şekil 2.5.3: 1606 civarında Osmanlı yönetimi altında Bosna (*Bosanski Ejalet*) (Şehić, Tepić, 2002, s.59).

Bir kaç denemeden sonra 1463 yılında Fatih Sultan Mehmet tarafından yönetilen Osmanlı ordusu, İstanbul'un fethinden sadece on yıl sonra Bosna'yı fethetti. (Başagić- Redžepašić, 1900, s. 15-19). Osmanlıların gelişiyle, Bosna Krallığı topraklarında tamamen yeni bir düzenleme ve devlet teşkilatı kuruldu.

Bu dönemde, toprak sahibinin bireylerden daha üstün tutulduğu ve sosyal sınıflar arasında (ticaret ve zanaat) en önemli yeri aldığı bir feodal sistem vardı. En yüksek otorite Sultan'dı. Düşük sosyal sınıfın ekonomik bağımlılığı, para ile ödedikleri veya devşirme (Url-29) anlamında belirlenmiştir. (Bejtić, 1957, ss. 234-237).

O dönemde en önemli kurumlardan biri olan *Vakıf*, dini yasalara göre oluşturulurdu, mevcut ve yeni kurulan yerleşimlerin gelişiminde büyük etkiye sahipti. Vakfın tüm tanımlarındaki ortak özelliği, malların kamu hizmetine teslim edilmesidir. Bu bağlamda vakıf, günümüz modern toplumlarında halkın ihtiyaçlarına hizmet etmek amacıyla sosyal yardım ve sosyal güvenlik sistemleri ile tüm sosyal

koruma uygulamaları yürütülmesine benzemektedir (**Ertem, Vakıflar dergisi, 2011, s.26**).

Yardımlar (vakıflardan), farklı nesnelere içeren, dini, eğitimsel, kültürel ve ekonomik yaşamda mimari değerler genellikle Müslümanlara odaklansa da diğer dinleri de içeriyordu.²⁸

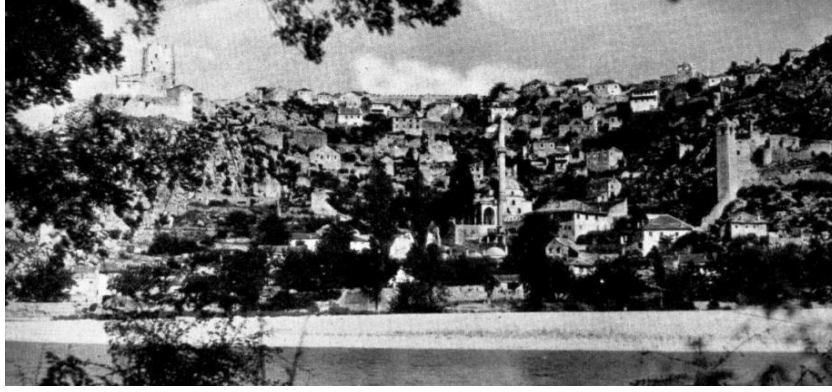
Osmanlı İmparatorluğu zamanında tüm dikkat idare üzerinde odaklanmıştı ve ordunun ihtiyaçlarının yanı sıra kültürel ve eğitimsel ihtiyaçlar da özellikle Vakıf kurumları olan özel inisiyatif yoluyla sağlanıyordu. Yerleşim yerlerinin kurulması ve geliştirilmesi, farklı yönetimler için ordunun tedarik edilebilmesinin yanı sıra tüm idareyi karşılamak için büyük önem taşıyordu (**Şekil 2.5.4**).

Şehirlerin ve yasaların örgütlenmesi İslami ilkelerden etkilenmiştir. Bosna'ya Yahudilerin gelmesi ve Bogomillerin tamamen ortadan kalkmasından önce beş din vardı.²⁹ Bogomilleri genel olarak İslam'ı kabul ettiler.

Bu alan uzun süre Osmanlı işgali altındayken, yeni Osmanlı kültürü, mevcut Bosna Orta Çağ geleneğini ile karşılaştı. Bu doğrudan temas ile Akdeniz ve Orta Avrupa kültürünün birleştiği bir karışım ortaya çıktı. Bosna-Hersek farklılıklarının ve etkilerin uyumu haline geldi. Kısa sürede mevcut yerel bölgenin izlerini taşıyan özel bir Boşnak-Oryantal tarzı geliştirildi (**Hadžijahić, Traljić, Šukić, 1997, s.35-65**).

²⁸ 'İslam, şehir, bütün İslami inançların temeli olan doğrudan Şeriat kanunu Tevhid (birlik) ile ilişkilidir. Bütün yaşam biçimlerinin gerçekleştirildiği koordinatlar ve uzayda olanlar: inanç, Kur'an'a göre şeriat kanunu, valilik, doğa, dini cemaat, odaklanmış mücadele, hizmette olma, merhamet, bilgi ve güzellik. (**Muallim, mart 1992, s. 21**).

²⁹ Bogomiller dualistlerdi ve dünyanın Avram'ın Tanrısından değil, kötü şeytanı tarafından yaratıldığına inanıyorlardı. Haç, vaftiz kullanmadılar, kiliseler de yapmadılar. Çoğunlukla açık alanda ritüeller gerçekleştirdiler. Yükselmek için, Bogumil misyonerleri inançlarını yaydılar ve 12. yüzyılda zaten ortaya çıktıkları Bosna-Hersek alanında en başarılı zamanlarını gerçekleştirdiler (**Uri-31**).

Şekil 2.5.4: Pocitelj - Neretva Nehri'nin diğer tarafından kent silüetinin oluşumunda tüm tarihi katmanlar görülebilmektedir (Čelić, 1956, s.5).

Tipik Osmanlı kentinde ya da kasabasında iki farklı yaşam alanı (Şehirler, *şehar* olarak, kasabalar ise *kasaba* olarak adlandırılıyordu) vardı.

A. "Čaršija" (çarşı) _Şehir merkezi _Ticari, zanaat, kamu ve resmi işler

B. "Mahala" (mahalle) _ Yaşam alanı (Grabrijan, 1957, pp. 8, 38).

Şehir merkezi, Osmanlı kentlerinden külliye üzerine modellenen tüm kamu tesisleridir (Bkz. Sayfa 31, 32). Mahala, yerleşim bölgesinin mikro bölgesiydi. Mahalleler, o dönemde temel konut birimleriydi ve çoğunlukla varlıklı kişiler tarafından inşa edildi.

Tipik mahallelerin içeriği: halk çeşmesi (*çeşme*), fırın, cami, mekteb (ilköğretim okulu), bakkal ve mahalle mezarlığı (*mezarlık*) idi. Yukarıdaki içeriğe göre, yeni kanunlara, etik kurallara, doğal ve çevresel koşullara yönelik düzenlemeler, kentsel alanların oluşturulmasında, şematik planlama sistemlerinden yoksun kalmıştır.

Mahala veya mahalle, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki en iyi sosyal sistemlerden biridir. Tüm içeriği yerel düzeyde idi. Her mahalenin zengin ve yardım gerektiren sakinleri vardı. Sıkı bir sınıf sınırı yoktu. "Yoksul mahalle" yerleşimi yoktu. Yardım gerektiren sakinler her zaman mahalleden zengin bir ailenin himayesinde olmuştur, bu yüzden aşırı sosyal farklılıklar ve sınırlar yaygın değildi (Pašić, 1991, s. 73).

Geleneksel şehirlerde, dairede azami ışık ve en iyi manzarayı sağlayan ve çevreleyen doğa ile yakın ilişkiyi sürdüren yamaçlarda konut inşaatları görülmektedir. Bu nedenle, Osmanlı kasaba ve köylerinin çoğunluğu bahçe şehirlerine benzemektedir **(Pašić, 1994, s.13-19)**.

Müslüman evleri genellikle sokaktan izoledir, Hristiyan evleri ise sokağa daha açıktır. Şehrin Müslüman ve Hristiyan bölgeleri arasındaki caddelerin kentsel düzeninde sadece küçük farklılıklar vardı. Mahalle kültürü, bu bölgede yerleşim kültürünün oluşumunu etkileyen temel ilkelerden biridir. Felsefesi derinden sosyal ve insancıldı.

Yeni kültürün ortaya çıkmasıyla aniden gizlilik duygusu büyük önem kazanmıştır (Doğu dini kural ve kanunlarından esinlenerek), **(Pašić, 1991, sf.81)**.

Osmanlı döneminde ev kurmanın üç şartı vardı:

1. Komşuyla ilişki,
2. Kadınla ilişki,
3. Doğayla ilişki **(Grabijan, 1983)**.

2.5.3. Osmanlı döneminden sonra

1878'deki Avusturya-Macaristan işgalinden sonra Osmanlı yönetimi, Avusturya-Macaristan monarşisinin işgali ile yer değiştirdi. Bu doğrultuda Avrupa medeniyetinin merkezinden alınan kültürel ve sanatsal eğilimlerle daha önce Osmanlı hakimiyeti ile evrilmiş olan Bosna-Hersek kültürüne Avrupa kültürü de eklendi. Yabancı mimarlar Bosna'yı modern bir Avrupa ülkesine dönüştürmek istediler. Avusturya-Macaristan'ın 40 yıllık yönetimi boyunca sanat, özellikle mimarlık, tarihçilik ve eklektizmin benimsenmesi ile karakterize edildi ve 20. yüzyılın başlarında, Art Nouveau sanatta ana eğilim haline geldi **(Krzović I. vd., 1987 s. 18, 124)**.

Tarihte Avusturya-Macaristan dönemi, sanayileşme, gelişme ve Batı kültürüne ve sosyal değişime uyum dönemi olarak nitelendirildi. 1914'te

Saraybosna'da Avusturya-Macaristan Prensi, Franc Ferdinand'ın öldürülmesi Birinci Dünya Savaşı'nı tetikledi. Dünya savaşları arasındaki dönemde Bosna Hersek, Sırp, Hırvatlar ve Sloven Krallığı'nın bir parçası ve daha sonra Yugoslavya Krallığı'nın bir parçasıydı. Binalarda halihazırda kurulmuş olan tarihselciliğin yanı sıra aynı zamanda batı ülkelerinde eğitim almış mimar tarafından yeni tasarım ilkelerinin uygulandığı yeni bir modernizm tarzı kullanılmıştır (**Basler ve diğ. 1987 s. 146**).

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ülkenin gelişmesi, kasabaların büyümesi ve sanayinin kurulması ile ilişkiliydi. 1950'lerde ve 1960'larda, kentsel gelişim için yeni planlar ve kamuya açık binaların önemli projeleri, Sosyalist Realizm'in etkisi altında inşa edildi. 1970'ler, deprem sonrası Banja Luka'nın restorasyonu ile karakterize edildi. 80'ler Saraybosna'daki Olimpiyat Kış Oyunları ile kutlandı. Olimpiyat Oyunlarına hazırlık çerçevesinde spor ve dinlenme kompleksleri, oteller ve diğer binalar inşa edildi.

1950'lerin sonlarından bu yana, mirasın korunmasına dikkat edildi ve Mostar'ın Eski Köprü restorasyonu alanının en iyi örnekleri arasındaydı. Ayrıca, modern amaçlar için içsel uyarlamalar gibi başka birçok projeye imza atılmıştır (**Basler ve ark. 1987, s. 146**).

Savaş sonrası dönem anıtlarının ve Ulusal Kurtuluş Savaşı ve Devriminin anıtlarının ve ayrıca yüksek düzeyde sanatsal başarıya sahip bir özelliğin yapımından bahsetmek önemlidir.

Bu olağanüstü sonuçların ardından 1992-1995 dönemi, saldırının ana hedefi olan Bosna topraklarının etnik temizliği ve bastırılması izlerinin sürdüğü tarihimizdeki en karanlık zamanlarıdır. Korkunç can kayıplarının yanı sıra, saldırılar sırasında kültürel miras hedef alındı ve kötü bir şekilde tahrip edildi veya hasar gördü. Saldırı, daha çok Osmanlı döneminde inşa edilmiş binden fazla İslami yapıyı hedef almıştı. 1995'ten sonra ülke, uluslararası toplulukların desteğiyle savaş sonrası kurtarma sürecini geçti. En önemli anıtlardan bazıları da dahil olmak üzere önemli sayıda nesne yeniden yapılandırılmıştır (Örneğin Mostar'daki Eski Köprü ve Eski Kent, Aladza Camii, Ferhadija Camii vb.).

Bosna Hersek: Dayton anlaşma-sınırları

Şekil 2.5.5: Dayton Anlaşması sınırları ile Çağdaş Bosna-Hersek (Url 43).

Bosna-Hersek, savaştan (92-95) 20 yıl sonra hala geçiş dönemindedir. Bunun kentsel gelişim ve mimaride yeni tarz üzerinde doğrudan etkisi vardır. Ne yazık ki, ülkenin karmaşık organizasyonu nedeniyle süreç çok yavaş olduğu için, alanların mevcut değerlerine dikkat edilmeden birçok değişiklik yapılmıştır. Buna birçok yasa dışı yapı da dahildir. Ulusal anıtların korunması için Komisyonun kurulmasıyla, kültürel miras yasal olarak korunurken, planların ve koruma projelerinin yürütülmesinde çok daha fazlası yapılmalıdır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. BOSNA HERSEK'TE KALAN KAMUSAL OSMANLI HAMAM ÖRNEKLERİ

Bu bölüm, gelişme veya bozulma süreçleri bakımından zaman içinde farklı durumlardan etkilenmiş olan hamam kalıntıları örneklerinin tanımlandığı giriş bölümüdür. Tanımlamalar, hamamların şehir kompozisyonu ve mekân ruhundaki varlıklarını ve önemini kavramada temel teşkil edecektir.

Dikkate alınacak konu, hamamlar ve hamamların Osmanlı kenti *čaršija*³⁰ nın (çarşının) merkezinde taşıdığı önemdir. O dönemlerde evlerde, konutlarda, mahallede bulunan özel banyolar incelemeye dahil edilmemiştir. Analiz, çarşıdaki (ticari ve idari merkez) toplumsal yaşantıyla sınırlıdır.

Coğrafi konumlara göre Bosna Hersek'te kalan örnekler iki gruba ayrılabilir;

1. Orta Bosna Bölgesi'nde (Saraybosna) üç adet hamam (Isa Bey Hamamı, Gazi Hüseyin-Bey Hamamı, Firuz Bey Hamamı) bulunmaktadır,
2. Hersek - Ülkenin güney kısmı'nda dört adet hamam (Mostar, Blagaj, Stolac ve Počitelj'de) bulunmaktadır.

Orta Bosna'da dağlar bulundurmaktadır ve iklimi sebebiyle, ülkenin Akdeniz iklimi etkileri taşıyan güney kesimlerinden³¹ farklı coğrafi koşullara sahiptir.

Bazı kaynaklara göre, (Url-30) belirtilen yedi örnek haricinde, Bosna-Hersek'in modern çağına kadar kalan hamamlar arasında, Jajce Hamamı ve Travnik Hamamı da bulunmaktadır. Evliya Çelebi'ye göre Jajce'deki hamam, Melek Ahmed Paşa (1658-1659) tarafından yapılmış veya restore edilmiştir. Hamam büyük bir yangında harap olmuş ve yapı malzemesi Džabić ailesinin özel evi için kullanılmıştır (Kreševljaković, 1991, s.66). Bu yapının yeraltı kalıntıları camdan bir döşemeyle

³⁰ *Čaršija* kelimesi köklerini Yeni-Farsça car-su veya “kavşak” anlamına gelen Türk-Osmanlı çarşısında ve bir terim olarak her taraftan yaklaşan bir kare anlamına gelir. (Bejtić, Kovačević, 1962, s.25).

³¹ Güney Hersek bölgesi

korunmaktadır ve Şu anda 'Eski Şehir' otelinde (**Url-30**) sergilenen cazibe merkezidir (**Şekil 3**).

Şekil 3: Jajce'deki hamam kalıntıları (**Url-30**).

Travnik, Osmanlı yönetiminin belirli dönemlerinde baŐkentlik yapmış olması sebebiyle bugün bile 'Vezir Şehri' olarak adlandırılmaktadır.  hamama sahipti:

1. Eski Travnik arŐı'sında bulunan ve Yahudiler için tevilla havuzu da barındıran eski hamam,
2. 1878'den sonra terk edilmiş ve harap olmuş kadınlar hamamı,
3. 1948 yılında tamamen yerle bir olan Ebu Bekir Hamamı (**KreŐevljakovi, 1991, s.66,67**).

Bu iki hamam (Jajce ve Travnik) yeterli oranda korunmamıŐ olmaları, özgün ortamlarında bulunmamaları, Bosna Hersek Ulusal Anıtları listesinde yer bulamamaları ve coğrafi olarak iki bölgenin de iinde³² bulunmamaları nedenleriyle bu tez çalıŐmasına dahil edilmemiştir.

³² Saraybosna ve Güney Hersek bölgeleri - vaka çalışması (sekiz banyolarının yerleri).

3.1. SARAYBOSNA HAMAMLARI

Evliya Çelebi, kayıtlarında Osmanlı döneminde Saraybosna'nın estetik açıdan olduğu gibi işlevsel olarak da suya büyük önem veren, açık bir şekilde suyu önemseyen bir şehre dönüştüğünü ve içinde 110 içme suyu çeşmesi, yüzlerce sebil, 700 kuyu, 176 değirmen bulunan bir kent olduğunu belirtmiştir. Saraybosna'nın 1000'den fazla tatlı su kaynağına sahip olduğunu ve evlerde su aktığını, evlerin su ısıtma ocağı ve banyo (banjica) ve benzerlerine sahip olduğunu kaydetmiştir (**Çelebi, 1967, s.11-113**). İçme sularının ve şifalı suların bolluğu, bu bölgedeki ilk yıkanma alanlarını yapan Romalılar tarafından da fark edilmiştir, Ilidža (Aquae S ...), (**Škarić, 1937, s. 28**).

Başkent Saraybosna, Osmanlı yönetimi döneminde 1565'te beş hamam içermektedir (**Škarić, 1937, s. 74**). On yedinci yüzyılda ise bu sayı yediye ulaşmıştır. 1. İsa Bey Hamamı, 2. Ayas Bey Hamamı, 3. Firuz Bey Hamamı, 4. Ghazi Bali Bey Hamamı, 5. Mehmed Paşa Hamamı, 6. Ghazi Hüsrev Bey Hamamı ve 7. Rüstem Paşa veya Kemal Bey Hamamı'dır (**Kreševljaković, 1991, s.53-63**). Bu yedi hamamdan (veya kalıntılarından) yalnızca üç tanesi günümüze kadar gelebilmiştir ve bu hamamlar sonraki bölümlerde ele alınacaktır.

Hamamlar, yatırılan sermayeyle orantılı bir gelir elde edememiştir. Genelde karmaşık onarımlar gerektirmeleri nedeniyle daha küçük vakıfların çalışmalarını engellemiş veya işlevini durdurmuşlardır. Bu durum hamamları, sancak-beyler, paşalar veya son derece zengin kişilerin oluşturduğu özel büyük vakıfların mükleri haline getirmiştir (**Kreševljaković, 1952, s.17**). Osmanlı döneminde on altıncı yüzyılda insanlar, Roma döneminden beri geleneğe sahip olan Ilidža bölgesindeki şifalı suları da kullanmışlardır.

Saraybosna³³, başından itibaren karma bir nüfus olarak nitelendirilmiş (Škarić, 1937, s.40, 74). Avusturya-Macaristan döneminden başlayarak yeni, etkileyici kentsel dönüşümler ve gelişmeler ile karşı karşıya kalmıştır.

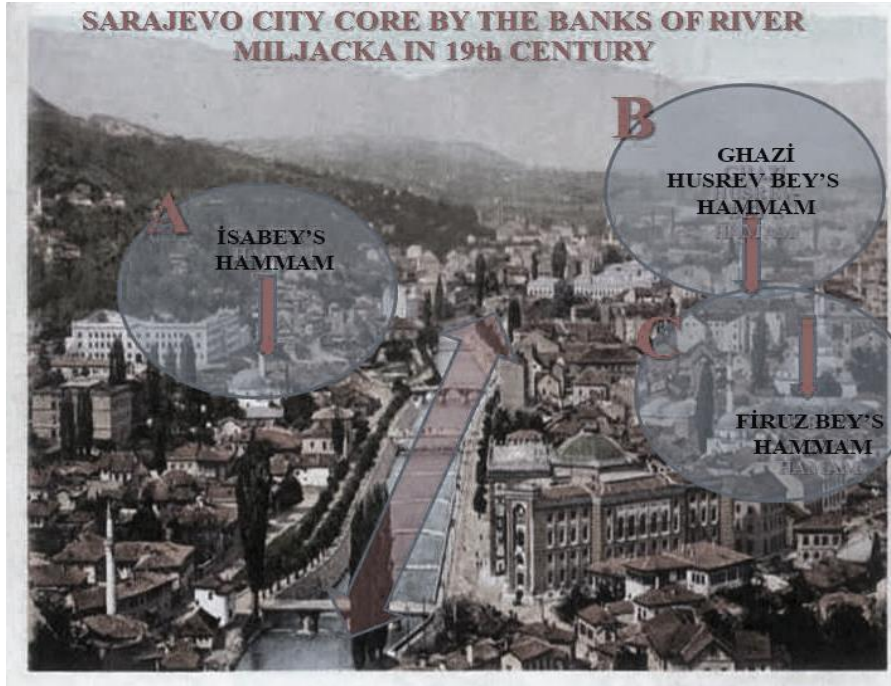
Şehirde kentsel dokunun yeni ilkeleri uygulanmış; kentsel bloklar genişletilmiş, yapılardaki kat sayısı çoğalmış, daha yüksek binalar yeni ve farklı estetik görünüm ve mimari tarzlarda, uyum içinde inşa edilmiştir. Evlerde koşullar, banyolar ve diğer eklentiler teknik olarak gelişmiştir.

İlk genel şehir planı tasarlanıp uygulanmış, ancak eski şehrin çekirdeği olan *čaršija* ayrı bir mekân olarak kalmıştır. Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'teki hakimiyeti başladıktan kısa bir süre sonra, yeni inşaat düzenlemeleri uygulanmaya başlanmıştır (Kurto, 1998, s. 19). Yapılan ilk sosyal, estetik ve işlevsel değişimler nedeniyle hamamlar işlevlerini kaybederek kentsel dokudan ayrı kalmıştır ve bu da hamamların izolasyonuna ve sosyal etkileşimdeki fonksiyonlarını kaybetmelerine yol açmıştır.

Saraybosna'nın tarihi kısmı, yaşayan şehrin bir parçası olarak varlığını sürdürmesi gereken çok değerli, tarihi ve turistik bir komplekstir. Saraybosna şehir merkezi olan Baščaršija, bütünsel, arkaik ve sanatsal ifadesiyle dikkat çekmektedir. Kültürel ve anıtsal değerlerinin korunması, kültürel, tarihi, turistik ve ekonomik açıdan bir gerekliliktir. Baščaršija'da farklı mesleklerden uzmanlar tarafından yürütülen ilk ayrıntılı çalışma, şehrin turistik bir cazibe merkezi ve saf bir abideler topluluğu olduğunu vurgulamıştır (Bejtić, Kovačević 1962, s.6-10).

³³ Mekânın özel ruhu olan çok kültürlü bir şehir olarak Saraybosna, UNESCO'nun Geçici Dünya Mirası Listesi'ne gönderildi. Kritere göre (v) Saraybosna- Açık şehir, geleneksel insan yaşamı ve yerleşiminin eşsiz bir örneğidir:

“Çoğulcu toplum, kültür, sıradan görüş, dinler, site fenömenleri ve bu fenömenleri binyıllar boyunca korumak için insanların istekleri bilinmemektedir. Basit doğal ortamdaki kültürel-olağanüstü karakter çeşitliliği, peyzaj coğrafyası ve genius loci'nin (yerin ruhu) gücü bakımından zengin olan hiçbir yer yoktur.” (UNESCO Bekleme Dünya Mirası Listesi)

Şekil 3.2: Saraybosna'da kalan üç hamamın konumları
(Prstojević, 1999, s.33).

Bu çalışma kapsamında³⁴, eski Saraybosna Çarşısı'nın kentsel tasarım programının temeli olarak hazırlanan, Ghazi Hüsrev Bey Hamamı ve Firuz Bey Hamamı'na ait kalıntıları değerli tarihi eserler olarak belirlenmiştir.

Eski Saraybosna Çarşı'nın gelecekteki müdahalelerden korunması amaçlanırken, daha sonraki tarihlerde yapılmış olan İsa Bey Hamamı kent için tarihi öneme sahip değerli bir yapı olarak belirlenmiş ve hamamın olduğu gibi korunması amaçlanmıştır (Bejtić, Kovačević, 1962, s. 94, 95, 97, 103, 106).

İsa Bey Hamamı ve Firuz Bey Hamamı (Şekil 3.2. ve 3.3.) Saraybosna şehir çekirdeğinin belirlenmiş sınırlarının tam merkezindedir, Ghazi Hüsrev Bey Hamamı ise sınıra yakın bir bölgededir. Ek olarak (EK B) Saraybosna “şehrinin eski

³⁴ “Stara Sarajevska čarsija, Program za urbanističko uređenje” *Historijski arhiv grada Sarajeva, Sarajevo, Bejtić Alija, Kovačević Zdravko (1962).*

merkezini kurtarma, restorasyon, koruma ve canlandırılması için düzenleme planı" Başarşija'nın sınırları" içindeydi.

şekil 3.3: Saraybosna'nın eski şehir merkezindeki geniş alan, üç hamamın konumları: 1. İsa Bey Hamamı, 2. Firuz Bey Hamamı ve 3. Ghazi Hüsrev Bey Hamamı (Kaynak: Kent Planlama ve Saraybosna Geliştirme Enstitüsü).

3.1.1.1. Saraybosna'daki İsa Bey Hamamı-Tanıtımı ve tarihi geçmişi

Öncelikle vurgulanması gereken nokta İsa Bey Hamamı'nın diğer örnek çalışmalardan farklıdır. Bosna Hersek'te inşa edilen ilk hamam olan İsa Bey Hamamı, özgün yapısını koruyamamıştır. Günümüzde özgün görünümünününden arda kalan tek unsur temelleridir. Binanın ilk halini gösteren herhangi bir belge veya açıklama günümüze ulaşmamıştır. Avusturya-Macaristan döneminde bu yapının temelinin üzerine yeni ve modernleştirilmiş bir hamam inşa edilmiştir ve bu tezde tartışılacak olan, hamamın yeni yapılmış halidir.

Aynı tarihi döneme ait olmamasına veya aynı mimari stile sahip olmamasına rağmen, bu yapı da cami ile birlikte mimari kompleksin bir parçasıdır. Eski Saraybosna üssünün kurulduğu yerde ilk büyük hamamın temelleri üzerine inşa edilmiş olması ona büyük bir sembolik değer kazandırmıştır.

Fatih Sultan Mehmet döneminde (1429-1481) bir Osmanlı generali ve Sancak Beyi olan Bosna valisi İsa Bey İshakoviç, Saraybosna'nın ilk gerçek kurucusudur ve 1461 ve 1463 yılları arasında kentin çekirdeğini, camisini, kapalı çarşmayı, kervansarayını, sarayı, hamamı, ilk su temin sistemini, dokuz değirmeni ve *Bentbaşa* setindeki zaviyeyi kurmuştur.

1462'den itibaren İsa Bey İshaković, zaviyeler (tekke), köprüler, değirmenler, hanlar, küçük mağazalar yaptırmış, Saraybosna bölgesindeki araziler, hamamlar ve diğer ihtiyaçlar için akarsu bağışlamıştır (**Sidzil No. 77 , s. 51-51, GHK**).

Saraybosna ismi dahi eski Orta Çağda Bosna eyaleti olan Vrhbosna'da İsa Bey İshakoviç'in yaptırdığı ve adı "çayırdaki saray" anlamına gelen Saraj-ovasi'den gelmektedir.

Genelde Hünkâr Hamamı olarak anılan, Bosna Hersek'teki ilk hamam ve Avusturya-Macaristan dönemindeki ilk halka açık yıkanma yeri olan İsa Bey Hamamı ismini yakınındaki Hünkâr³⁵ (Czar) Camii'nden almıştır (**Škarić, 1937, p.38**).

Aynı yerde inşa edilen yapı, Miljacka nehrinin sol yakasındaki Hünkâr Camii kompleksinin içinde, halen aynı yerde bulunan ve günümüzde işlemeye devam eden Hünkâr Köprüsü'nün yanındadır. Bu hamamdan ilk olarak İsa Bey'in 1462'deki bağışında bahsedilmiştir (**Sijil No. 77, s. 51-51, GHK**). Yapı asıl biçimini ve gerçek işlevini büyük oranda koruyamamıştır. Evliya Çelebi'ye göre bu hamam, Seyahatname'de de belirttiği üzere Saraybosna'daki en güzel hamamdır (**Kreševljaković, 1991, s. 53-55**).

³⁵ Osmanlı türkçesi orjinal adı Hünkâr Camii (**Çelebi E., 1967, s.113**). Boşnakçaya "*Careva džamija*" İngilizceye *The Tsar's (Czar)mosque* veya *or Emperor's mosque*, Ulusal Anıtları Koruma Komisyonu'nun resmi belgelerinden çevrildi (URL-38).

Özgün İsa Bey Hamamı, ahşap bir çatı ile örtülmüştür ancak tüm ahşap unsurların 1810 yılında gerçekleşen yangında tamamen yok olduğu varsayılmaktadır. Sonrasında meydana gelen sel olayları sebebiyle ise tesisat sistemi büyük zarar görmüş ve yapı yeniden inşa edilmemiştir (**Kreševljaković, 1991, s.54**). Varlığı süresince birçok yıkıma, yangınlara ve sellere maruz kalan hamam, 1889'da tamamen yıkılmıştır (**Url-31**).

Bosna-Hersek'teki ilk modern hamam projesi, 1891 yılında Avusturya-Macaristanlı mimar Josip Vancaš'ın da aralarında bulunduğu Avusturyalı mimarlar tarafından hazırlanmıştır. Bu hamam, balkan mimarisine özgü Sahte Mağribi tarzında tasarlanmıştır.

“Mimari bir ifade oluşturmanın eklektik yöntemi, Bosna'da tamamen yeni bir tema ortaya koymuştur. Bu, esasen oryantal mimari mirasın geliştirilmiş bir ifadesine yönelik eklektik bir yöntem olan Doğu unsuru, Mağribi mimarisi veya Sahte Oryantalist ifadesidir.” (**Kurto, 1998, s.32**) Bu tarz, Doğu'nun dokunuşuyla yerel mimariye yaklaşma çabası içinde gelişmiştir.

Şekil 3.1.2: Osmanlı modern tarzına dikkat çeken otelin giriş ve hamamlarının iç mekân tasarımı (2018 ve 2008 yılları arası fotoğraflar).

Amaç, Oryantalist bir ifade ile yüzyıllarca süren yapı geleneğini hatırlatan özel “ruh” ile Osmanlı yapılarından fazla uzaklaşmamaktır. Bu dönemde yapılar mimari mirası ve mekanların ruhunu yansıtacak ve aynı zamanda çağdaş bağlama uyum sağlayacak şekilde inşa edilmiştir.

1992-1995 savaşına kadar “*Higijena*” adlı şirketin deposu olarak kullanılan bu ilk modern hamam, savaş yıkımlarından sonra yeniden inşasının gerçekleştiği 2015 yılına kadar asıl amacına hizmet etmediği gibi, eski çekici görünümüne de sahip olamamıştır ³⁶.

Yeni yapı, içinde eski geleneklerin hatırasını yaşatması amacıyla bir Türk hamamı da bulunduran 19 mekânlık küçük bir otel olarak tasarlanmıştır. İnşa sürecinde modern teknolojiler kullanılmış olsa da (**Şekil 3.1.2.**) iç yapısında Osmanlı-Boşnak stiline (**Url-32**) yaklaşma gayreti açıkça görülmektedir.

3.1.1.2. Kentsel çevrenin bir parçası olarak İsa Bey Hamamı

İsa Bey Isaković vakfının ilk zaviye'sinin yapıldığı sahili, *Ćumurija* Köprüsü'nü, *Latin* Köprüsü'nü, *Hunkar* Köprüsü'nü ve Miljacka nehri üzerindeki *Šeher- Čehajina* Köprüsü'nü göstermektedir (**Şekil 3.1.3.**).

Miljacka'nın sol yakasında, daha sonra geliştirilen ticaret merkezi Bašćaršija'nın Hünkâr'ın köprüsüyle bağlantılı olan Hünkâr Camii kompleksi, Saraybosna kentinin bulunduğu ³⁷ ve dolayısıyla Bosna kentlerinin gelişimi için büyük önem taşıdığı bir mekândır (*Stari Grad* belediyesi için arkeolojik araştırma rejimi ve İsa Bey zaviye / tekke sahasının korunmasına dair kararı-Saraybosna, 2000, **GHL**).

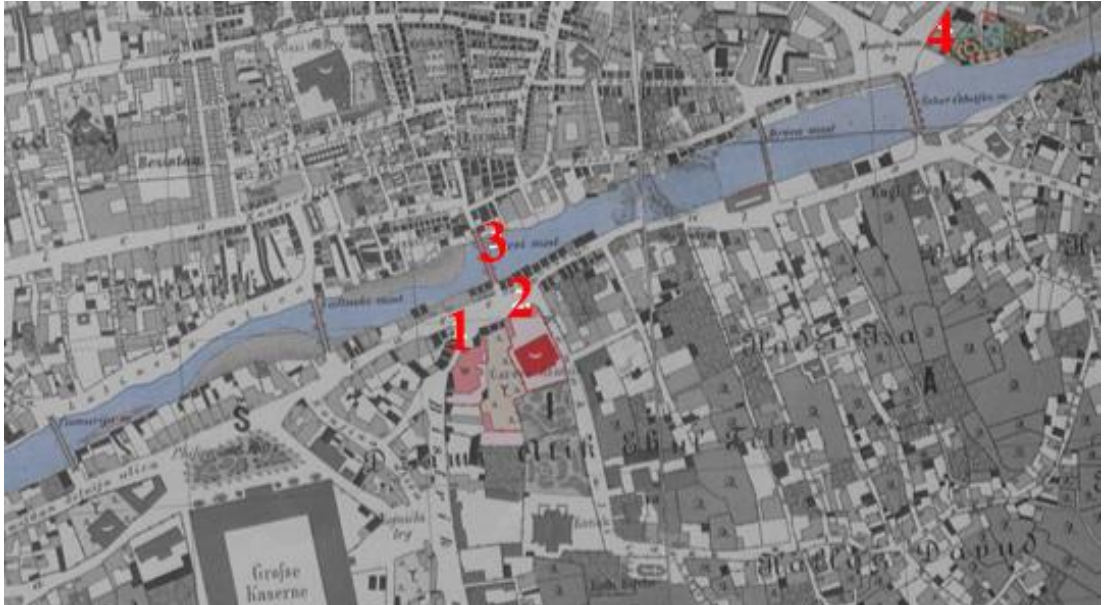
³⁶ Yeniden yapılanma, Türkiye Bağış Müdürlüğünden finansal olarak desteklenmiştir.

³⁷ İsa-Bey İshaković, kentin daha da oluşumunda temel binalar inşa etti: kendisi için bir saray, Hunkar camii ve yanına bir banyo veya hamam, kapalı çarşı, kervansaray, ilk su temin sistemi, dokuz değirmen ve *Bentbaša* setinde zawiya (**Palavestra, 2003, s. 29**).

Hamamın cephesi, nehrin karşısında bulunan belediye binasının küçük bir yansımasıdır. Alanın tamamı bir bütün olarak incelenmelidir.

1950'lerde Miljacka nehrinin sol yakasının yakınında bulunan cami ve hamam kompleksi, Ulusal Bosna Hersek Anıtlarından biri olarak tanındı ve ilan edildi; ancak bu noktada yıkanma yeri camiden ayrı, tek başına bir anıttı. 1980 yılında bu yapı devlet tarafından birinci derece kültürel-tarihi yapı ilan edildi. Kanton Kültürel, Tarihsel ve Doğal Mirasın Korunması Enstitüsü tarafından 1999 yılında hazırlanan düzenlemeye göre planının ve "Miljacka-Bistrik Sol Yakası" için Kültürel, Tarihi, Kentsel, Mimari ve Çevresel değerlerin korunması Çalışması'nın izlenmesi zorunludur.

Bu plana göre, Saraybosna'daki İsa Bey Hamamı ile Hünkâr Camii'nin ait olduğu mimari yapı topluluğu, azami koruma alanına girmektedir ve bu alandaki inşaatlar ve diğer müdahaleler ilgili katı kurallara uymak zorundadır.

Şekil 3.1.3: Saraybosna haritası 1882'den itibaren, Osmanlı Devleti'nin bitiminden sonra. İsa-Bey'in bağışlarından 1. hamam, 2. cami, 3. köprü ve 4.zaviye
(Saraybosna Tarihi Arşivi).

Bu konum eski şehir çekirdeğinin bir parçası olması nedeniyle günümüzdeki önemini korumuştur. Burası turistik açıdan oldukça popülerdir ve çok iyi ulaşım bağlantılarına sahiptir (tramvay, trolleybüs ve otobüs terminalinin tamamı 100 metreden daha az bir alandadır).

Şekil 3.1.4: Güncel konum ve yakınlardaki diğer İsa Bey bağışları, şunlara işaretlenmiştir: 1. Hamam ve yeni şadırvan, 2. Cami, 3. Köprü (**Url-32**), ve Aşağıdaki : 4.Eski zaviyenin yeri. (**Ayverdi vd. 1981, s.336**).

Bu yıkanma yeri eski Bistrik mahallesindeki (ismi Bistrica dereden gelmektedir) Miljacka nehrinin kıyısında, yine aynı ismi taşıyan caddenin kuzeybatı cephesinde, cami avlusu ve mezarlığın ise arka tarafında (güneydoğu)

konumlanmaktadır. Yapı iki cephede de doğusundaki ev, batısında Hünkâr Camii olmak üzere iki binaya yaslanmıştır. Bir bütün olarak hepsi cadde cephesini oluşturmaktadır (**Şekil 3.1.4.**).

Şekil 3.1.5: Nehrin diğer yakasından kompleksin yüzü /cami ve hamam kompleksi (2019).

Arsadaki açı cadde tarafından belirlenmiştir: etrafındaki binalar (sokak cephesi: cami kompleksi, hamam ve ev) sokak kontürünü takip eder.

Haritalardan İsa Bey'in Miljacka Nehri yakınında tarihi şehir bölgesindeki bağışlarının Osmanlı'nın son dönemlerindeki özgün şekillerine yakın kalarak kentsel doku ve fonksiyonlarını koruduğu anlaşılmaktadır (**Şekil 3.1.3.** ve **Şekil 3.1.4.**).

3.1.1.3. İsa Bey Hamamı-Yapının mimari betimlemesi

Asıl hamam hakkında hiçbir veri bulunmadığından, temellerin ve bodrum yapısının mimari karakterine bakılarak yapının iki farklı girişi olan bir çifte hamam olduğu sonucuna varılmaktadır.

Hamamın aslı ile ilgili kesin bilgi, kadın ve erkek için iki ayrı bölüme sahip olmasıdır. Bu bölümler simetrik ve her birinde zorunlu tamamlayıcı hizmet mekanları (fırın ve depolama) iki *halvet* ve bir *meydan* bulunur. Hamam daha çok yakındaki askeri bölgelerin askerleri tarafından kullanılıyordu. Asıl hamam 1889'da tamamen yıkılmıştır **(Kreševljaković, 1991, s. 53, 54)**.

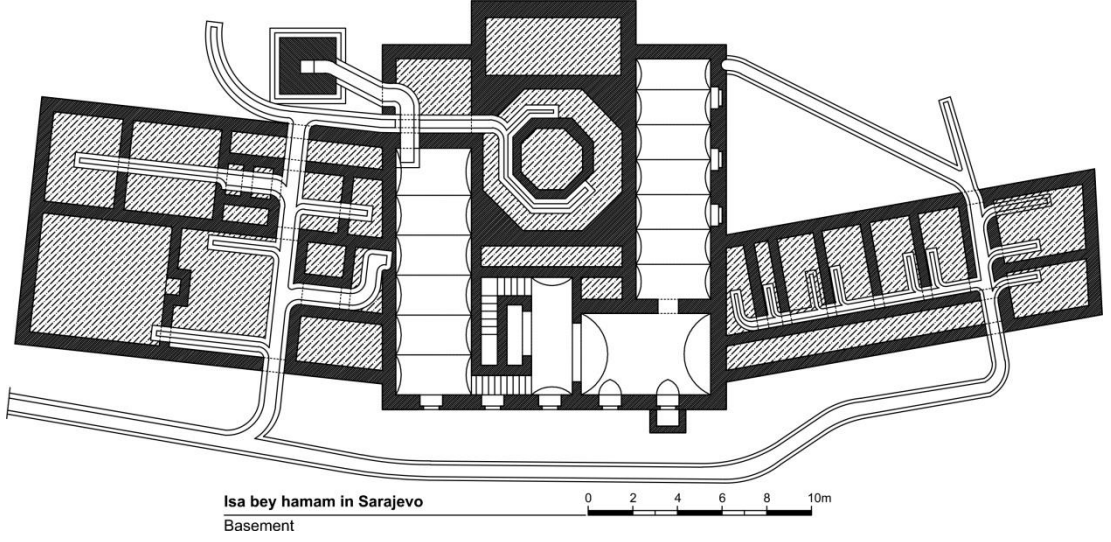
Hamamın ilk görünümü bilinmediğinden, buraya ait ilk özgün belgeler ve çizimler J. Vančaš'ın projesinden (1891) korunmuş planlardır. Bu planlara göre yapının zemin katının merkezinde bir cephesi eyvanlı kareye yakın dikdörtgen planlı olan hamamın ana hacmi bulunmaktadır **(Şekil 3.1.7)**. Bu ana mekânın her iki yanında da yapıya dike yakın bir açıyla konumlandırılmış olan yine dikdörtgen planlı iki yan hacim yer alır. Dikdörtgen planlı ana hacim birinci katta da aynen tekrarlanmaktadır **(Şekil 3.1.8)**. İsa Bey Hamamı kendi dönemi içinde değerlendirildiğinde oldukça modern ve yeni teknolojilerle donatılmış bir yapıdır. Mimari tasarım açısından değerlendirildiğinde, yapının mimarları hem cephe tasarımında hem de iç mekânda geleneksel hamam mimari unsurlarından faydalanmışlardır. Üst örtüsünde kubbe ve beşik tonoz kullanılan sıcak havuz ve hamam bölümlerinde, Türk hamamı tasarım ilkelerinin baz alındığı görülmektedir. Modern ve düz bir çatı biçimi olan “*Holzement*”, Bosna Hersek'te ilk kez İsa Bey Hamamı'nda uygulanmıştır **(Kurto, 1998, s.37)**.

Yeni modern hamam tasarımı, ek havzalarıyla bir Türk hamamı ve yedi küvetli modern bir hamamın birleşimidir. Hamamlardaki bu ek su havzaları, Sefarad Yahudilerinin Saraybosna'ya gelmesinden sonra mikvah (tevilla) adı verilen dini yıkanma ritüelleri için gerekli olmuştur.

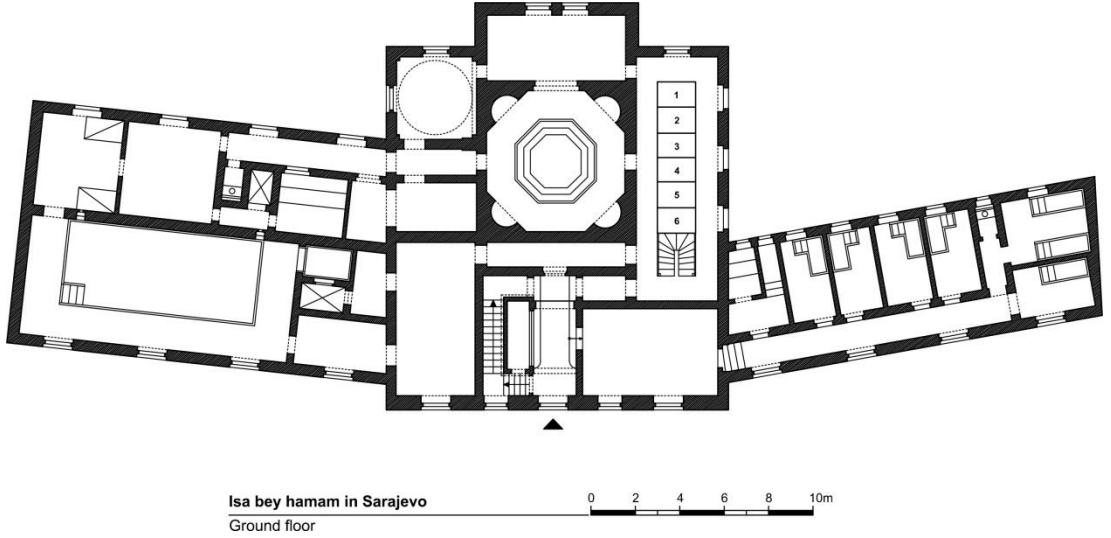
Planlarda³⁸ binanın bodrumunda kanallar ve orta alanında birkaç servis mekânı olduğu görülmektedir: salon, kazan dairesi ve yakıt deposu, odun veya kömür **(Şekil 3.1.6 ve Şekil 3.1.10)**. Eski hamam için su, binanın arkasındaki tepedeki su kaynağından ve daha sonra da modern su temin sisteminden

³⁸ Saraybosna Ulusal Arşiv, 1890'dan İsa Bey Hamamı'nın özgün çizimlerine sahiptir.

sağlanmaktaydı. Avusturya-Macaristan döneminde yeniden inşa edilen hamam sıcak, ılık ve soğuk su olmak üzere üç tanktan oluşan ısıtma sistemine sahipti³⁹

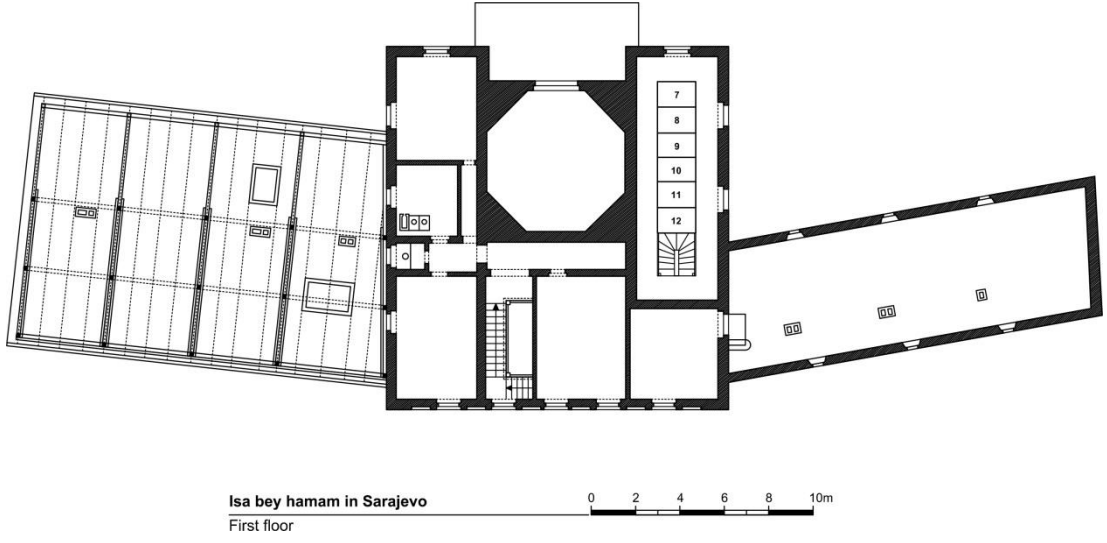

Şekil 3.1.6: Bodrum planı; İsa Bey Hamamı'nın J. Vancaš projesinin mavi baskılarından (EK D) (Saraybosna Kentsel Planlama Enstitüsünden).

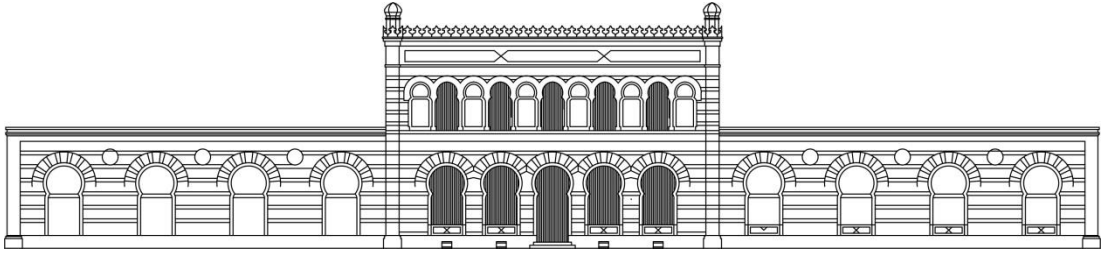

Şekil 3.1.7: Zemin kat planı; İsa Bey Hamamı'nın J. Vancaš projesinin mavi baskılarından (Saraybosna Kentsel Planlama Enstitüsünden).

³⁹ Çizim kaynağı: *Zavod za urbanizam, Saraybosna.*

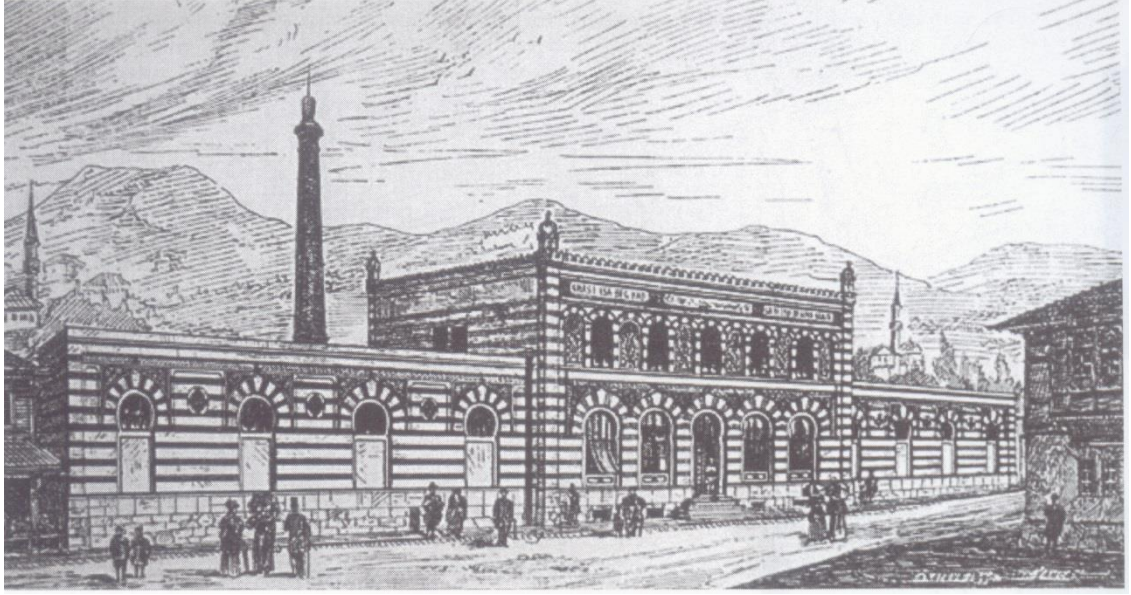
Şekil 3.1.8: Birinci kat ve çatı planı; İsa-Bey Hamamı'nın J. Vancaş projesinin basılı planlarından (Saraybosna Kentsel Planlama Enstitüsünden).

Şekil 3.1.9: İsa Bey Hamamı'nın J. Vancaş projesinden, giriş cephesi (Saraybosna Kentsel Planlama Enstitüsünden).

Şekil 3.1.10: Bölümler; İsa Bey Hamamı'nın J. Vancaş projesinden kesitleri (Saraybosna Kentsel Planlama Enstitüsü).

Şekil 3.1.11: J. Vancaş tasarımı, özgün İsa Bey Hamamı'na Hünkâr köprüsünden bakış (Saraybosna Vakıf Kurumundan).

Yapının girişi zemin katta cadde cephesinin orta aksındadır (Şekil 3.1.11.). Giriş salonunda hamamı kullanacak müşteriler için karşılama ve servis bölümü bulunmaktadır.

Küvetler için bekleme mekânları merkez bloğun batı tarafında, dinlenme mekânı ise doğu tarafındadır. Yapının arka cephesine denk gelen mekânlar, zemin ve üst kata yerleştirilmiş soyunma ve Türk hamamı için hazırlık mekânlarıdır. Merkezi kubbeli alanda ise ılık su havzalı sıcak mekân bulunmaktadır. Hamamın orta alanı bir koridorla doğu kanadına bağlanır. Küvetlerin olduğu bölüm yapının bodrum katındadır. Buraya tek sahanlıklı bir merdivenle ulaşılmaktadır. Hepsi, ek alanlar olan tuvalet ve buhar mekânıyla birlikte koridor boyunca yerleştirilmiştir.

Doğu kanadı iki işlevsel alan içermektedir. Kuzeybatı (ön) tarafında, orta alandaki dinlenme mekânına bağlanan kuruma mekânı ve berber salonu eklentileriyle soğuk su havzası bulunmaktadır.

Güneydoğu tarafında iki buhar mekânı, sıcak hava mekânı tuvaleti ve masaj mekânı bulunmaktadır. Bu mekânların hepsi amaçlarına göre konumlandırılmıştır ve sıcaklık artışı da yine bu sırayı takip etmektedir. Merkez bloğun üst katı bakım

mekânları için tasarlanmıştır. Duvarlar standart tuğladan inşa edilmiştir. Ana konstrüksiyon ahşap unsurlarla birlikte modern, betonarme iskeleti oluşturmaktadır. Bina hamamın orijinal temellerinin ve yeraltı ısıtma tesisatının üzerine inşa edilmiştir.

Krečo-Mujanović, tez çalışması gereğince hamamın otele dönüştürülmesini içeren yeniden inşa çalışmalarını fotoğraflarla belgelemiştir. 2008 yılında fotoğraflarını yayımlayarak onları Saraybosna'da "İsa Bey Hamamı'nın Yeniden İnşası ve Genişletilmesi" sergisinde sunmuştur (EK E / Krečo, 2008). Bu sayede hamamın önceki hali ve güncel yeniden inşa tekniklerine dair değerli belgeler ortaya koymuştur (Url-33).

Şekil 3.1.12: Yukarıda İsa Bey Hamamı ve aşağıda Ayas Bey Sarayı'nda pencerelerin cephe görüntüsü (Krečo-Mujanović, 2008).

Yeni modern banyonun dekorasyonu Josip Vancaş tarafından sadeleştirilmiş, çiçek örnekleriyle tasarlanmıştır (Şekil 3.1.12.). Dekorasyon stüko kullanılarak

yapılmıştır. Yapı, *Art Nouveau* ve Oryantal mimarisinin etkisi altında tasarlanmıştır. Hamamın özgün dekorasyonuna dair belgeler, profesyonellik eksikliği nedeniyle restorasyon sırasında yok olmuştur. Bu nedenle yenileme sırasında Vančaš'ın aynı yıl tasarladığı ve benzer cephe dizaynı ilkelerini uyguladığı Ayas Bey Sarayı (günümüzde Central Hotel) örnek alınmıştır (**Url-33**). **Şekil 3.1.12**'de İsa Bey Hamamı ve Ayas Bey Sarayı'nda cephelerde kullanılan dekoratif öğelerin karşılaştırılmasına yer verilmiştir.

3.1.1.4. İsa Bey Hamamı'nın genius loci'ye (yerin ruhu) katkısı

Bosna Hersek'in şu anki başkenti olan Saraybosna'nın şekillenşi sırasındaki ilk kamusal nesnelere biri olan İsa Bey Hamamı, şehrin özgün merkezinde bulunmaktaydı. Hamam, mimari bir kompozisyon olarak caddenin bir yüzünü oluşturmakta ve bu nedenle de şehir silüetine dahil olmaktadır.

İsa Bey Hamamı, şehirdeki belirli tarihi değişimleri yansıtması açısından önemlidir. Osmanlılar'dan miras kalan camisi ve Avusturya-Macaristan döneminin Doğu'dan esinlenilmiş halka açık hamamıyla bu kültürel miras, çeşitli etkiler altındaki tarihsel devamlılığı temsil etmektedir.

“Bistrik – Miljacka'nın sol kıyısı ile” (1991) ilgili düzenleme projesine göre bu ulusal abide, maksimum koruma bölgesindedir.

“Maksimum koruma bölgesi, büyük çaplı inşaatlara ve hatta mekânın kitlelerle olan bağlarını, şeklini, görünüşünü, ruhani ve tarihsel değerlerini tehlikeye atacak değişikliklere dahi izin verilmemesi anlamına gelmektedir” (**Bosna Hersek Ulusal Anıtları Koruma Komisyonu**).

İşlevselliği göz önüne alındığında yapı, kentsel dokunun ve çevresel değerlerin bir parçası olmaya devam etmenin yanında, günümüzdeki kullanım amacıyla mekânın ruhu ile de uyum sağlamaktadır.

Hamamın özgün durumunda aktif olarak kullanıldığı dönemde bölge sakinleri ve şehre gelen misafirler tarafından kullanılmış olsa da daha çok askerler tarafından

ziyaret edildiği bilinmektedir. Günümüzde yapının yakınlarında hala bir asker barınağı bulunmaktadır; ancak hamamın askerler tarafından kullanılması geleneği fazla uzun sürmemiştir.

Günümüzde ulusal anıt kabul edilen cami ve hamamdan oluşan yapı grubunu içine alan şehir bölgesini gösteren eski bir kartpostal bulunmaktadır (**Şekil 3.1.13.**). Aynı kartpostalda yapı grubunun üst tarafındaki geniş alanda ise İsa Bey İsaković tarafından Avusturya-Macaristan hakimiyeti döneminde (1878) kurulan şehrin ilk hali görünmektedir.

Şekil 3.1.13. Hünkâr Camii ve İsa Bey Hamamı, Avusturya-Macaristan döneminden (**Prstojević, 1999, s.62.**)

Savaş yıkımları sonrasında tüm bölge kötü bir görünüm almıştır (**Şekil 3.1.14.**). ‘Eski ruhunu kaybetmiş’, yanından geçmek bile istenmeyen bir yere dönüşmüştür. Bir sonraki kartpostalda ise farklı amaçla ama cadde cephesinde aynı estetik havayı oluşturacak şekilde yeniden inşa edilmiş olan hamamın güncel halini görünebilir (**Şekil 3.1.15.**).

Yapı, usule uygun olan yeniden inşası sayesinde eski ruhunu ve anlamını geri kazanmış, temsil ettiği değerleri korumuş ve işlevine sürdürülebilir bir şekilde devam ettirmiştir. Hamamın şehir kompozisyonunda yer alıp almamasının mekânın ruhuna ne kadar etki ettiğini göstermektedir (**Şekil 3.1.15 ve Şekil 3.1.16.**) Günümüzde

bölge şehir sakinleri için olduğu kadar turistler ve diğer yabancı ziyaretçiler için de tekrar çekici bir hale gelmiştir. Şehir merkezine olan ulaşım kolaylığı sayesinde yapının olduğu alan oldukça hareketli bir bölgedir.

Şekil 3.1.14: Hünkâr Camii ve İsa Bey Hamamı, daha geniş bir alanda
(Prstojević, 1999, s.9).

Şekil 3.1.15: Son yeniden inşa öncesi İsa Bey Hamamı, ön cephe
(Krečo-Mujanović, 2008).

Şekil 3.1.16: Yeniden inşasının ardından İsa Bey Hamamı, ön cephe (yazar tarafından).

3.1.2.1. Saraybosna'daki Gazi Hüsrev Bey Hamamı- tanıtımı ve tarihi betimlemesi

Dr. Ćiro Truhelka'nın yazılarında belirttiğine göre, Gazi Hüsrev Bey Hamamı Bosna'daki en muhteşem yapılardan biridir (**Truhelka, 1912, s. 93**). Gazi Husrev-Beyin hamam, İsa-Ayas Bey'in ve Firuz- Bey'in hamamlardan sonra yapılmıştır (**Ayverdi v.d., 1981, s. 352**).

Yapı, Eski Saraybosna'ya politik ve kültürel açıdan en iyi dönemini yaşatan ve onu küçük bir kasabadan şehre dönüştüren yöneticisi Gazi Hüsrev Bey'in bağışlarındandır (**Zlata, 2010, s. 118**). Çifte hamamı ve tipik kubbeli yapısıyla klasik bir Osmanlı binası örneğidir. Kadınlar hamamının önünde bir arka bahçesi ve *hamamdžija* (hamamın yönetiminden sorumlu kişi) için bir ev bulunmaktadır. İnşasının kesin tarihi bilinmemekle birlikte, Gazi Hüsrev Bey tarafından inşa ettirilip ettirilmediği de tam olarak bilinmemektedir. Hakkında bulunan ilk bilgilere göre hamam 1537 yılında Gazi Hüsrev Bey'in vakfiyelerine dahil edilmiş, 1565 yılında ise işlemeye başlamıştır (**Sidžil no. 2, GHK**).

Şehrin ticaret ve iş merkezindeki (*čaršija*) binaların çoğu gibi bu hamam da başta yangınlar olmak üzere birçok etken dolayısıyla zarar görmüştür. Hamam 1891 yılında geçirdiği son onarımına dek suyunu Gazi Hüsrev Bey'in yaptırmış olduğu camideki kaynaktan (Crnilo kaynağı) almıştır. Bu kaynak ayrıca bölgenin diğer hayır kuruluşlarına da su götürmüştür. Su boruları Saraybosna'dan yedi kilometre kadar uzanarak yirmiden fazla halk çeşmesine ulaşmış, bu sayede on altıncı yüzyıldaki en uzun su temin sistemi haline gelmiştir (**Kreševljaković, 1991, s. 60**).

1891'de Viyana'dan getirilen modern kazanlar nedeniyle büyük ölçüde onarılmış ve yedi yıl sonra da hamam, şehrin su temini sistemine bağlanmıştır. Bu sırada ayrıca ön cephesine modern mağazalar ilave edilmiştir (**Truhelka, 1912, s. 96,113**).

1879'daki yangında tüm ahşap parçaların yanında kadınlar ve erkekler bölümlerini ayıran dinlence yerinin bölümleri de yok olmuştur ve daha sonra hiçbir zaman aynı şekilde restore edilmemiştir. Hamam, işlemeyi durdurduğu 1916 yılından itibaren çeşitli değişikliklere uğramıştır. 1965'te Prof. Husref Redžic tarafından hazırlanan restoran projesiyle, hamama kullanım şeklini değiştiren yeni bir işlev verilmiştir ve kadınlar ile erkekler bölümünü ayıran alan bu projeye tamamen kalkmıştır.

Yirminci yüzyılın başlarında yapı asıl işlevini kaybetmiş ve amacına, ruhuna uygunsuz şekilde şehir tavernası olarak kullanılmıştır. Ayrıca savaş zamanlarında (92-95) gazino ve pazar yeri olarak da işlemiştir (**Mehmedović, 2005, s. 37,110-114**).

1998'de yapılan sözleşmeyle İslam Topluluğu Başkanlığı binayı kalıcı olarak Boşnak Enstitüsü'nün kullanımına açmıştır. Kültürel etkinliklere ev sahipliği yapmak için çok uygun ve güzel olan bina, Bosna kültür ve geleneklerinin tanıtımı ve gelişmesine katkı sağlaması sayesinde mekânın ruhuyla oldukça uyumlu hale gelmiştir (**Url-34**). 1992-1995 yılları arasındaki savaştan sonra 2001 yılında restore edilmiş ve sosyal işlevine yeniden kavuşmuştur.

Akademisyen Adil Zulfikarpašić isimli hayırsever tarafından kurulan Boşnak Enstitüsü'nün amacı Bosna kültürünü korumak ve geliştirmektir. Bina zamanla

değerli bir kütüphane, arşiv, etnolojik koleksiyonlar ve sanat eserlerine ev sahibi olmuştur ve hala aktif olarak kullanılmaktadır.

Gazi Hüsrev Bey Hamamı dış formunu koruyabilen Sarajevo'daki tek hamamdır ve Osmanlı döneminin halka açık yıkanma yerlerinin en iyi temsilcisidir. Gazi Hüsrev Bey yirmi yıl boyunca (1521-1541) Bosna'nın sancak beyliğini yapmıştır ve ayrıca şehrin en önemli hayırseverlerinden biridir. Bağışlarıyla ilgili yazılı belgelerden öğrenildiği üzere şehre üç yüzün üzerinde bina bağışlamıştır. Rumeli ve Bosna'da kendisine ait mülkleri de vakfiyesine bağışladığı öğrenilmiştir. "Gazi Hüsrev Bey'in vakfettiği binalar" Bosna Hersek Ulusal Anıtları Koruma Komisyonu tarafından ulusal anıt ilan edilmiştir (**Url-31**).

3.1.2.2. Kentsel çevrenin bir parçası olarak Gazi Hüsrev Bey Hamamı

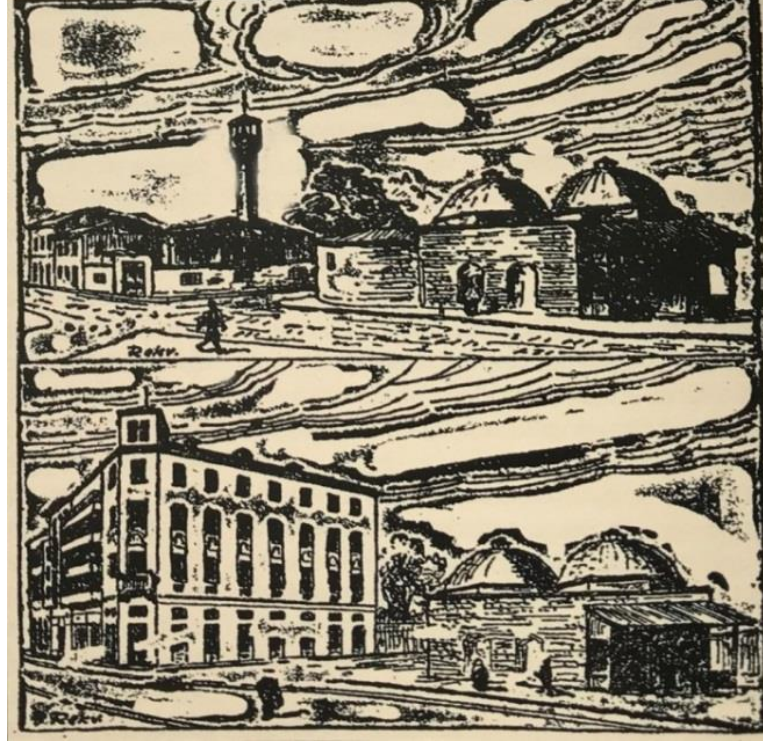
Günümüzde Gazi Hüsrev Bey Hamamı şehir merkezindeki en işlek caddenin yanında, toplu taşıma (otobüs ve tramvay) duraklarının sağında, Kutsal Kalp Katedrali'nin arkasında bulunmaktadır. Etrafında modern binaların yanında Avusturya-Macaristan döneminde yapılan binalar da yer almaktadır.

Bugünkü Gazi Hüsrev Bey Hamamı'nın parseli, *Mula Mustafa Bašeskije ve Pehlivanuša* sokaklarının tam köşe noktasında bulunmaktadır.

Bu hamam yerel malzemelerden yapılmış bir veya iki katlı, sarkık çatılı küçük binaların oluşturduğu ve normalde aynı vakıftan olan binaların yan yana olduğu Osmanlı çevresinden yalıtılmış, Gazi Hüsrev Bey Camii yapı grubundan (kuş uçuşu mesafeye) 250 m kadar uzakta olması nedeniyle farklı bir örnektir.

Gazi Hüsrev Bey'in eşi Şahdidar Hatun da Saraybosna'nın önemli hayırseverlerinden biridir. Mahalledeki (*mahala*) ahşap minareli *Haseći-Hatun* Camisi ya da halk arasında anıldığı şekliyle "hamamın arkasındaki cami'nin" inşaatına yatırım yapmıştır. Cami yakınlarındaki yoksul ailelerin küçük çocuklarının

Kur'an-ı Kerim ve güzel davranış öğrenmek için gittikleri mektebe da destek vermiştir⁴⁰ (Mehmedović, 2005, s. 36-37).

Şekil 3.1.17: Farklı çevrelerde Hamam: Üstte hamamın arkasındaki ahşap minareli cami (1556'dan önce yapılmıştır). Alttta, Avusturya-Macaristan döneminden (1910) vakıf binası (Mehmedović, 2005, s. 36-37).

⁴⁰ Shahdidar'ın armağanlarına ilişkin bilgiler, Ghazi Hüsrev kütüphanesinde saklanan 1. Saraybosna Tahkimin'de korunmaktadır.

Şekil 3.1.18: 1882 yılı Saraybosna haritası, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemleri. 1.Hamam, 2. Cami, 3. Okul ve 4. Gazi Hüsrev Bey bağışlarından *bezistan* (Saraybosna Tarih Arşivi'nden).

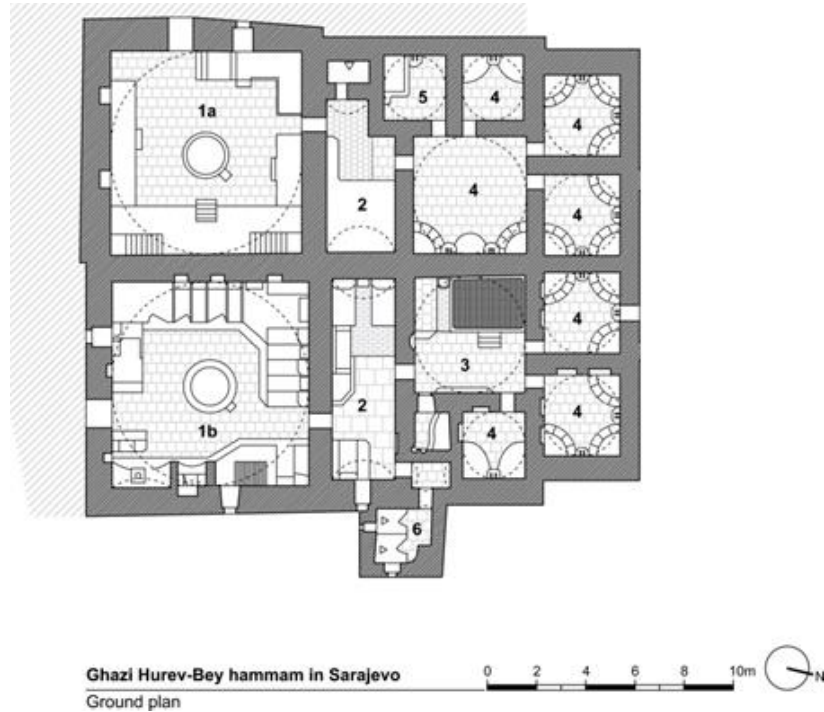
Şekil 3.1.19: A-Gazi Hüsrev Bey Hamamı. B – Gazi Hüsrev Bey Vakıf Cami ve çevresi- Güncel konum (Url-32)

Yukarıdaki haritalarda Gazi Hüsrev Bey Hamamı'nın aynı vakfiyeden diğer önemli kamu binalarına olan uzaklığı görülmektedir. Tipik bir hamam çevresiyle (cami, köprü, ticarethaneler, pazarlar vs.) karşılaştırıldığında bu örneğin kentin silüetindeki eski rolünü koruyamadığı anlaşılmaktadır.

Etrafındaki kentsel dokunun gelişiminden ve bloklaşmadan etkilenen eski hamamın anıtsallığı bu yeni kavram ile birlikte anlamını kaybetmiştir. Ancak, tarihi değerini korumuş ve eski geleneklerin anısını toplum içindeki farklı ama sürdürülebilir rolü sayesinde saklamayı başarmıştır.

3.1.2.3. Gazi Hüsrev Bey Hamamı-Yapının mimari betimlemesi

Boyutları 22x25 m olan yapı yaklaşık kare planlıdır. En yüksek olduğu nokta 9 m'ye ulaşır ve tek katlıdır. Yapının ana malzemesi taştır, üst örtü olarak kubbe ve tonoz kullanılmış ve bu üst örtü kiremit ve kurşunla kaplanmıştır. Cepelerde pencere yer almaz; ancak üst örtüde yer alan kubbe fanusu aracılığıyla iç mekân aydınlatılır. Yapı içeride kadınlara ve erkeklere özel olmak üzere iki eşit bölüme ayrılmıştır.

Şekil 3.1.20: Gazi Hüsrev Bey Hamamı: Zemin kat planı (Truhelka, 1912, s. 94).

Hamamın ilk halinin mekanları aşağıdaki sırayla konumlandırılmıştır:

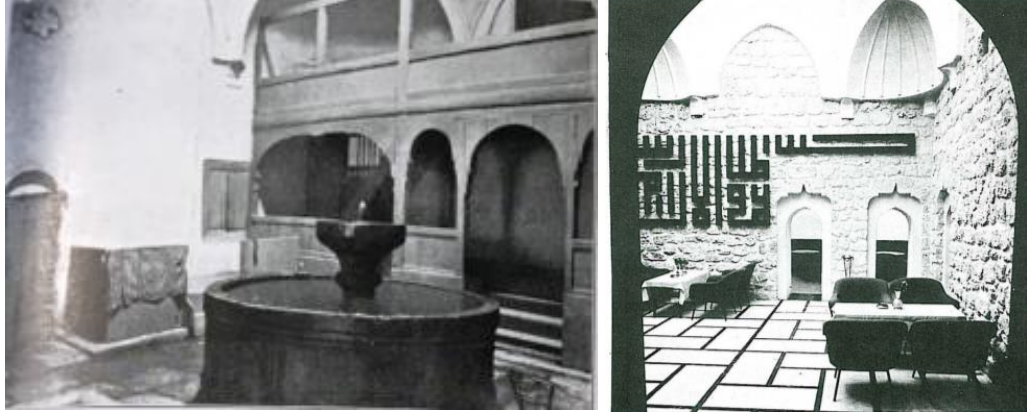
1. Şadırvan (fıskıye, soyunmalık ve ahşap galerinin bulunduğu giriş alanı) (**Şekil 3.1.21**)
 2. Ilıklık / *Kapaluk* (üstü beşik tonozlu dinlenme mekânı)
 3. Meydan / *Mejdan* (halvete geçiş sağlayan kubbeli salon)
 4. Sıcaklık / *Halvat* (sıcak ve soğuk su için beş kurnası bulunan kubbeli buhar banyosu mekanları)
 5. Hazne / *Hazna* (su rezervuarı ve bakır kazan)
 6. Külhan / *Ćulhan* (hamamın bodrumunda, ısıtma sistemi için ayrılmış bir yer)
- (Ulusal Anıtları Koruma Enstitüsü) ve (Truhelka, 1992, s. 94-96).

Zamanla yapılan değişikliklerin ardından mekanların güncel düzeni şöyledir:

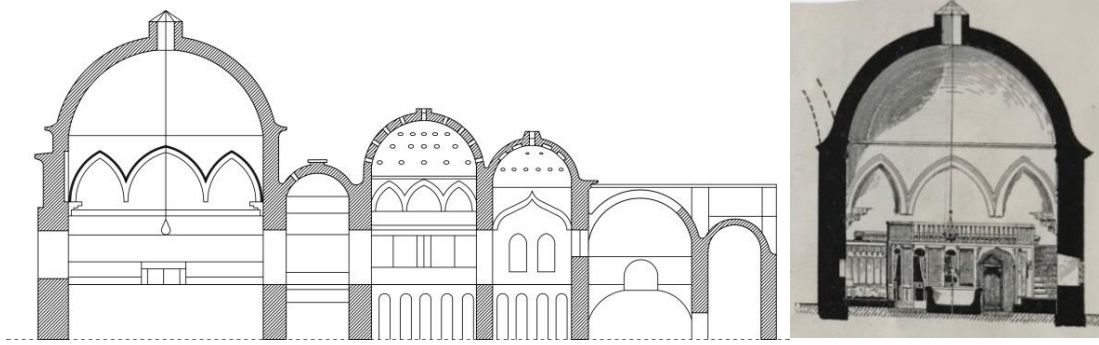
1. Soyunmalık / *Šadrvan* (tören salonu)
2. Ilıklık / *Kapaluk* (koridor ve vestiyer)
3. Meydan / *Mejdan* (sergi alanı)
4. Sıcaklık / *Halvat* (sergi mekânı)
5. Hazne / *Hazna* (sergi mekânı)
6. Külhan / *Ćulhan* (Bosnalı ressam Mersad Berber'in kalıcı sergisi)

1879'daki büyük yangından önce soyunmalığın önünde bir dinlenme köşesi bulunmaktaydı. Yangında dış cephede sıralanmış dükkânlarla birlikte bu köşe de yok olmuştur. Binaya, geçirdiği birçok değişimin ardından Bosna Enstitüsü tarafından yeni bir amaç verilmiştir. Taştan yapılmış olan eski binaya cam, çelik ve diğer modern materyallerden eklemeler yapılmıştır (**Şekil 3.1.24**).

Şu anda yapı, zıt tasarım tekniğinin işlevsel ve estetiksel olarak uyum içinde kullanıldığı eşsiz bir kompozisyon oluşturmaktadır. Modern malzemelerle belli bir şekilde birleştirilse bile, mekânın ruhunun özelliğinin bir parçası tutulmaktadır.

Şekil 3.1.21: Solda soyunmalığının içi, ortada fiskiye ile birlikte, Gazi Hüsrev Bey Hamamı, Saraybosna (**Truhelka, 1912, s.96**). Sağda Gazi Hüsrev Bey Hamamı içinde yapılan gece kulübü (**Ayverdi vd. 1981, s. 321**).

Şekil 3.1.22: Gazi Hüsrev Bey Hamamı enine kesiti, erkekler soyunmalığının detaylı çizimi ile birlikte (**Mujezinović, 1974, p. 95 & Truhelka, 1912, pp. 95**).

3.1.2.4. Gazi Hüsrev Bey Hamamı'nın genius loci'ye (yerin ruhuna) katkısı

Çevresi ve aynı vakıftan olan diğer yapılara olan uzaklığı düşünüldüğünde, Gazi Hüsrev Bey Hamamı kalan örnekler içinde eşsiz bir durumdadır. Yukarıdaki haritalar ve resimlerden görüldüğü üzere, hamamın çevresindeki kentsel doku şehrin modernleşme sürecinde değişim göstermiştir.

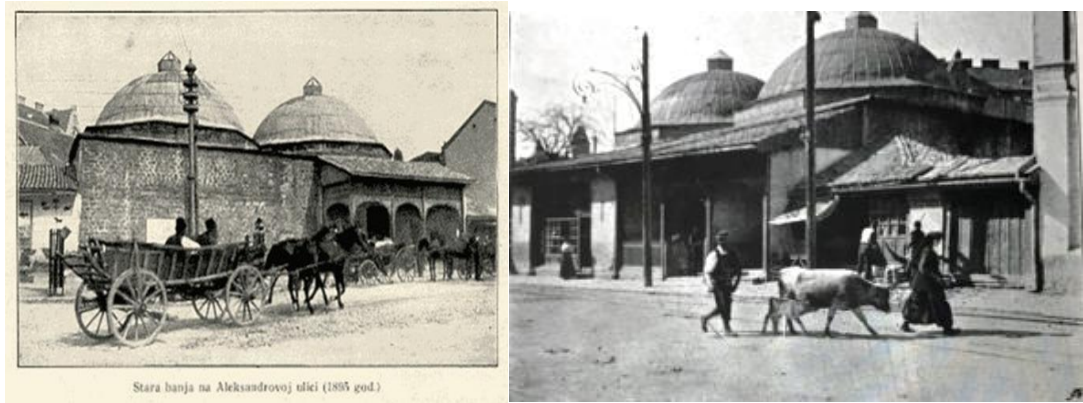
Hamam, Avusturya-Macaristan döneminde tasarlanmış kentsel bloklar ve daha sonra yapılan çelik ve camdan modern binalar arasında Osmanlı mimarisinin tek ve izole kalmış anıtı haline gelmiştir. Diğerlerinde farklı bir tarihi dönemin

biricik örneği olarak, modern binalara işlevsel ve estetik yönden uyum sağlamaktadır. Günümüzdeki fonksiyonu yapının özgün haline, ruhuna ve şehir için olan anlamına uygundur.

Yapının gayesi, Bosna mirasını korumaktır. Bir enstitü olarak, eğitimsel işlevini Bosna tarihini tanıtmaya organı olarak ve kütüphane olarak hala sürdürmektedir. Çevresindekilerden ayrı bir Osmanlı mimarisi örneği olan bina, tıpkı orijinal halinde olduğu gibi, kültürel çeşitliliğini ve farklı tarihsel dönemlerde şehrin gelişme sürecini yansıtmaktadır.

Aşağıdaki şekilde hamam, hala bu işlevde kullanılırken ve “özgün” ortamında görülmektedir. Burası işlek bir caddenin kenarında konumlandığından, sosyal aktivite ve toplantılar için önemli buluşma yerlerinden biridir. “Oryantal” çevrede olmamasına rağmen binanın çok daha abidevi görüldüğü dikkat çekmektedir. Daha eski olan fotoğraf (soldaki) Avusturya-Macaristan etkilerinin çoktan görülmeye başlamış olduğu 1893 yılındandır. (Şekil 3.1.23)

Gazi Hüsrev Bey Hamamı ise kullanılmaya devam eden hamamın değişmiş çevre ve ortamdaki güncel halini yansıtmaktadır (Şekil 3.1.24). Üzerinde bulunduğu işlek cadde sayesinde hala vatandaşların ve turistlerin günlük yollarının üzerindedir (Şekil 3.1.24).

Şekil 3.1.23: Sırasıyla solda ahşap modern giriş bölümüyle Gazi Hüsrev Bey Hamamı 1900’lerde (Ayverdi vd. 1981, 321.) ve sağda cephesindeki dükkân eklemeleriyle Ćemaluša Caddesi’ndeki eski hamam (Truhelka, 1912, s. 96).

Bulunduğu yerdeki mekânsal hakimiyetini kaybetmiş olsa da tarihi ve mimari değeri sayesinde hala şehrin önemli sosyal toplanma yerlerinden biridir. Uğrak bir caddede olması ve otobüs ile tramvay gibi önemli toplu ulaşım duraklarına olan yakınlığı hamamı hem yerli hem de yabancı ziyaretçiler tarafında fark edilir kılmaktadır.

Hamamın hacmi, oranları, yapı malzemeleri ve kubbeli oluşu binaya anıtsallık katmakta ve çevresinde öne çıkmasını sağlamaktadır. Ancak bu dikkat çekicilik, kendi zamanında tamamen farklı bir kentsel dokuyla çevrelendiği haliyle olduğu kadar güçlü değildir.

Osmanlı mimarisi ve kültürünün getirdiği otantiklik, hamam binasına eski gelenekleri hatırlatan bir hava vermektedir ve bu sayede ister istemez göze çarpan bina, gelip geçenlerde farklı duygular uyandırmaktadır.

Şekil 3.1.24: Hamamın günümüzdeki görünümü (yazar tarafından 2017).

3.1.3.1. Saraybosna'daki Firuz Bey Hamamı- tanıtımı ve tarihi belirtmesi

Bosna Sancak Beyi Firduz (Feriz) Bey Mihajlović (Mihaloğlu Firuz Bey), yine kendi bağışlarından biri olan Saraybosna'nın ilk medresesinin bakımı için 1509'da dönemin en büyük hamamını yaptırmıştır (**Sanković-Simčić, 2012, s.9**). 1697'de Savoylu Eugene tarafından gerçekleştirilen yıkımlar dolayısıyla çıkan yangında hamam fazlaca tahrip olmuş ancak çok geçmeden yeniden inşa edilmiş ve çatısı yıkılana dek kullanılmaya devam etmiştir (**Kreševljaković, 1991, s. 57,58**).

19. yüzyılın başlarında faaliyette olan hamam, çökmesi ve çatısının gördüğü zarar nedeniyle 1810 yılında resmi olarak kapatılmıştır ve ne yazık ki tekrar inşa edilmemiştir. Kapatılmasının ardından ihmal edilmiş ve yıkılış süreci devam etmiştir. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce arsasından alınmış, parçaları evlerde kullanılmaya başlamıştır ve geriye yalnızca temelleri ve küçük bir kısmı kalmıştır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra da durumu kötüleşmeye devam etmiş, kalıntıları da zarar görmüştür⁴¹. Hamam zeminini taş plakalar ve kurnalardan (taştan büyük lavabolar) oluşan zemininin üzerine "*Instalater*" isimli şirket kurulmuş, daha sonra 1995 yılında 2007'ye kadar işlemiş olan kafe bar açılmıştır (**Url-31**).

Saraybosna Tütün Fabrikası (FDS)⁴² 2007'de arazinin sahibi oldu. Arsa etrafına çit çekilerek arkeolojik alan istenmeyen ziyaretçilerden korunmuştur. STF arazideki arkeolojik çalışmalarla yakından ilgilenmiş ve araştırmaları desteklemek için büyük çaba göstermiştir. Kazıyı gerçekleştiren yerli arkeologlar projeleriyle oldukça iyi bir iş ortaya koymuşlardır. Tamamlanan arazi incelemeleri sonucunda ortaya borular, çanak parçaları ve eski paralar gibi maddi kültürün hayli ilginç kalıntıları çıkmıştır (**Şekil. 3.35**), (**Url-40**).

2008'de Ulusal Anıtları Koruma Komisyonu Firuz Bey Hamamı'nın arsa ve kalıntılarını Bosna Hersek'in ulusal anıtlarından biri ilan etti. Yapı, gelenek,

⁴¹ (Firuz-beg's hamamının tarihçesi ve açıklaması, s. 2, Saraybosna Kantonu Kültürel, Tarihi ve Doğal Mirasını Koruma Enstitüsü, 6 Mart 2007)

⁴² FDS- Saraybosna Tütün Fabrikası

sosyalleşme ve komşuluk ilişkilerinin günlük hayatta büyük önem arz ettiği dönemlere tanıklık etmesi açısından son derece önemlidir.

Eldeki bilgilere göre onarımlar için gerekli bütçenin sağlanamaması nedeniyle yapılan yüzeysel tamiratlar, hamamın kapatılmasında etkili olmuştur. Kapatılmasının asıl nedeni olan yıkılma tehlikesi de kapatıldıktan sonra giderek artmıştır. Arsa daha sonra iş merkezi, yemek şirketi, yaz bahçesi, depolama vb. amaçlarla kullanılmıştır. Hamam binasının ve 100 m'lik alandaki komşu binalar ve dükkanların altında keşfedilen tüneller, hamama sıcak su sağlamak amacıyla gelişmiş bir yeraltı ısıtma sistemini ortaya çıkartmıştır⁴³ (**Bibanović, 2015, s.15,16**).

Bu bilgi, beş yüzyıldan fazla süre önce, henüz Avrupa'da basit bir kanalizasyon sistemi dahi yokken buradaki yüksek medeniyet seviyesini, enerji verimliliği farkındalığını ve hayat standardının ulaştığı yüksek raddeyi işaret etmektedir. Firuz Bey Hamamı'nın kirasının, güzel görünüşü, özellikleri veya sunduklarından çok Başçarşı (*Baščaršija*)'daki merkezi konumu dolayısıyla şehirdeki tüm hamamların kirasından yüksek olduğu tahmin edilmektedir (**Kreševljaković, 1991, s. 57**).

3.1.3.2. Kentsel çevrenin bir parçası olarak Firuz Bey Hamamı

Hamam, müstesna bir kentsel dokuya sahip şehrin çekirdeğindeki eski iş merkezinde, kendisi de Bosnak Hersek Ulusal Anıtları Koruma Komisyonu tarafından ulusal anıt ilan edilmiş olan Saraybosna Başçarşı'da bulunmaktadır (**URL-31**).

“Bosna Hersek, özellikle de Saraybosna kültürel mirası için 2010'daki en önemli olay Firuz/Firduz Hamamı için yapılan araştırma ve yapının altında keşfedilen değerli altyapılardır” (**Sanković-Simčić, 2012, s.7**).

⁴³ Ulusal Anıtları Koruma Komisyonu (**URL-38**)

Arsasının kuzeyinde *Mula Mustafa Bašeskije* (Molla Mustafa Bašeskiya) Sokağı bulunur ve toplu ulaşım oldukça yakındır. Güneyinde popüler *Sarači* (Dericiler) sokağı bulursa da arsa etrafını çevreleyen dükkânlar yüzünden sokaktan direkt olarak görünmemektedir. Arsanın şekli, kuzey kenarı 32,5 m, doğu kenarı 24 m, batı kenarı 15 m ve Külhan Sokağına doğru olan güney kenarı ise 28 m olduğundan, asimetriktir. Ana giriş Doğu tarafındadır.

Yapı tek veya iki katlı ticaret dükkanlarıyla çevrenmiştir. 1975 Saraybosna Başçarşı (Bašçaršija) Düzenleme Planı kapsamında yapının restore edilmesi önerilmiştir. Bununla ilgili belgeleme bulunmaması nedeniyle, resmi bir devlet kurumu olan Ulusal Anıtları Koruma Komisyonu, hamam kalıntılarının sonraki projelerle koruma altına alınması kararı vermiştir. Komisyon, yapının ziyaretçilere eğitimsel ya da kültürel amaçlarla açılmasını talep etmiştir (**Url-31**).

Şekil 3.1.25'te görülen alan güncel ihtiyaçlara göre yenilenmiş; ancak yapının şekli ve kullanılan malzemelerin Eski Saraybosna'nın kentsel dokusundan fazla uzaklaşmayacak biçimde olmasına özen gösterilmiştir.

Yukarıdaki haritalardan anlaşıldığı üzere Firuz Bey Hamamı'nın çevresindeki kentsel doku büyük ölçüde yapısını korumuştur. Eski şehir merkezi sadece fiziksel olarak ayakta kalmamış aynı zamanda sosyal etkileşim noktası özelliğini sürdürerek de asıl amacını ve önemini korumaya devam etmiştir.

Kamusal nesnelerin eski gelenekleri, değerleri ve anıları çağdaş mekâna aktarmadaki rolü hayli büyüktür. Firuz Bey Hamamı, şehir merkezi kompozisyonunun ve şehrin eski ruhunun kayıp halkasıdır ve çağdaş yaşama dahil edilmesinin gerekliliği oldukça barizdir.

Şekil 3.1.25: Osmanlı İmparatorluğu'ndan sonra 1882 Saraybosna haritası:

1. Hamam 2. Cami 3.Okul and 4.Gazi Hüsrev Bey'in (Ghazi Husrev Bey) bağışlarından Bedestan (**Saraybosna Tarihi Arşivi**).

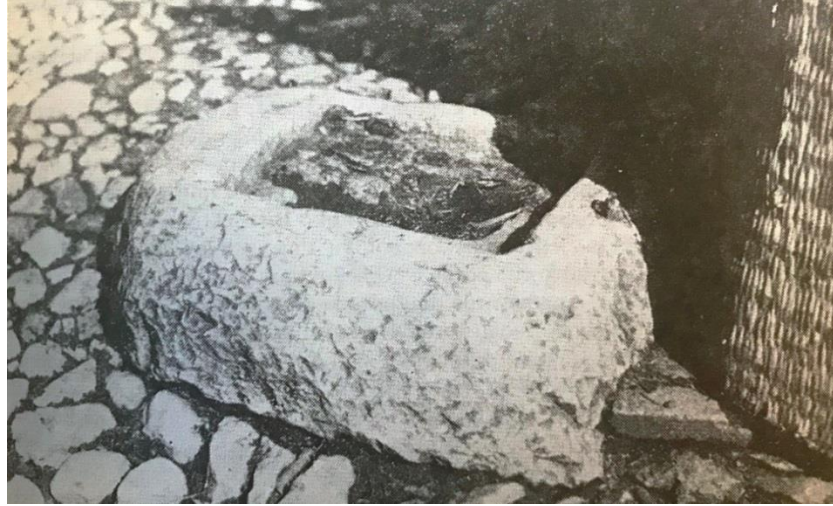

Şekil 3.1.26: Firuz Bey Hamamı arsasını çevreleyen, dönemin tipik yapıları: cami, sebil, okul-medrese, dükkanlar kafeler vb. (**Url-31**).

3.1.3.3. Firuz Bey Hamamı-Binanın mimari betimlemesi

Firuz Bey Hamamı kadınlar ve erkekler için ayrı iki girişi bulunan klasik bir Osmanlı çifte hamam örneğidir. Bina düzenlemesi her iki kısım için de aynı şekilde yapılmıştır.

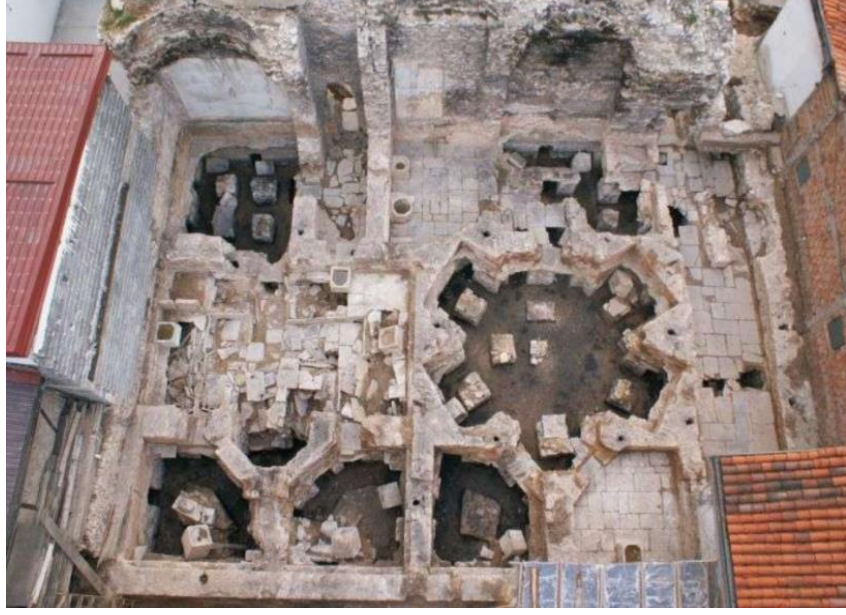
Zemin büyük taş plakalarla kaplıdır. Tahminlere göre çatı, diğer hamamlarda olduğu gibi süngertaşı kubbeler, beşik tonozlar ve kurşunla kaplıdır. Hamamın suyu ayrı bir su temin sisteminden gelmektedir (**Kreševljaković, 1952, s. 20**). Her su kaynağında ve rezervuarda bir terazi⁴⁴ (**Şekil 3.1.27.**) bulunmaktadır.

Şekil 3.1.27: Kovaçi (*Kovači*), mahallesinin altındaki terazi, Saraybosna (**Kreševljaković, 1991, s. 103**).

⁴⁴ *Terezija*, terazi anlamına gelen Arapça 'terazu' kelimesinden gelmektedir. Çoğunlukla su temin sisteminin baş tarafına kaynaktan gelen suyu toplaması için yapılır ve sistemin zorunlu öğelerinden biridir. Sistemin nereden arızalanmış olabileceğini tespit etmek veya tıkanan boruları temizlemek için kullanılırlar. Genellikle taş veya süngertaşından yapıldıkları gibi, ahşaptan da yapılabilirler. Saraybosnalıları terazi kenarında otumuş suyun sesinin keyfini çıkarırken bulmak pek de zor değildir (**Kreševljaković, 1991, s. 102,103**).

Fazla su çeşmelere gönderilmiştir. Hamamın suyu iki kaynaktan, bazıları kil bazıları ahşap borularla taşınmıştır.1937’de bu su temin sistemi şehrin yeni su sistemiyle değiştirilmiştir (**Kreševljaković, 1952, s.53. ve Kreševljaković, 1939, s. 75**). Duvar kalıntılarının tam ölçüleri ve açıklamalarına Ulusal Anıtları Koruma Komisyonu’nun resmi sayfasından ulaşılabilir (**Url-31**).

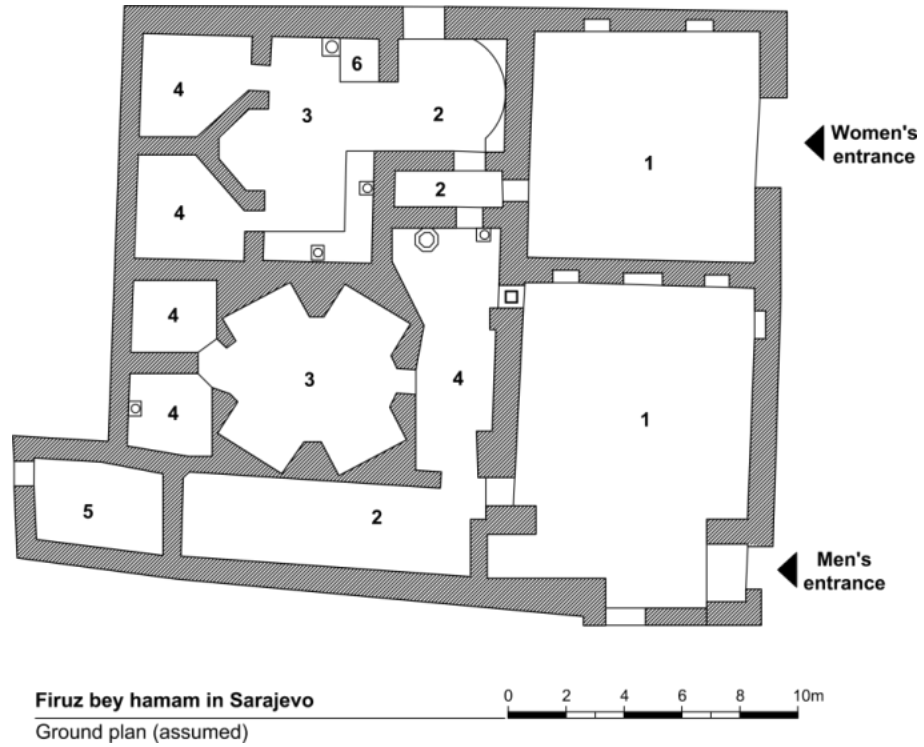

Şekil 3.1.28: 2010’deki arkeolojik kazılarda keşfedilen Firuz Bey Hamam- havadan görünümü (**Online dergi- Stav / 02.05.2017/**).

Kazılardan elde edilen bilgilere göre hamamın plan düzeni:

1. Soyunmalık, Şadırvan (giriş salonu)
2. Ilıklık (soğuk havalarda giyinme mekânı olarak kullanılan ısıyı artırılmış mekân)
3. Meydan (büyük hamamlara özgü, rahatlama, masaj, epilasyon vb. amaçlarla kullanılan alan – Kadınlar tarafının meydanında Yahudilerin dini yıkanma törenleri için bir havuz bulunmaktadır.)
4. Sıcaklık (buhar banyosu için kullanılan, en sıcak mekân – Hem kadınlar hem erkekler kısmında bir ana alan ve iki ek mekân bulunmaktadır.)

5. Hamamın alt katında külhan ve hazne denilen, hamamı yeraltı tünelleri ya da “cehennemlik” olarak anılan bir sistemle ısıtmaya yarayan işlevsel mekânlar bulunmaktadır. Bu oldukça gelişmiş ısıtma sistemi sadece hamama değil çevresindeki diğer binalara da hizmet etmiştir. Binanın duvarları 70-155 santimetre kalınlığında inşa edilmiştir ve (aynı dönemdeki benzer hamam binası boyutları göz önüne alınarak) muhtemelen kubbeli ve kurşun kaplamadır (**Url-35**).
6. Kadınlar tarafında, Yahudi yıkanma ritüelleri için konulmuş olan küçük havuz (mikve). Bu havuzu sonra eklemişler ve özel günlerde (ayrı saatlerde) kullanılmış mikvah için. Başlıca ve başlangıçtan Müslümanlar kullanmışlar.

Şekil 3.1.29: Firuz Bey Hamamı'nın 2010'daki arkeolojik kazılar sayesinde oluşturulan tahmini planı (**Online dergi- Stav / 02.05.2017/**).

Şekildeki plan yapılan kazılardan elde edilen bilgilere dayanılarak tahmini çizilmiştir (**Şekil 3.1.28** ve **Şekil 3.1.29**). 2010'daki son kazılarla elde edilip belgelenen çizimler ektedir (**EK F**).

3.1.3.4. Firuz Bey Hamamı'nın genius loci'ye (mekânın ruhu) katkısı

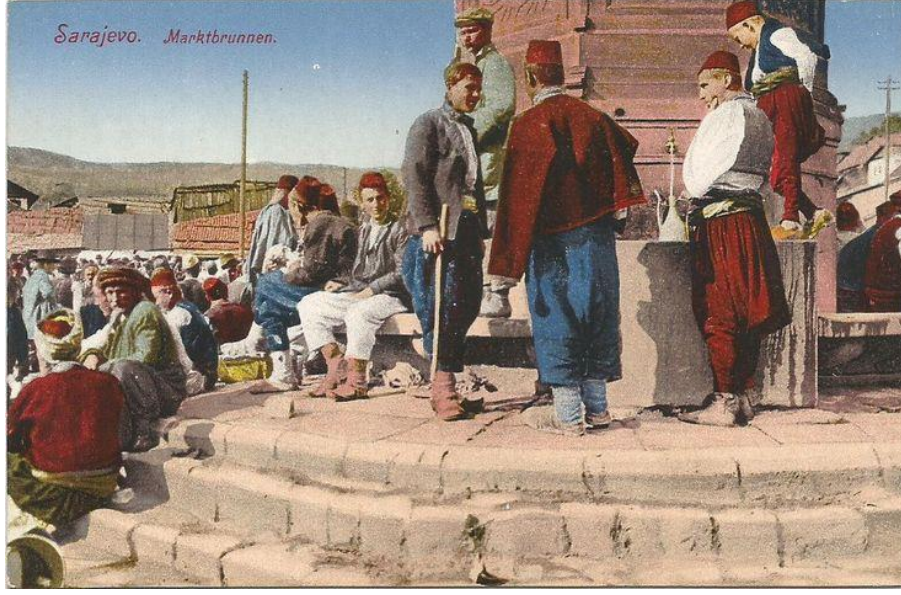
Şehrin en korunaklı ve en turistik bölgesi olan otantik ticaret merkezi Başçarşı'da (*Bašćarsija*) yer alan Firuz Bey Hamamı, şehrin eşsiz tarihi ve mimari değerine büyük katkıda bulunmaktadır. Hamamın yalnızca kalıntıları günümüze kadar ulaşmıştır. Bu kalıntılarla birlikte tüm arsayı, Bosna Hersek Ulusal Anıtı ilan edilmiştir (Url-31).

Bina şu anda da eski görünüşü, silueti, materyalleri ve özgün amacına uygun durumdadır. Mekânın devamlılığı, onun ruhunu ve anlamını korumasına yardımcı olmuştur. Belirtilen özellikleri orijinalliğinin vazgeçilmez parçalarıdır.

Önceden olduğu gibi şimdi de ana yoldan biraz uzakta kalan hamam (ki yine de gezinti yolu ve cadde üzerindedir), geçmişte oldukça önemli bir konuma sahip olmuştur. Binanın arazisini de içinde bulunduran iş merkezi alanı dolayısıyla hamam kentsel doku ve oradaki sosyal hayatın önemli bir parçası haline gelmiştir. Ayrıca etrafındaki evleri ve dükkanları da ısıtan, enerji verimliliği yüksek bir sisteme sahip olması hamamın işlevsel bağlamda alanında ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.

Şekil 3.1.30: Firuz Bey Hamamı çevresinin panoramik görünümü: Sebil, dükkânlar, cami ve bedestan (Temmuz, 2018'de çekilen fotoğraf).

Şekil 3.1.31: Eski Saraybosna kartpostallarından Osmanlı dönemindeki Firuz Bey Hamamı yakınındaki çeşme (Saraybosna Tarihi Arşivi).

Osmanlı dönemi Bosna'sındaki Başçarşı (*Başçaršija*) bölgesi camisi, medresesi, kamusal alandaki çeşmeleri, zanaatkar dükkanları ve hanlarıyla tipik bir ticaret merkezidir. “Canlı” kalmayı başarmış tarihi ruhu, mekânı günümüzde de turistler için olduğu kadar bölge sakinlerinin de uğrak yeri haline getirmiştir. Bu nedenle hamamın yeniden canlandırılması ve Başçarşı (*Başçaršija*)'ya estetik ve fonksiyonel olarak bağlanması gelecek için mantıklı bir adımdır.

Gelecekte yapılacak olan müdahalelere engel olabilecek en büyük unsur, hamamla ilgili yeterince belge bulunmamasıdır. Bulduğu genel alan tarihselliğini korusa da hamamın kalıntılarının bulunduğu arazi Başçarşı'nın (*Başçaršija*) merkezinde boş bir alan halindedir. Hamamın bina olarak bu alanda bulunmamasının mekânın ruhunda yarattığı eksiklik sebebiyle, yapının çevresine fiziksel ve işlevsel olarak dahil edilmesi önem arz etmektedir.

Bosna Hersek'teki Ulusal Anıtları Koruma Komisyonu gibi resmi kuruluşlar tarafından sunulan önerilerde, hamamın asıl işlevinin canlandırılması bulunmamaktadır. Ancak hamamın bu görevinin kamusal ve sosyal yaşamdaki göz önünde bulundurulduğunda, yeterli inşaa teknikleri ve gerekli belgelerden yardım

alınarak bir çözüm bulunması buranın ruhunun daha iyi deneyimlenebilmesi için gereklidir. Saraybosna Çarşısı'nın restorasyon, yeniden canlandırma ve korunmasını kapsayan 1975 tarihli düzenleme planında Firuz Bey Hamamı'nın ilk halinde olduğu gibi, tarihsel dokusunu koruyarak restore edilmesi önerilmiştir (**Sanković-Simčić, 2012, s.95**).

Ancak özgün biçiminin yüzde doksanı kaybetmiş olması, yenileme için yeterli kaynak belge bulunmaması ve gerçek işlevine artık ihtiyaç duyulmaması nedenleriyle Ulusal Anıtları Koruma Komisyonu hamamın yeniden inşasının söz konusu olmadığını belirtmektedir.

3.2. HERSEK'TEKİ HAMAMLAR

Hersek'te Roma döneminden beri Güney bölgesinde yerleşim yerleri bulunmaktaydı. Romalılar da bu bölgenin güzellikleri ve faydalarına ilgi duyuyorlardı. En büyük merkez olan Mostar, Osmanlı dönemine dek bölgedeki en güçlü ve gelişmiş yerleşim yeri olan Orta Çağ dönemine ait Blagaj'ın gölgesinde kalmıştı (**Ćupina, 1974, s. 10,11**).

İlerleyen bölümlerde (Mostar, Blagaj, Stolac ve Počitelj'deki) dört hamam veya bunların kalıntıları ile ilgili tanıtıcı bilgiler verilecektir. Bunlar Sarajevo'daki bahsi geçen üç hamamdan biraz farklı olarak ülkenin güney kısmında Hersek'in güneşli, rüzgârlı ve sert arazisinde karstik bir topografyada yer almaktadır. Hersek en eski çağlardan beri Doğu, Batı, Kuzey ve Güneyin, İslam ile Hristiyanlığın kesişim noktasıydı. Aynı zamanda Dubrovnik ve Dalmaçya'nın büyük çaplı etkisi de Batı Avrupa ve İslam kültürlerinin etkisi ile karakterize olan kendine özgü Doğu-Akdeniz ifadesini ortaya çıkarmıştır (**Pašić, 1989, s.1**).

Hersek'in en büyük merkezi olan Mostar'da Osmanlı dönemi sonrası Avusturya-Macaristan etkisi ile başlayan kentsel doku gelişimi ve teknik iyileştirmeler sürmüştür. Kısa bir süre sonra hamamın yerine yeni bir umumi banyo inşa edilmiştir. Öte yandan eski Osmanlı şehir merkezi ile köprü'nün çevresindeki tüm alan değerli miras ve Mostar'ın kimliği ve ruhunun temel bir parçası olarak

tescil edilmiş, dolayısıyla daha büyük müdahalelere karşı korunmuştur. Teknik olarak Avusturya-Macaristan döneminde Počitelj ve Blagaj gündemde olmadığından bu yerler Osmanlı döneminde oluşturulan kentsel yapısını ve güney Hersek'in tipik Doğulu-Akdenizli imgesini büyük ölçüde korumuştur. Stolac'taki yeni su şebekesi ve yeni halka açık havuzlar işlevsel olarak hamamların ikinci plana atılmasına sebep olmuştur. Sürdürülebilirlik özelliğinin ortadan kalkması ile hamamlar ilerleyen dönemde varlığını yitirmiştir. Hersek'teki sembol hamamlar Sarajevo'dakilere kıyasla daha küçük ve daha az sayıda şehir merkezinde yer aldığından, bunlar çoğunlukla tek hamam şeklinde inşa edilmiştir; Sarajevo'da ise ikili hamamlar ağırlıktadır.

Hamamlar, çeşmeler, sebiller ve şadırvanların yanı sıra mimari ile iç içe geçmiş su kültürü, temiz suyun hanelere açık kanallarla iletiildiği *deriz* adı verilen (halen Rizvanbegovina, Stolac, vs. gibi yerlerde görülebilen) su kanalları gibi pek çok su yapısı ile zenginleştirilmiştir. Tüm halka su teminine olanak sağlayan kuyular gibi bu yapı da daha ziyade Güney Hersek bölgesine özgüydü (**Hasandedić, 1980, s. 130,131**).

3.2.1.1. Mostar'daki Ćejvan-Bey hamamı: genel bilgiler ve tarihi arka plan

Mostar'da 400 yıl boyunca Osmanlılardan sadece dini mimariye ait olmayan çok sayıda eser barındırmaktadır. Bu eserler sosyal, ekonomik anıtsal, manevi ve diğer türler olarak bir dönemdeki mimari ve kültürel miras olarak kalmaktadır (**Topçubaşı, 1999, s. 1**).

Ćejvan-Bey's hamamı aynı isimli vakfa aittir. Evliya Çelebi, Bosna-Hersek bölgesini ziyaret ettiği 1664 yılında nehrin her iki yakasında iki hamamın (Sinan Paşa ve Ćejvan-Bey hamamları) da mevcut olduğunu bildirmiştir. Her ikisi de tek hamam tipindeydi. Çok uzun süre bakımsız kalan Sinan Paşa Hamamı 1896 yılında tamamen yıkılmıştır. 1554 tarihinden sonra inşa edilen Ćejvan-Bey Hamamı'nın faaliyetinin ne zaman sona erdiği bilinmemektedir. Bölgenin en yaşlı sakinleri dahi

hamamın en son ne zaman faaliyette olduğunu hatırlamamaktadırlar **(Kreševljaković, 1991, s.63).**

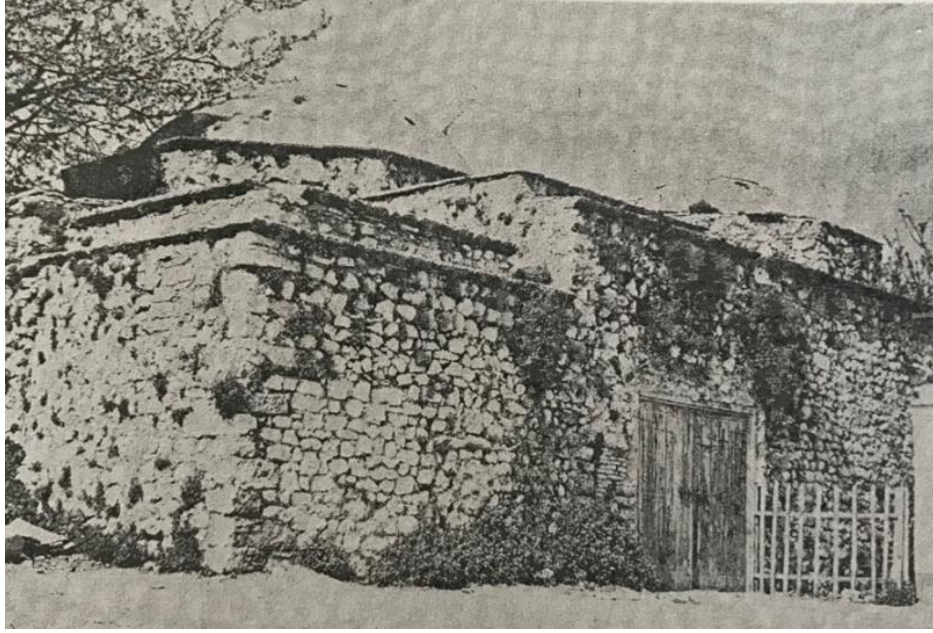
Evliya Çelebi, seyahatnamesinde su kültü ve hamam kültürünün geliştiği bu dönemde ayrıca 127 ev banyosu veya han'dan hamamları bulunduğunu bildirmiştir **(Çelebi, 1967, s.468).**

Mostar'ın tarihinde genel olarak toplam dört umumi hamam mevcuttu: iki umumi hamam (Sinan Paşa Hamamı ve Ćejvan-Bey Hamamı) ve ayrıca askerler için inşa edilmiş bir hamam daha bulunmaktaydı. Mostar stratejik öneme sahip bir nokta olduğundan, askerler için bir üs mevcuttu. Askerlerin yaygın olarak kullandığı ve “*Krehin Hamam*” olarak bilinen bu yapının üzerine daha sonra (1914) Balkanların o dönemdeki en modern umumi banyosu sözde Mağribi mimarisini andıran stilde inşa edilmiştir. Dönemin Avusturya-Macaristan arşidükünün adının verildiği kamusal banyo, ‘Franz Ferdinand Şehir Banyosu’ olarak anılmaktaydı. 1992-1995 yılları arasındaki savaşta meydana gelen büyük yıkımdan önce kamusal banyosu kademeli olarak tahribata uğramıştır. Onun onarımı Hersek Arşivi ve Müzesi’nden ve özel koleksiyonlardan alınan belgelere dayalı olarak 2000 yılında tamamlanmıştır. Bahsi geçen kamusal banyo (hamam), su kültürüne, hijyenin korunmasına ve su disiplinlerinin uygulanmasına yönelik olarak inşa edilmiş bu tür yapıların sonuncusuydu **(Zvonić, 2001, s. 293, 295, 304).**

Mostar'daki diğer hamam Sinan Paşa vakfına ait olup Sinan Paşa Eski Camii yakınında inşa edilmiştir. Ćejvan-Bey Hamamı Mostar şehrindeki tek örnek olarak varlığını sürdürmüştür **(Kreševljaković, 1991, s.63-65).**

Mostar 1713 yılında büyük bir sel olayına tanıklık etmiştir. Taşan Neretva Nehri Ćejvan-Bey Hamamı'nı sular altında bırakmıştır. O tarihten sonra işlevini yitiren hamam zamanla tahrip olmuştur. Yapı bilinçsiz işletmecilere devredilmiştir. Altmışlı yılların başında yapıya koruma amaçlı müdahale uygulanmıştır **(Hasandedić, 1980, s. 145).**

En son savaşın (1992-1995) ardından köprü ve civarındaki alanın yanı sıra hamam da tahrip olmuş, savaştan sonra aynı dönemde köprünün etrafındaki alanın tamamı yeniden inşa edilmiştir.

Şekil 3.2.1: Mostar'daki Ćejvan-Bey Hamamı: yapının yıkılmasından önceki durumu (Hasandedić, 1980, s. 145).

3.2.1.2. Kentsel çevrenin bir parçası olarak Ćejvan-Bey hamamı

Evliya Çelebi'ye göre Mostar'da üç hamam vardı. Sinan Paşa'nın hamamı 1884 de yıkılmıştı. Mostar kentinde 127 ev hamamı (umumi hizmetlere almayan) da vardı. (Ayverdi, v.d., 1981, s 257).

Ćejvan-Bey Hamamı Mostar'daki Eski Köprü'nün yakınında eski şehir merkezinde yer almaktadır. Kentsel yerleşimin tamamı dünya mirası sahası olarak anılmaktadır.⁴⁵

⁴⁵ Osmanlı öncesi, doğu Osmanlı, Akdeniz ve Batı Avrupa mimari özellikleri taşıyan Eski Köprü bölgesi çok kültürlü kentsel yerleşime benzersiz bir örnek teşkil etmektedir.

Koruma tedbirleri; listelenmiş ulusal anıtların korunmasına ilişkin uyumlandırılmış kanunlar ile, özellikle de Bosna ve Hersek Ulusal Anıtlarını Koruma Komitesi Kararlarının Uygulanmasına Dair Kanun (2002), SR Bosna ve Hersek Kültürel, Tarihi ve Doğal Mirasının Korunması ve Kullanımına Dair Kanun (1985), ve Bosna ve Hersek Federasyonu Düzeyinde Fiziksel Planlama ve Arazi Kullanımına Dair Kanun (2006), ve beraberindeki diğer ilgili kanun ve yönetmelikler ile bağlantılıdır.

Hamam için gerekli su, yakınındaki Radibolja Nehri'nden temin edilmekteydi. Sade bir cepheye sahip olan yapı küçük şehir meydanı, cami ve aşevinin yanına inşa edilmiştir. Hamam her dinden erkek ve kadınların kullanımına açıktı (**Url-37**). Yapı tek hamam tipinde olduğundan kadın ve erkeklerin kullanabilecekleri günler farklıydı. Ćejvan Bey Hamamı Eski Şehir merkezinde eski tabakhanenin ve buradan adını alan caminin yanında yer almaktadır. Buna göre, hamam muhtemelen sepiciler tarafından kullanılmaktaydı. Dolayısıyla hamamın faaliyette olduğu dönem itibariyle bulunduğu yerin ve civarındaki bölgenin farklı bir atmosferi olduğu ve tabakhaneden yayılan kötü kokular nedeniyle bu bölgenin çok da cezbedici olmadığı sonucuna varılabilir.

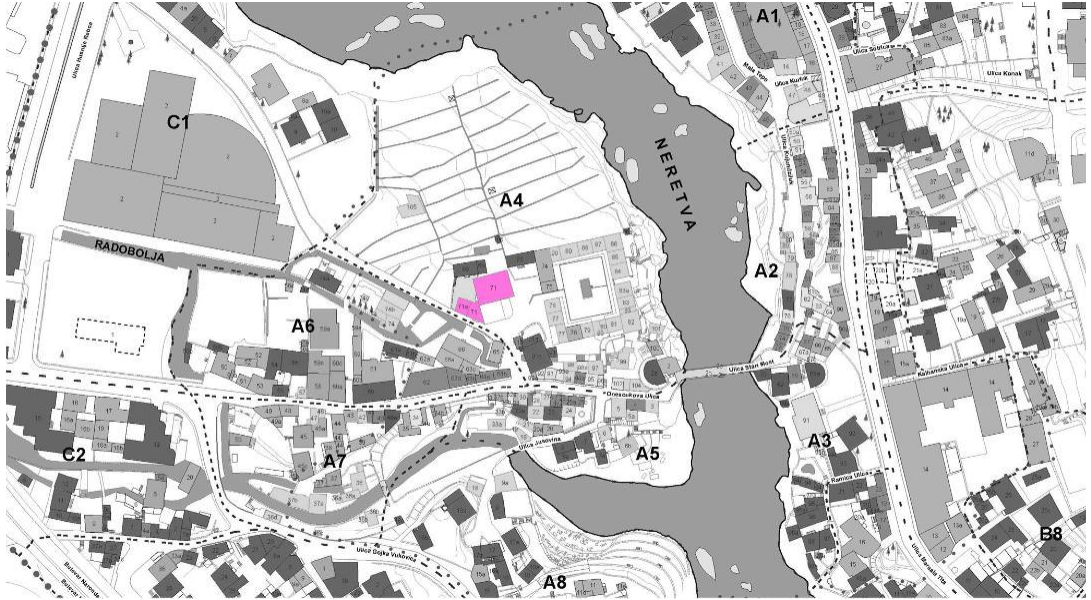
Şekil 3.2.2: Mostar'daki Ćejvan-Bey Hamamı (eski şehir merkezi) (**Url-38**).

Bilinen mimari değerlerinden ve kent için taşıdığı turistik önemden ötürü, hamam çevresi otantik atmosferini ve görünümünü ilk inşa edildiği tarihten bu yana (estetik açıdan) büyük ölçüde korumuştur. Yapının bileşenleri, biçim ve atmosferi bu otantik çevre ve ruhu büyük ölçüde muhafaza etmiştir. Çevredeki binaların amacı günümüz gereksinimlerine ve olanaklarına göre değişim göstermiştir.

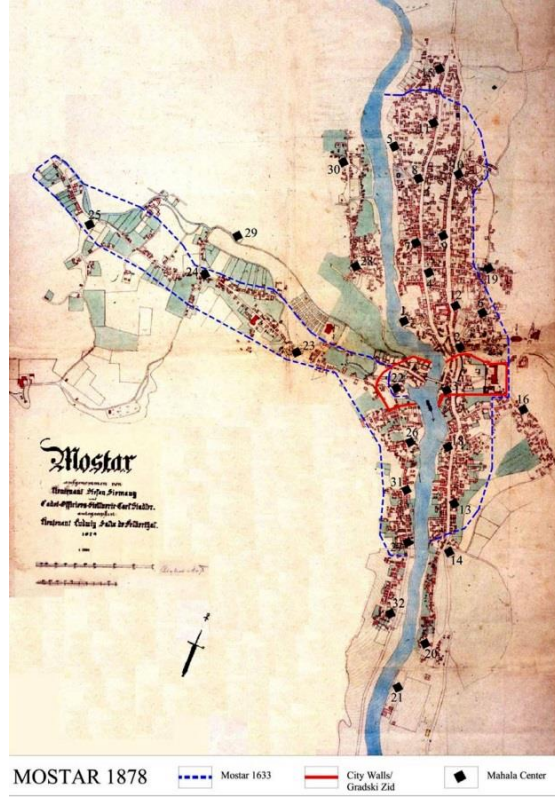
Ayrıca, Mostar Tarihi Kentsel Alanı tescilli yapının bulunduğu alana (**EK G**) karşılık gelen sınırlarla ulusal anıt olarak listelenmiştir (**Url-36**).

Burası ünlü Eski Köprü'nün yakın civarında yer aldığından çok sık ziyaret edilen turistik bir noktadır. Dolayısıyla Eski Mostar Şehrine yapılan turistik tur deneyimlerinde bilhassa önem taşımaktadır.

Aşağıdaki şekilde kent merkezinin korunan dokusu ve sınır hatlarından sonra bu dokunun gelişim gereksinimlerine uygun olarak kademeli değişimi görülmektedir. 2007-2017 yılları arasında şehrin tarihi bölgesinin gelişimine ilişkin Nazım imar planı (Şekil 3.2.3). Şehrin önemli kamu hizmetlerini içeren temel ağ bu dönemde kurulmuştur. Sonraki dönemlerde gerçekleştirilen geliştirme faaliyetleri de bu temel üzerinde sürdürülmüştür (Url-1).

Şekil 3.2.3: (Mostar) Şehrin Tarihi Bölgesinin 2014 yılına ait Nazım imar planı (Mekansal planlama ile ilgili olarak Federal Bakanlıktan alınan veriler).

Şekil 3.2.4: (Mostar) Şehrin surlarının-eski şehir merkezinin (kırmızı/dolu hat ile) işaretli olduğu 1878 tarihli Mostar haritası ve şehrin 1663 tarihine kadarki (mavi/kesikli hat ile gösterilen) gelişim bölgesi.

Şekil 3.2.5: Günümüzdeki halinin yukarıdan görünümü: 1. Hamam; 2. Tabakhane; 3. Camii (Url-31).

3.2.1.3. Ćejvan-Bey Hamamı-binanın mimari özellikleri

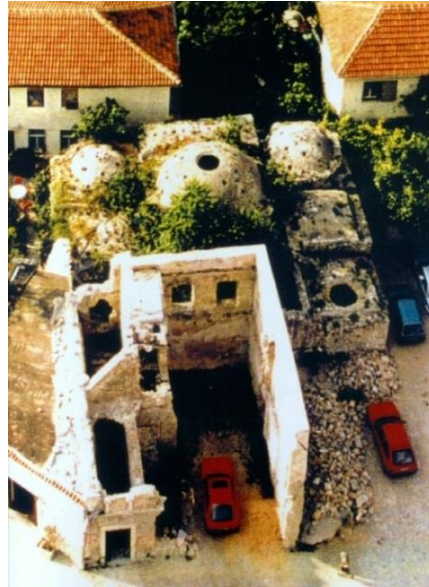
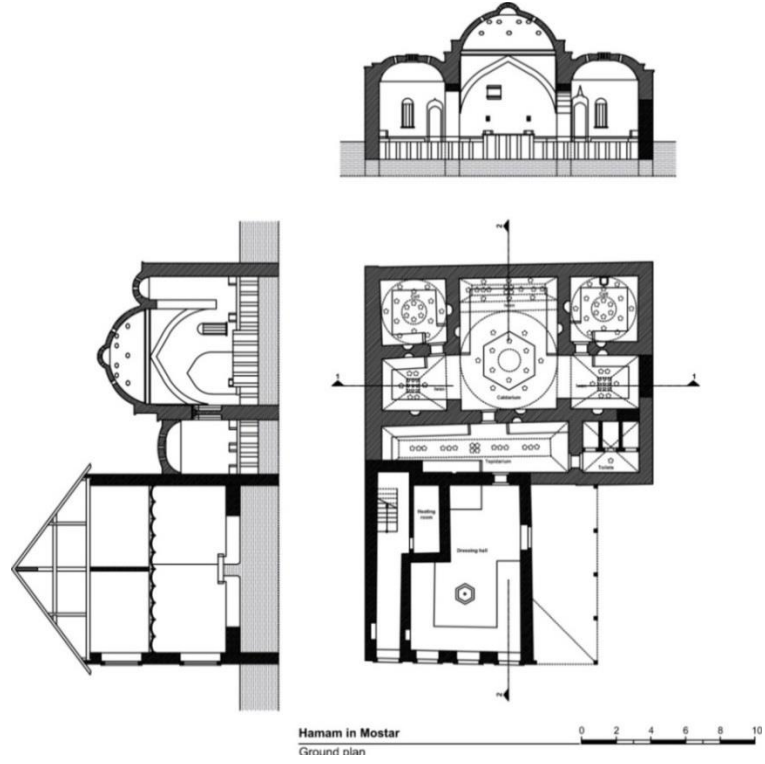
Mostar hamamları taştan inşa edilmiş kubbeli anıtsal yapılardır. Mostar'daki Ćejvan-Bey Hamamı klasik Osmanlı stilinde inşa edilmiştir. Tek hamam tipindeki bu yapı mütevazı ve sade bir dış cepheye sahiptir. Civardaki diğer binalar gibi bu yapı da yerel kesme taştan inşa edilmiştir. Yapının penceresi bulunmadığından, hamama gelenlerin mahremiyetini sağlamak için ışık kubbeden sağlanmıştır.

Hamamların kubbesinde genellikle havalandırma için açık tutulan ya da cam yahut kristal ile kapatılmış dairesel ya da yıldız şeklinde açıklıklar bulunmaktaydı (Mostar hamamlarının kubbelerindeki açıklıklar altıgen şekilli idi). Bu açıklıklar yıldızlı gökyüzü atmosferi veren bir iç mekân deneyimi sunuyordu. Aynı zamanda mekân içinde özel ruhuna katkı vermektedir.

Yapının ana giriş Güney tarafındaydı. Girişte ziyaretçiler ilk olarak içerisinde küçük bir fıskiye ve *šadrvan* bulunan soyunma ve bekleme mekânı ile karşılanırdı. Bu alanın üzerinde ahşap yapı ve çatı ile örtülü aile alanı bulunmaktaydı. Kuzey tarafında, soyunmalığın arkasında Batı tarafından girişi bulunan depo ve kazan dairesi mevcuttu. Bunlar bodrum katı düzeyindeydiler. Isıtma sistemi standart, geleneksel *hypocaustus* (hipokaust) sistemiydi. Isı, taş plakalar ile kaplı sütunlar üzerinde yükseltilmiş döşemeden gelmekteydi. Hipokaust sistemi genellikle *soyunmalık* mekanının altında bulunmadığından, *ılıklik* ve *sıcaklık* mekanlarının altında konumlanmıştı.

Ilıklık mekânı köşelere yerleştirilmiş *sekiler* ve güney tarafındaki tuvalet bölmeleri ile dar kare biçimli bir alandı.

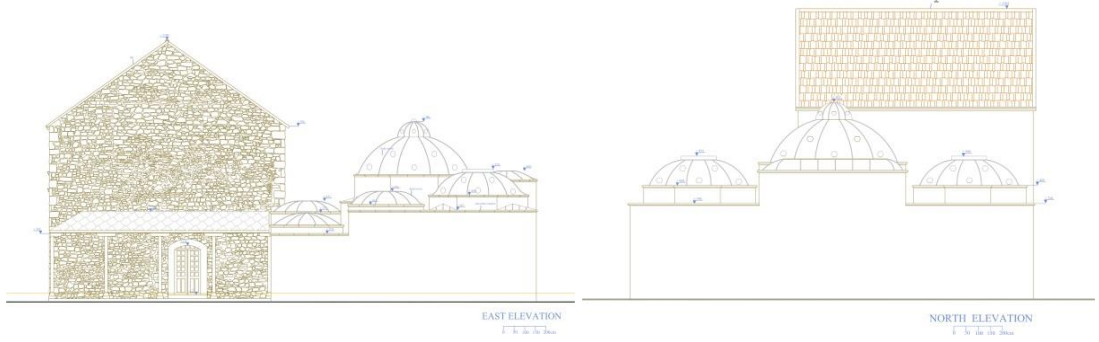
Sıcaklık mekânında buhar banyosu için Güney-Doğu ve Kuzey-Doğu yönünde konumlandırılmış iki ayrı bölme (*halvat*) ile ikisi Batı ve biri Doğu yönünde konumlandırılmış üç *iwan* yer almaktadır. Ana *halvat* mekanının merkezinde 'göbek taşı' adı verilen altıgen mermer bir platform mevcuttur.

Şekil 3.2.6: Hamamın zemin kat planı ve kesitleri ile restorasyon çalışmaları öncesindeki durumu (**Mostar Proje ekibi dosyası: 90028 HCSP-MOS, 2003**).

Yapı taştan inşa edilmiştir ve duvar kalınlığı 70 cm'dir. Üst örtüde kurşun kaplı kubbe (*soyunmalık ve sıcaklık*) ve tonoz (*ılıklik ve en büyük iwān*)

kullanılmıştır. *Sadrvan*'ın en yüksek noktası 11,95 m'dir.⁴⁶ (**Mostar Proje ekibi dosyası: 90028 HCSP-MOS, 2003**).

Şekil 3.2.7: Kesitler ve cephe. Kaynak: Ćejvan Beg Hamamı – Savaş tahribatı sonrası (**Mostar Proje ekibi dosyası: 90028 HCSP-MOS, 2003**).

Savaş sonrası dönemde tarihi eski şehir merkezine yönelik büyük restorasyon projesi kapsamında⁴⁷ hamam da restore edilmiştir. Önceki yapılarda yer alan soyunmalık yeni inşa edilen hamamlarda bulunmamaktaydı; ılık ve sıcak mekanları mevcuttu. Günümüzde yeniden inşa edilen hamamın-müzenin yeni yerleşimi içerisinde ılık resepsiyon, depo ve sergi alanı olarak kullanılmaktadır. Sıcaklıkta da sergi alanı olarak kullanılan mekanlar mevcuttur (**Şekil 3.2.10, Şekil 3.2.13**).

Adaptasyon projesinin kesinliği ve mesleki kurallara ve B&H Ulusal Anıtları Koruma Komisyonunun ilkelerine uygunluğu konusunda bazı tartışma ve spekülasyonlar söz konusu olmuştu (**UAKK arşivinden, 07.05.2004**).

Günümüzde sergi alanı olarak faaliyet göstermek üzere tasarlanmış olan hamam, Bosna ve Hersek'teki hamam ve su kültürüne dair hafızayı korumaya yönelik muhtemel yöntemlerden biri olarak 'Hamam Müzesi' adıyla hamam geleneğini tanıtmaktadır. Müze işlevinin dışında da çoğunlukla farklı sergi ve

⁴⁶ MOS Tarihi Senti rehabilitasyon projesi, Mostar Proje Ekibi, 2003.

⁴⁷ Fransa ve Türkiye tarafından sağlanan yardımlarla yaptırılmıştır.

kültürel etkinliklere ev sahipliği yapmaktadır. Mostar'daki umumi hamam geleneği Mağribi mimarisini andıran stilde inşa edilen (1914'te açılan) yeni modernize umumi banyo ile belli ölçüde devam etmiştir; bu girişim ile yeni Avrupa etkilerinin hâlihazırda var olan Doğu Akdeniz etkisi ile kaynaştırılması amaçlanmıştır. Yapı yeni kurulmuş Avusturya-Macaristan yönetiminden öğrenilen modern tekniklerle eski hamama göre daha büyük bir hacim ve içerikte inşa edilmiştir. Yapı bölge sakinlerinin uzun yıllar boyu bu kentte sürdürdükleri eski umumi banyosu alışkanlıklarının günümüze uyarlanmış bir biçimi olmuştur. Kadınlar ve erkekler için farklı günlerde hizmet verme geleneği bu hamamda da sürdürülmüştür. Çevresindeki diğer binalar gibi bu yapı da savaş döneminde çok ağır tahribata uğramıştır (**Hersek arşivden: Hersek dergisi, 1997, s. 124-132**).

Şekil 3.2.8: *Neretva* Oteli ve Avusturya-Macaristan döneminde inşa edilmiş umumi banyo. *Musala Caddesi* görünümü (**Mostar'daki Hersek Arşiv resimlerden**).

3.2.1.4. Ćejvan-Bey Hamamı'nın genius loci'ye (yerin ruhuna) katkısı

Neretva Nehri'nin oluşturduğu vadinin kıyısında yer alan ve Tarihi Köprüsü dünya çapında bilinen Mostar şehri aynı zamanda olağanüstü mimarisi ve doğal güzellikleri ile de ünlüdür. Bölgenin atmosferine ve ruhuna katkı yapan önemli özellikleri; yeşil renkli Neretva Nehri'nin muhteşem doğal güzelliğinin yanı sıra doğal olarak şekillenmiş keskin taşlardan oluşan kıyısı, taş köprüsü ve yeşil bahçe manzaraları ile zenginleştirilmiş mimarisidir.⁴⁸

Savaşın yarattığı tahribatın ardından, Köprü ve tarihi şehir 2004 yılında çok sayıda uzmanın çabaları ve muhtelif uluslararası kuruluşların katkıları ile restore edilmiş ve yeniden inşa edilmiştir. 2005 yılında şehir kültürel kriter IV çerçevesinde UNESCO Dünya Mirası Listesine kaydedilmiştir.⁴⁹

Köprü ve tarihi alan yeniden inşa edildikten sonra hamam da özgün yapıya uygun biçimde restore edilmiştir.⁵⁰ Kentsel dokunun yapısında aynı anlama sahip

⁴⁸ Evliya Ćelebi Mostar'ı çok çeşitli ve lezzetli meyvelerin bolca bulunduğu bahçeler ile dolu, Hersek sancağının en büyük ve en gelişmiş şehri olarak tarif etmiştir (**Ćelebi, 1967, s. 469**).

⁴⁹ Mostar eski Türk evleri ve köprü yapımında olağanüstü bir teknolojik başarı örneği olan tarihi Köprüsü ile köklü bir geçmişe sahiptir. Mostar'ın tarihi bölgesi, uzun bir tarihsel dönem boyunca doğal oluşumlar ile insan yaratıcılığı arasında gerçekleşen etkileşimin bir sonucudur. Tarihi mirasın korunmasına yönelik çalışmalar çoğunlukla Bosna-Hersek Federasyonu ve Mostar Şehri Yönetimince finanse edilmektedir. Mostar Şehri ayrıca kentsel altyapının iyileştirilmesine yönelik projeleri de hayata geçirmektedir. Mekânın anlamı, değerleri ve sürdürülebilirliğini muhafaza etme potansiyeli göz önüne alındığında, daha iyi turistik sunumlar üzerinde çalışılması ve hamam gibi diğer yapıların da entegre edilmesi önem taşımaktadır. Bu sunumlarda şehrin ve köprünün yalnızca estetik ve işlevsel yönleri değil, aynı zamanda bir uzlaşma, uluslararası iş birliği ve farklı kültürel etnik ve dini toplulukların bir arada var olma aracı olarak sembolizmi göz önüne alınmalıdır.

⁵⁰ Son dönemde Tarihi Köprü yeniden inşa edilmiş ve şehrin tarihi bölgesi içerisindeki anıtsal yapıların çoğu UNESCO tarafından kurulan uluslararası bilim komitesinin katkılarıyla restore edilmiş ya da yeniden inşa edilmiştir. Osmanlı öncesi, doğu Osmanlı, Akdeniz ve Batı Avrupa mimari özellikleri taşıyan Tarihi Köprü bölgesi çok kültürlü kentsel yerleşime benzersiz bir örnek teşkil etmenin yanı sıra çok önemli bir uzlaşma sembolü niteliğindedir (**Url-39**).

olan yeni hamamın kubbeli konstrüksiyonu mekânda aynı vurguyu muhafaza etmiştir.

Artık tabakhanenin burada faaliyette bulunmaması nedeniyle bölgenin sosyal-fonksiyonel durum değişmiştir. Günümüzde hamam etrafındaki saha çok cezbedici bir turistik noktadır. Aynı zamanda, yenilenen hamam binasının kullanım amacı da değişikliğe uğramıştır.

Şekil 3.2.9: UAKK resmî web sayfasından alınmış ve Çejvan-Bey Hamamı'nın savaş sonrası durumunu gösteren fotoğraf (1998) (**Url-31**).

Mekân (*loci*) bu örnekte doğal ve insan eliyle yaratılmış çevrenin ve ruhunun (*genius*) çok büyük estetik ve işlevsel bir kompozisyonudur. Bu, muhtelif kültürel ve sosyal altyapılara sahip farklı gruplardan insanlar arasındaki etkileşime katkıda

bulunan, farklı tarihsel etkiler arasındaki etkileşimin bir sonucudur. Tüm bu öğeler birlikte Mostar şehrinin özel ruhunu oluşturmaktadır.

Günümüzde hamam bu şehrin su kültürünü tanıtan araçlardan biri konumundadır. Bu mekândaki yaşamın varlığı, mimari ve insan etkileşiminde suyun çok önemli bir rolü bulunmaktadır. Su, şehrin tamamının sert karstik yapıdaki doğal çevreden geçen nehrin taşlık kıyılarındaki noktada kurulmasının esas sebebini teşkil etmektedir. Orta çağda bu bölgede yalnızca tahta asma köprü ve her iki tarafta kuleler bulunmaktaydı (Çelebi, 1967, s. 463). Hamam yapısının müze olarak yeniden canlandırılması dahi şehrin tarihi geleneksel değerlerini ve sembollerini yeniden yaşatacaktır. Bu değer ve semboller, tarihi şehrin ruhuna işlemiştir.

Şekil 3.2.10: Soldaki fotoğraf: şehrin hamam geleneği ve su kültürü hatırasının muhafaza edildiği iç mekân tasarımı. Sağdaki fotoğraf: Kendi doğal çevresi içerisinde dış mekânın görünümü (yazar tarafından, 2018).

Şekil 3.2.11: Panorama, çevre fotoğrafı (yazar tarafından, 2018).

Hamamın yanındaki tesisler, tabakhane ve buradan adını alan caminin duvarı ve içme suyu çeşmesi kompozisyonun tamamını oluşturan öğelerdir (Şekil 3.2.12.). Yalnızca cami inşa edildiği tarihten günümüze kadar işlevini sürdürmüştür. Günümüzde mekân yeme-içme ve dinlence amaçlı olarak bölge sakinlerine ve turistlere hizmet vermektedir, tatil günlerinde farklı sosyal etkinliklere ev sahipliği yapmaktadır. Geçmişte bu mekân yerel bir ticaret sahası konumundaydı.

Şekil 3.2.12: Eski tabakhane nin bugünkü durumu: restoranlar
(Yazar tarafından, 2018).

Şekil 3.2.13: Mostar'daki hamam-müze, iç mekân tasarımı
(Yazar tarafından, 2018).

3.2.2.1. Blagaj'daki Karağoz /Karagöz-Bey Hamamı: genel bilgiler ve tarihi arka plan

Blagaj tepesinin yamaçlarında tarih öncesi dönemlerde ve Roma döneminde dahi daimî meskenler mevcuttu. 4. yüzyılda yapı Roma kalesiydi (*Castrum*) (**Hercegovina, 2000, s. 57**). Orta çağ Bosna Krallığı döneminde ise bu bölge Hum⁵¹ topraklarına bağlıydı. Stjepan Vukčić Kosača bu kaleyi fethettiğinde “*herceg*” ünvanını almış, dolayısıyla bu bölge de “*herceg ülkesi*” adını almıştır. Hersek adı da buradan gelmektedir. Osmanlı döneminde bölgenin özel stratejik önemi bulunmaktaydı (**Hasandedić, 1990, s. 27**). 3 Haziran 1466 tarihinde Osmanlılar Blagaj bölgesini fethetmiştir (**Šabanović, 1984, s. 44**).

Karađoz-Bey Hamamı Hersek'te Osmanlı döneminin en büyük hayırseverlerden biri olan ve *Karađoz-Bey* adıyla bilinen Mehmed-Bey Zaim Karađoz tarafından yaptırılmıştır. Blagaj'daki Karađoz-Bey Hamamı'nın yanı sıra aynı isimli cami ve medrese de kendisi tarafından yaptırılmıştır (**Hasandedić, 2000, s. 13,14**).

Şehir kademeli olarak gelişim göstermiştir. Şehir merkezi önemli kamu yapılarının etrafında şekillenmiştir. Merkezde İmparator Camii, Karađoz-Bey Köprüsü, Leha Köprüsü, hamam, han (seyyahların konakladığı yerler) ve sıra halinde depolar ile küçük dükkanlar (*dućani*), yer almaktadır (**Hersek arşivden, Hersek mirası, s. 78**).

Blagaj'daki hamam 1578 tarihinden önce Buna nehrindeki aynı isimli taş köprüünün yanında inşa edilmiştir. Hamam 1814'teki büyük vebadan sonra terk edilmiş ve yıkılmıştır. İkinci Dünya Savaşı'nda ise bomba ile büyük ölçüde tahrip olmuştur. Sonrasında yeniden inşa edilmeyen yapı kaderine terk edilmiştir (**Kreševljaković, 1952, s. 101**). Buna nehrinin yakınında bulunduğundan mezbaha olarak kullanılmış, bu da yapının kent için anlamını olumsuz yönde etkilemiştir (**Hasandedić, 2000, s. 43**).

⁵¹ Hersek için eski isimdir.

3.2.2.2. Kentsel çevrenin bir parçası olarak Karadoz-Bey Hamamı

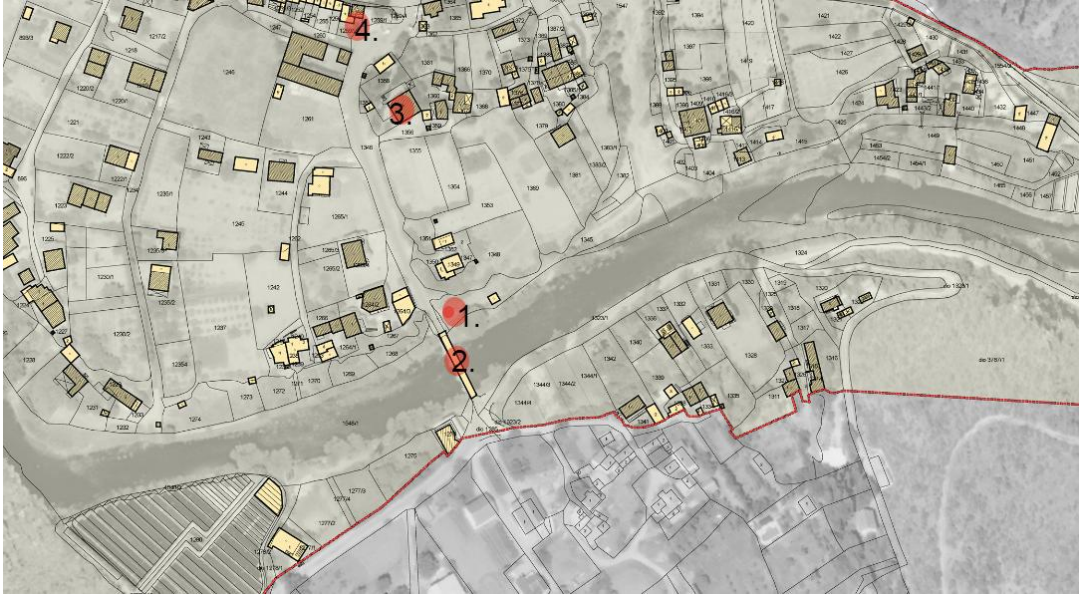
Bu hamam büyük tarihi ve doğal değerlere sahip küçük bir şehirde yer almaktadır. Osmanlı İmparatorluğu döneminde Blagaj Hersek'teki en büyük kentsel merkezlerden biri konumundaydı. Eskilerin, 'Blagaj şehir (*šeher*), Mostar kasaba (*kasaba*)' şeklindeki ifadesi (**Hersek Arşivden, Hersek mirası, s.78**) bu küçük şehrin daha önceki dönemlerde ne kadar önemli olduğunu açıklar niteliktedir. Bu bölgenin tarihi değerlerini sıralamak gerekirse, hamam bölgesindeki Ulusal anıtlar listesi aşağıdaki gibidir:

- Arkeolojik saha-Yeşil mağara - prehistorik mağara yerleşimi, Blagaj, Mostar, FBH
- Mimari grup - İmparator camii veya Sultan Süleyman camii, Blagaj, Mostar şehri, FBH;
- Tarihi şehir bölgesi - Blagaj, Mostar şehri, FBH;
- Doğal - mimari topluluk - Buna nehrindeki Tekke, Blagaj, Mostar şehri, FBH;
- Velagić ailesi konut kompleksini içeren doğal - mimari topluluk - Blagaj, Mostar şehri, FBH;
- Kolakovića evi, arazi ve mimari topluluk kalıntıları, Blagaj, Mostar city, FBH;
- St. Vasilije Ortodox kilisesi, mimari topluluk, Blagaj, Mostar şehri, FBH;
- St. Trinity Katolik kilisesi, mimari topluluk, Blagaj, Mostar şehri, FBH;
- Blagaj'daki Karadoz Bey köprüsü, tarihi yapı, Mostar, FBH (**Url-31**).

Osmanlı döneminde bu bölgenin karakteristik özelliklerinden biri olan yüksek yaşam standartlarının, yaşam kültürünün ve yaratım sürecinde ortaya konulan hassasiyetin bir göstergesi niteliğini taşıyan konut mimarisi örnekleri inşa edilmiştir. Blagaj doğal güzellikleri, temiz suyu ve kendine has mimarisi ile ünlüdür. "Su ile

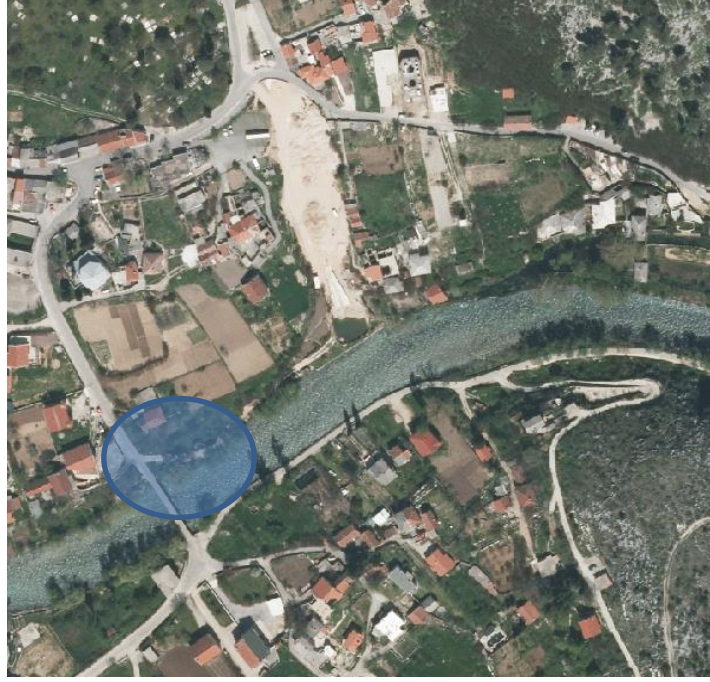
birleşen” mimari bir izlenim veren tekkeden başlayarak en prestijli konut komplekslerinden biri olan Velagićevina (**Şekil 3.2.16**) ile devam eder. Bu yapı grubunun tamamı doğal ile yapayın su kültürünün değerine vurgu yaparak olağanüstü biçimde bir arada var oluşunun bir sonucudur (**Hercegovina, 2000, s. 57,63**).

Günümüze ait bu haritada dahi, kentsel dokunun gelişiminin (Osmanlı döneminde kurulmuş olan) Blagaj şehrinin temel yapısında büyük değişikliklere yol açacak seviyeye gelmediğini görebiliriz (**Şekil 3.2.13**).

Şekil 3.2.14: Hamam (1) aynı çevrede nehir ve köprü'nün yanında (2) cami (3) ve sıra halinde dükkanlar ya da küçük çarşı ile birlikte varlığını sürdürmüştür (**İnşaat Mühendisliği Enstitüsü, Banja Luka**).

Bu küçük şehrin işlevinde ve sosyal hayatta kilit öneme sahip kamu yapılarından oluşan özgün kompozisyonu içerisinde hamam günümüz itibariyle işlevini yitirmiş olan tek yapıdır. Hamam binası her ne kadar turistik olarak bilinirliği çok yüksek olan anıtlara yakın bir konumda olsa da harabe halinde kalmıştır. Uzun tarafı nehre paralel olup Karadoz-Bey Köprüsü'nden yaklaşık 20 m mesafededir.

Şekil 3.2.15: Blagaj'daki Karadoz-Bey Hamamı (Url-32).

Şekil 3.2.16: Günümüzde hamamların görünümü (Url-31).

Beş kemerli taş köprü üzerinde Stolac'a giden eski yol yer almaktadır. Nehir kıyısının ve aynı adlı köprünün yanında çalılıklar ve toprak ile kaplı, erişilmez ve saklı bir biçimde duran yapının kalıntıları halen görülebilir (**Şekil 3.2.15**).

Hamam UAKK tarafından B&H Milli anıtı (tarihi bina) olarak ilan edilmiştir. UAKK yapının gelecekte yapılabilecek müdahalelere karşı korunmasını teklif etmiştir. Anıtı tehlikeye atacak ya da alanını azaltacak her türlü yapım faaliyeti yasaklanmıştır. Bazı kısımlarının yalnızca özgün formuna uygun olarak restore

edilmesine izin verilmektedir. Gelecekte kültürel faaliyetler için ya da eğitim amacıyla kullanılması hedeflenmektedir (**Url-31**).

Aşağıdaki resim, suyun kamusal binalarda olduğu gibi özel evlerde de iç içe geçmediğini göstermektedir (**Şekil 3.2.17.**). Blagaj'da su/nehir mimari tasarımının bir parçasıydı.

Şekil 3.2.17: Osmanlı döneminde Blagaj'da inşa edilen Velagićevina konut kompleksi (**Dževad Hadžihasanović, 11 Nisan 2009**).

3.2.2.3. Karadoz-Bey Hamamı-binanın mimari özellikleri

Her ne kadar hamamın kalıntılarında yapının tek hamam tipinde olduğu sonucuna varılsa da H. Kreševljaković hamamlarla ilgili yazılarında (**Kreševljaković, 2000, s.101**) bu yapının çifte hamam tipinde olduğunu öne sürmektedir. Ellili yıllarda Komisyon tarafından yürütülen araştırmaların ardından tek bir lineer plan keşfedilmiştir. Mekanlar şu şekilde sıralanmaktaydı:

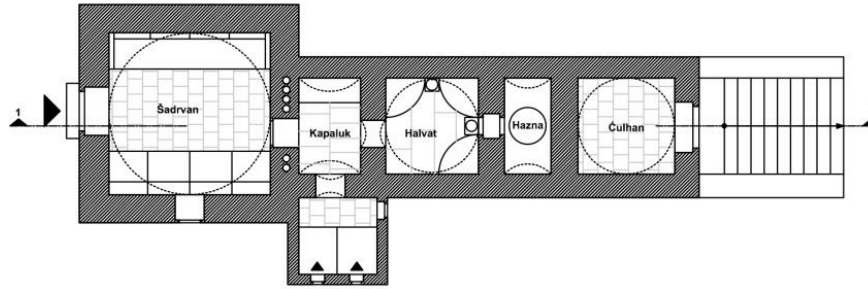
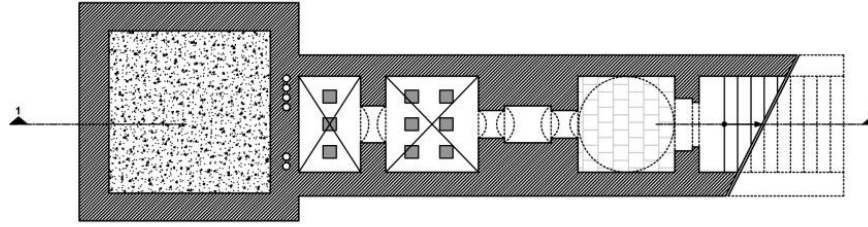
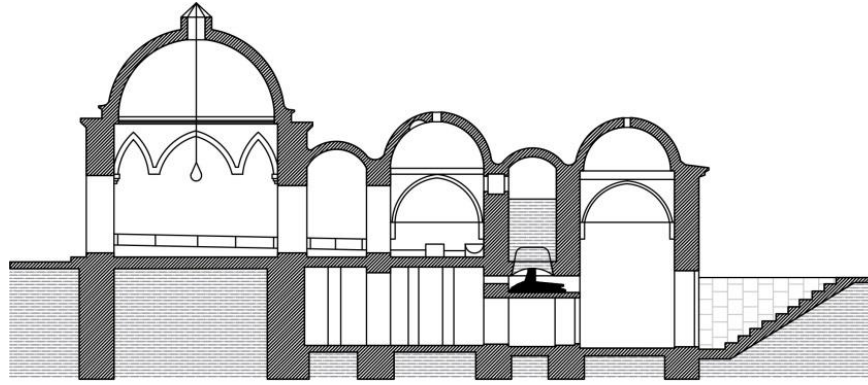
1. Kare biçimli (4x4 m) *soyunmalık* ve köşelerde geniş *sekiler* (*minderler*).
2. *Ilıklık* içerisinde ek olarak küçük bir tuvalet alanı bulunmaktaydı. Kışın bu alan soyunma mekânı olarak da kullanılıyordu.

3. Son olarak en sıcak mekân olan *sıcaklık* içerisinde duvara bitişik iki adet *kurna* yer almaktaydı.
4. Kuzey Doğu girişinin karşısında avludan merdivenle inildiğinde servis istasyonunun (fırın ve su kazanı- küçük bir pencere ile *sıcaklıktan* ayrılan *hazna*) girişi yer almaktaydı.

Duvarlar taştan inşa edilmiştir ve 70 cm kalınlığındadır. Çatı konstrüksiyonu kubbeli (*sıcaklık and soyunmalık*) ve tonozludur (*ılıklik ve hazna*) ve kurşun kaplıdır; çatı üzerinde standart açıklıklar yer almaktadır. 4,5 m'ye varan en büyük kubbe *soyunmalıkta* yer almaktadır. *Hypocaustus sistemi* üzerindeki zemin büyük taş levhalarla kaplıdır. Taş duvarlar kil künklerle ısıtılmıştır. Kapılar genellikle ahşaptır. İstisnai olarak fırın çelik kaplıdır.

Şekil 3.2.18: Blagaj tekkenin soğukluk harabesi, 50'lerde görünümü
(Ayverdi et. al. 1981, s.84).

Hamam in Blagaj
Ground plan and basement

Şekil 3.2.19: Karadoz-Bey Hamamı: Tek hamamın planları ve kesiti (Bosna ve Hersek Ulusal Anıtlarını Koruma Kurumu Dokümanları).

Nehir kıyısına çok yakın bir konumda bulunan bu hamamın suyu özel çarklarla doğrudan nehirden alınıyordu. Bosna-Hersek'te hamamlar için bu şekilde su temini enderdi (Kreševljaković, 2000, s.101).

3.2.2.4. Karadoz-Bey Hamamı'nın bölgenin atmosferine katkısı

Blagaj ulusal miras-
En popüler noktalar:

1. Çarşı- tarihi şehir merkezi
2. Stjepan kalesi
3. Tekke
4. Velagićevina kompleksi
5. Karadoz-bey hamamı ve köprü
6. Kolakovića evi

Şekil 3.2.20: Ulusal miras anıtlarını gösteren işaretli noktalar (Url 32).

Tüm şehir bölgesi tarihi öneminden dolayı bir bütün olarak değer taşımaktadır. Blagaj doğal güzelliklerin insan eliyle oluşturulan çevre ile mükemmel bir uyum içerisinde bulunduğu küçük bir şehirdir. Orta çağa ait kalenin yukarısında Bregava Nehri'ni takip eden ve onunla birleşen, boylamasına gelişmiş şehir yer almaktadır. Blagaj şehrinin tüm çevresi tarihi şehir alanı olarak kabul edilmektedir (Url-31).

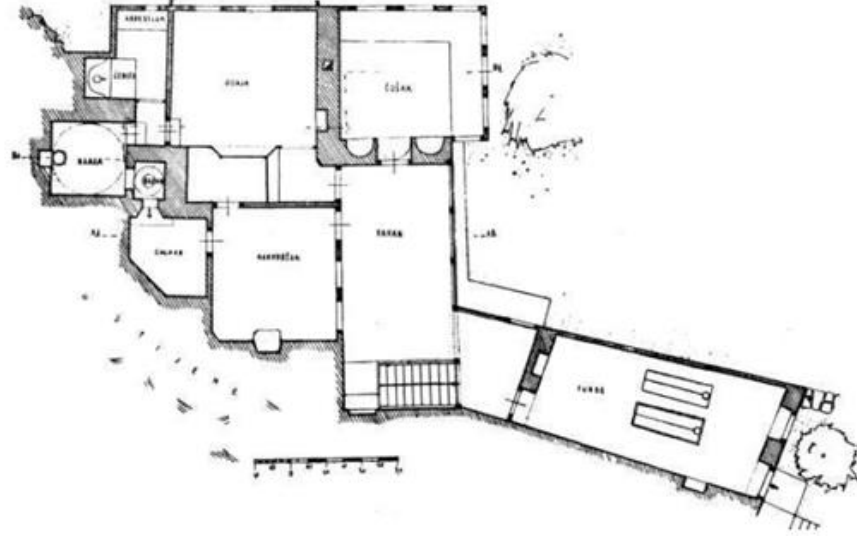
Počitelj gibi bu şehir de Bosna-Hersek'teki Osmanlı döneminin ardından göz ardı edilmiş ve ana yollardan ve imar sürecinden uzakta kalmıştır. Bu da şehrin Osmanlı döneminden kalan eski ruhunu büyük ölçüde muhafaza etmesine yardımcı olmuştur. Savaştan dolayı tahrip olmuş alanların bazıları (Blagaj Tekkesi) uluslararası yardımlar ile restore edilmiştir. Bu tekkenin içerisinde bu bölgedeki en güzel küçük ev hamamı örneklerinden bir tanesi yer almaktadır; bu hamam yerden ve duvarlardaki toprak künklerle ısıtılan, yukarıdan yıldız biçimli aydınlık deliklerine sahip bir yapıdır (Şekil 3.2.21). Dönemine göre çok gelişmiş bir ev hamamı örneğidir. Plana göre bu evde daha önce bir hamam daha bulunduğu (Şekil 3.2.22) düşünülmektedir (Čelić, 1953, s.191).

Buna nehrinin Kuzey kıyısında köprünün yanında konumlanmış olan Karadoz-Bey Hamamı'nın bir yanında zengin bir konut kompleksi olan Velagićevina, diğer yanında ise Konakovića evi bulunmaktadır. Blagaj'daki konut mimarisi doğa ile suyun birleştiği istisnai ev örnekleri sunmaktadır. Bugün bile bu yapıları gözlemlediğimizde, kaliteli yerleşim alanlarının yaratım sürecinde doğal özelliklerin sağladığı bu avantajlardan yararlanıldığını görmekteyiz.

Şekil 3.2.21: Blagaj Tekkesi delikli kubbenin 1952 tarihinde restorasyondan önce çekilmiş görüntüsü (Ayverdi vd. 1981, s.84).

Hamamın yukarısında yolun kenarında bir şehir camii ve civarında Buna Nehri üzerinde ünlü Blagaj Tekkesi bulunmaktadır. Blagaj ruhunun bir simgesi olan Blagaj Tekkesi Bosna-Hersek'in en mistik yerlerinden biri olarak değerlendirilmektedir.

Şekil 3.2.22: Blagaj Tekkesi hamamın görünür iç cephesini, tuvalet ve *abdestlik* alanlarını gösteren ilk yerleşim planı (Ayverdi vd. 1981, s.84-Čelić'ten, 1953, s.191).

Yakın civardaki Blagaj Tekkesi misafirhanesinde ayrıca Bosna-Hersek'in en güzel ev hamamı örneklerinden biri bulunmaktadır. Delikli kubbe ile kaplı olan yapının bir antresi ve tuvaletleri mevcuttur. Evliya Çelebi'nin Tekke binası ile ilgili yazılarına göre tekkenin ilk kullanıldığı dönemde bir hamam mekânı daha bulunduğu düşünülmektedir (Čelić, s. 189-191).

Doğa ritüeller ile bağlantılı olduğundan, kayalıklar ile suyun oluşturduğu yapı bu kutsal alanın ayrılmaz öğeleri konumundadır. Şehrin ruhu su ve doğa ile özümsemiş özel doğal çevresi, iklimi ve mimarisi içerisinde örülüdür. İyi planlanmış ve entegre edilmiş turistik teklif ve projeler ile şehrin sürdürülebilirliği günümüzde de en iyi şekilde sağlanabilecektir.

Milli miraslardan sorumlu resmi bir kurum olan: Ulusal Anıtları Koruma Komisyonuna göre üç koruma derecesi mevcuttur. Aşağıda belirtilen anıtlar birinci derece koruma altındadır:

- Tarihi bölge- Tarihi Blagaj Şehri
- **Tarihi bina- Karadoz-Bey hamamı**

- Tarihi bina- Karadoz-Bey köprüsü
- Doğal- mimari birlik- Blagaj Tekkesi
- Mimari topluluk- İmparator camii (Süleyman camii)
- Tarihi yapı topluluğun yeri ve kalıntıları- Kolaković evi ve
- Velagić ailesi kompleksinin doğal- mimari topluluk (**Url-31**).

Bunların tümü Osmanlı döneminden kalmadır. Bu mekânın ruhunu korumak için tarih öncesi mağara yerleşimi olan Yeşil Mağara'dan başlayarak tüm tarihsel süreçler boyunca oluşturulmuş katmanların muhafaza edilmesi önem taşımaktadır.

Adı geçen anıtların tümü (Kolaković evi hariç) geçmişteki işlevlerini günümüzde de sürdürmekte ve dış görünüşleri ile Tarihi Blagaj ruhunun bütünsel tablosunu tamamlamaktadır.

Şekil 3.2.23: Karadoz-Bey Hamamı'nın yakından görünümü (2017).

Blagaj kasabada eksik olan tek kamu binası geçmişte sosyal ve dini yaşamın bir parçası olan ve şehrin ruhuna katkıda bulunan Karadoz-Bey Hamamı'dır. Bugün

her ne kadar bu yapı resmi koruma altındaki anıt statüsünde ise de nehrin yanında terk edilmiş ve çürümeye bırakılmış haliyle (**Şekil 3.2.23**) “Blagaj resminin” eksik bir parçasıdır. Dolayısıyla, hamama eski işlevinin yahut yapının ruhunu, eski geleneğin hatırasını ve Buna Nehri kıyısındaki şehrin su kültürünü muhafaza edecek uygun bir işlevin ivedilikle yeniden kazandırılması gereklilik arz etmektedir.

3.2.3.1. Stolac'taki “Köprü Üstü Hamamı”- genel bilgiler ve tarihi arka plan

Stolac, Güney Hersek'teki en eski yerleşim yerlerinden biridir. 19. yüzyılda şehrin kentsel genişleme süreci boyunca Roma döneminden kalma yapıların kalıntıları keşfedilmişti. Bu yapılar merkezi ısıtma sistemlerine sahipti. Kazılarda yapıların bir parçası olarak bulunan hamam kalıntıları *thermae* adı verilen Roma hamamlarından esinlenilerek umumi hamam olarak kullanılmıştır. Bunlar, şehrin tarihten günümüze uzanan hamam kültürüne tanıklık eden yapılardır (**Basler, 1976, s. 25**). Stolac'ta şehrin yukarısında kalan tepede (Vidoški) Orta Çağa ait ve Hersek'in en eski kalelerinden biri yer almaktadır. Bu kalenin kalıntıları hala Stolac ruhunun ve etkileyici görüntüsünün bir parçasıdır (**Basler, 1977, s. 60**).

Stolac'taki hamam 16. yüzyılın sonunda veya 17. yüzyılın başında inşa edilmiştir. Stolac'taki Šaric ailesinin bir üyesi olan Sildahar Husein pasha tarafından daha küçük bir hamam yaptırılmıştır. Stolac'ın en nüfuzlu hayırseverlerinden biri olan Silahdar Hussein-pasha 17. yüzyılın ilk yarısında İstanbul'da yaşamıştır (**Url-31**).

Ćuprija Camii yapımına dek (Hadži Alija Hadžisalihović Cami) Stolac'ın bu bölgesi *Hammam-mahala* (hamam mahallesi) olarak anılmaktaydı. Hamama Bregava nehrinden su temini sistemi ile su verilmekteydi. (**Hasandedić, 1980, s. 23, 33-34**). Bu hamam 19. yüzyılın ortalarına dek kullanımda kalmıştır. 20. yüzyılda Kreševljaković hamamın iyi durumda olduğunu belirtmiştir. Daha sonraları Kuzeydoğu cephesinin bitişiğine konut amaçlı bir yapı inşa edilmiştir (**Kreševljaković, 1991, s. 78**).

Bosna-Hersek'teki savaş sürerken 1993 yılında hamam tarihsel mirasın yok edilmesini hedefleyen savaş eylemleri sonucunda tahrip olmuş, kalıntıları ise yok edilmiştir. Hamamın bulunduğu arazi otopark ve yapı malzemeleri deposu olarak kullanılmıştır.

3.2.3.2. Kentsel çevrenin bir parçası olarak Stolac'taki "Köprü Üstü Hamamı"

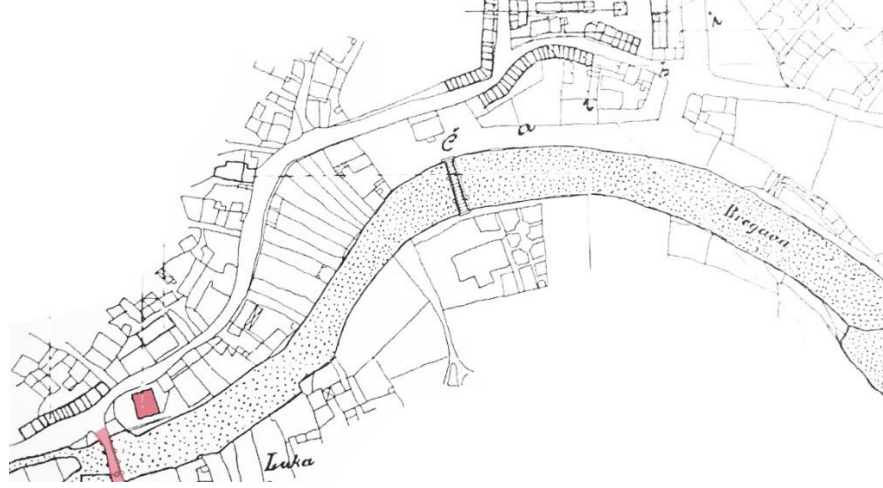
Stolac tarih öncesi dönemde yerleşim yeri olduğu bilinen tarihi bir şehirdir (Daorson-Daorsoi kabilesinin merkezi olarak anılmaktadır). Daorson'un yüksek medeniyet düzeyi ile Hellenistik bir şehir özelliğine sahip olduğu farklı objeler içeren arkeolojik kalıntılar ile kanıtlanmıştır. Hamamın arazisi Bregava Nehri'nin yanındaki tarihi şehir merkezinde yer almaktadır. Doğal güzellik ve olanaklara sahip bu bölgeler prehistorik topluluklar, İliryalılar, Romalılar ve Slav gruplarınca da cazip bulunmaktaydı. Bu toplulukların tümü kendi maddi kültürlerine ait kanıt ve izler bırakmışlardır. Osmanlıların Stolac'a geldiği tarihten (1465) önce *Vidoški Kalesi* ile şehir Hersek'teki en güçlü korunan şehirlerden biri konumundaydı. Kalenin kuzey kısmında geç antik çağa ait yapılar bulunmuştur (**Hersek Arşivden, Hersek mirası kitabı, s.99,101**).

Solac'ta Sultan Selim Cami'nin yapıldığı 1519 yılında bölge Osmanlı döneminin yerleşim yeri kurallarına göre Stolac'ı kasaba olarak karakterize eden özellikte inşa edilmişti. Evliya Çelebi, bu bölgeye yaptığı ziyareti anlattığı kısımlarda Stolac'tan kasaba olarak söz etmiştir; yine o dönem hamamdan da bahsedilmiştir (**Mulić, 2000, s. 425, 426**).

Stolac Çarşısı (*čaršija*) için ise o dönemden gelen kentsel yerleşimdeki temel işlevler büyük oranda aynı kompozisyon içerisinde muhafaza edilmiştir. Kasabanın gelişimi ise nehir boyunca devam etmiştir (**Şekiller 3.2.24; 3.2.25**). Stolac Osmanlı-Akdeniz mimari üslubunu ve ruhunu korumuştur.

Oldukça benzer bir bağlamda, diğer örneklerde olduğu gibi Stolac'taki hamam da şehirdeki sosyal hayattan izole edilmiş ve tarihsel değeri göz ardı edilmiştir. Yakın tarihte savaşın getirdiği yıkımlara ve bölgenin değerini azaltmaya

yönelik pek çok girişime karşın özel atmosferi ile Stolac ruhunu sembolize eden önemli yapıların çoğu restore edilmiştir ve işlevlerini sürdürmektedirler.

Şekil 3.2.24: Tarihi Stolac şehri ve Köprü yanındaki Hamam (**Basler, 1997, Cilt 82, s. 42**).

Tipik Osmanlı çarşısı (*çaršija*) büyük kuyu etrafında büyümeyi sürdürmüştür. Bregava Nehri şehrin kentsel gelişiminde önemli bir noktayı oluşturmaktaydı. *Čaršija* (şehir merkezi) içerisinde inşa edilen kamu yapıları misafirhane, hamam, saat kulesi, dersane, kiraathane ve mektepler ile üç adet handan oluşuyordu. Osmanlı şehri bu yapılarla kurulmuş ve işlevini kazanmıştır (**Hersek Arşivden, Hersek mirası kitabı, s.102**).

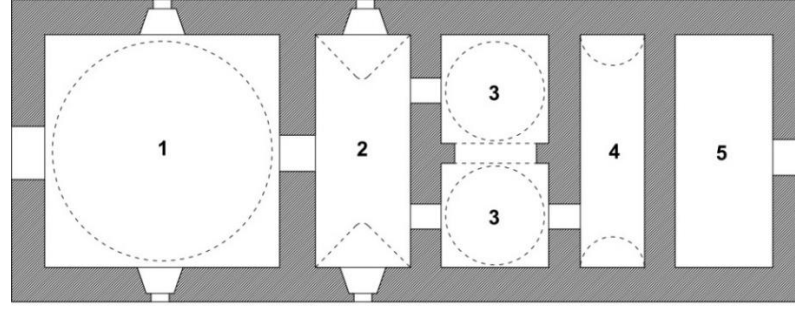
Şekil 3.2.25: Stolac'ta köprü'nün yanındaki hamamın konumu: 1. Köprü, 2. Cami 3. Hamam arazisi (**Url-32**).

Hamam Bregava Nehri'nin güney tarafında yer almaktadır. Binaya şehir merkezinden köprü yanındaki camiye uzanan yoldan erişilir. Hamamın yakın civarında aynı isimli köprü ile nehir karşısındaki cami ve tek katlı ticari yapılar yer almaktadır. Kültürel mirası ve tarihi ile (Stolac Belediyesi 30 Ulusal anıta ev sahipliği yapmaktadır) ile Bosna ve Hersek'teki en zengin şehirlerden biri olan Stolac aynı zamanda resmi olarak mekânın ruhuna ve atmosferine büyük katkıda bulunmaktadır, şehrin gelişim üssü niteliğindedir (**Url-31**).

3.2.3.3. Stolac'taki "Köprü Üstü Hamamı"-binanın mimari özellikleri

Yapı dikdörtgen planlıdır ve güneybatı-kuzeydoğu yönünde uzanmaktadır. Hamamın güneybatı tarafından girişi mevcuttur. Plana göre yapı standart tek hamam örneklerinden biri şeklindedir. Dikdörtgen planlı (17,5x7 m) yapı 7 m yüksekliğindedir. Yapının duvarları 75 ila 80 cm kalınlığındadır (**Şekil 3.2.26**). Hamamın iç kısmı 75 cm'lik taş duvarlarla beş ana kısma ayrılıyordu. *Şadrvan* ve *halvat* alanları kubbeli, *kapaluk* alanı ve su haznesi beşik tonoz ile örtülüydü, „*çulhan*” adı verilen alan ise taş levhalarla kaplıydı. Kare zeminden kubbeye geçiş

şadırvan alanında pandantiflerle, halvet alanında ise tromplarla sağlanmaktadır. Hamamın karakteristik özelliği pencerelerin alışlagelmiş biçimde tonoz ve kubbelere bölünmek yerine bunların altındaki duvarlarda yer almasıydı (Url-31).

Hamam in Stolac
Ground plan

Şekil 3.2.26: Stolac'taki hamamın zemin planı (Kreševljakovic, 1991, s.19).

Bu hamamın bakım masrafları muhtemelen kendi gelirinden karşılanmaktaydı (Mulić, 2007, s. 444).

Anıtları Koruma Enstitüsü tarafından altmışlı yıllarda düzenlenmiş olan belgelere göre Stolac'ta köprünün yanında yer alan hamam şu kısımlardan oluşmaktaydı:

"1. *Şadırvan* (bekleme mekânı ve dolap ile ortasında su fiskiyesi bulunan bir alan). Mekân kubbeliydi. Ortasında doğal aydınlatma amaçlı bir açıklık bulunmaktaydı. Duvarların kenarında *Şadırvan minderluci* (dinlenme amaçlı koltuklar) yer alıyordu.

2. *Kapaluk* (geçici sıcak alan/ılık) şadırvandan sonraki ilk mekândı. *Kapaluk* zemini dikdörtgen biçimliydi ve yaklaşık olarak 4,20 m yüksekliğinde beşik tonoz ile örtülüdür. Kışım soyunma amaçlı olarak kullanılan mekân diğer zamanlarda ise yıkanma sonrası dinlenme ve buhar banyosu işlevine sahipti.

3. *Halvat* (yıkanma alanı). *Kapaluk* alanından 40 cm kalınlığında bir duvar ile bölünmüş kare planlı iki halvet alanına erişim sağlanıyordu. Halvetler kubbeliydi ve kubbenin ortasında doğal aydınlatma işlevine sahip birer açıklık

bulunmaktaydı. Yapının güneydoğu tarafındaki halvat dikdörtgen biçimli olup hazne alanına bağlantısı bulunan 120 cm yüksekliğinde konumlandırılmış bir deliği mevcuttu.

4. *Hazna (su tankı)*: Halvet alanının arkasında tonozlu, hazna adı verilen kapalı benzeri bir mekân yer almaktaydı. Hazne içerisinde ısıtılan su duvarlarda yer alan borular vasıtasıyla banyo mekânlarına dağıtılıyordu; soğuk su ise doğrudan duvarlar içerisindeki su ikmal borularından geliyordu. Haznenin zemini hamam zemininden 120 cm daha uzundu.

5. *Ćulhan/kulhan* (ateş ocağının bulunduğu yer). Hamamın bu kısmı taş levhalarla kaplı tek bir çatı ile örtülüydü. Külhan zemininin seviyesi hazne zemininin seviyesi ile aynıydı. Külhan alanına büyük olasılıkla kuzeydoğu tarafından giriş mevcuttu.” (Url-31).

2002 yılında Stolac'taki hamam UAKK tarafından II. Derece Anıt statüsüne dahil edildi, daha sonra da Bosna-Hersek Ulusal Anıtlar Geçici Listesine eklendi. 2006 yılında hamamın arazisi ve kalıntıları Bosna-Hersek Ulusal Anıtı ilan edildi.

Şekil 3.2.27: Savaş tahribatı öncesinde hamamın durumu (Url-40).

3.2.3.4. “Köprü Üstü Hamamı”nın genius loci’ye (mekânın ruhuna) katkısı

Zengin bir tarihe ve kültürel miras çeşitliliğine sahip Stolac Belediyesi kentsel dokusu ile iç içe geçmiş 34 Ulusal Anıtı sahiptir; bu anıtlar ile şehir mevcut yüz ölçümüne kıyasla en yoğun Ulusal Anıt bölgesi niteliğindedir.

Bu küçük şehrin “kalbi” olan Bregava Nehri’ni besleyen akarsular, köprüler, şelaleler, su değirmenleri mevcuttur. Özel iklimi, florası, karstik arazisi ve şehrin suları ile iç içe mimarisi bu bölgeyi muhteşem doğal güzelliklerle örülü özel ve keyifli bir mekân haline getirmiştir.

Şehrin ruhunun yarattığı öğeler kültürel çeşitlilik ile ortak yaşam içerisinde bir araya gelmiştir. Osmanlılardan sonra Avusturya-Macaristan yönetimi de şehrin gelişimine katkıda bulunmuştur. Yeni umumi, modern yüzme havuzları ve su temin sistemi inşa etmişlerdir. Getirdikleri yeni hamam formu ile tarihi hamam geleneği unutulmaya yüz tutmuştur. Stolac’ın uzun tarihi boyunca tanıklık ettiği her kültürel etki geride kendi maddi kültürüne dair izler ve kanıtlar bırakmıştır.

Şekil 3.2.28: Avusturya-Macaristan yönetiminin başlangıcında Stolac çevresi
(Basler, 1997, s. 1399).

Silahdar Husein Paşa tarafından yaptırılan küçük tek hamamın kubbeli yapısı şehre Doğuya -Akdenize özgü bir silüet kazandırmıştır.

Aynı tarihsel döneme ait küçük bir doğu kasabası içerisinde diğer tipik kent yapılarının civarında (cami, köprü, dükkanlar) tarihi köprünün yanında yer alan hamam bölgedeki su kültürü geleneğinin hatırasını muhafaza etmiştir. Kentsel dokunun devamı (Bregava üzerindeki değirmenler, Bregava ‘*stupe*’, vs. gibi) nehre bağlı pek çok işlev ile Stolac’ın ‘can damarı’ olan Bregava nehri akış güzergahı etrafında gelişmiştir.

Şehirdeki su kültü ve bunun mimari ile ilişkisi vurgulu bir biçimde ortaya konulmuştur. Hamam mahallesi denilen bölgedeki en önemli yapılar okul binası, Alije Hadzisalihovića Cami, açık su kanalları (*hauzi*), cami avlusundaki kuyu (*čatrnja*) ve hamamdı. Bugün mahalle Čuprija (“köprü”) Mahallesi adını almıştır (Mulić, 2007, s. 428).

Kamusal alanların tasarım ve kullanımında kompozisyonu oluşturan öğelerden biri olarak su, aynı zamanda konut mimarisi ve özel alanlarda da kompozisyonun bir parçasıydı.

Ada kentsel konut kompleksleri ve Rizvanbegović ailesine ait (Begovina) yapı kompleksi konut mimarisine sıra dışı örneklerden biridir (Şekil 2.2.6). Yaz mevsimlerinde bölgenin sıcak iklimine karşı yeşil bahçeler ve yapı kompleksi içerisinde geçen açık soğutucu temiz su kanalları mekâna hoş bir atmosfer katmaktaydı.

Daha nüfuzlu ailelere ait konakların içerisinde genellikle su ve temizlik kültü ile bağlantılı olarak günlük yaşam alışkanlıklarından ötürü gerekli görülen küçük bir hamam (*hamamdžik*) bulunurdu. Bu mekanların su ve doğa ile yakın bir ilişki içerisindeki atmosferi ve özel ruhu çiçekler ve meyvelerle dolu bahçeler ve nehir havuzlarında avlanan özel balık türleri ile zenginleştirilmiştir. Bu mekanlarda geleneksel yapı malzemeleri olarak, ahşap öğeler ile birlikte gri ve beyaz renkte taşlar kullanılmaktaydı. İnsan ölçeğinde tasarlanmış doğa ile mimari başarılı bir biçimde bir araya getirilirken mimari net ve keskin formlarla vurgulanmış, yer yer de minareler, cami ve hamam kubbeleri ile bölünmüştür.

“Ziaudin Sardar’a göre Doğuya özgü yapım üslubunun ana ilkeleri bu şehrin kentsel tasarımında başarıya ulaşmıştır:

1. Çevreye açıklık,
2. Biçimsel bütünlük,
3. Sembollerin anlaşılabilirliği.” (Poljarević, 1990, s.55).

Buna göre suyun varlığından büyük ölçüde etkilenen bu tasarım son derece insancıl bir çizgide, azami rahatlığı gözeterek insanların fiziksel ve ruhsal gereksinimlerinin en üst düzeyde karşılanması amacını gerçekleştirmiştir. Su yalnızca hamam yapılarında değil, aynı zamanda daha geniş bir çevrede hem manevi tatmin hem de fayda yaratma amacını yerine getirmiştir. (Poljarević, 1990, s. 54).

3.2.4.1. Počitelj'deki (Şişman İbrahim Ćehaja) Hamamı-genel bilgiler ve tarihi arka plan

Počitelj Kalesi'nin ilk olarak Bosna Kralı I. Stjepan Tvrtko tarafından yaptırıldığı düşünülmektedir (Čelić, 1960, s.6). Bu bölge yeterli ölçüde araştırılmamıştır ve yerleşim yeri olarak kullanıldığı en eski tarih bilinmemektedir; ancak Roma dönemine ve geç antik çağa ait kayıtlı bulgular mevcuttur. Bölge Orta Çağda Neretva vadisi için gözlem ve kontrol bağlamında önemli stratejik bir role ve konuma sahipti (Udruženje likovnih umjetnika BiH, Sarajevo, 2003, s. 53-54).

Počitelj'deki hamam 1965 yılında İstanbul'dan bu amaçla özel olarak getirilmiş zanaatkârlar tarafından inşa edilmiştir. Hamamı yaptıran İbrahim Ćehaja (Şişman İbrahim) bağışları ile bu bölgeyi kasabaya dönüştürmüştür. Hamam, Hersek'te günümüze ulaşan diğer örnekler (Stolac ve Blagaj hamamı) gibi küçük tipte tek hamam grubuna girmektedir. Neretva Nehri'nden hamama su temin edilmekteydi. Su aşağı seviyede olduğundan suyun yükseltilmesi için ek olarak bir su kulesi mevcuttu (Kreševljaković, 1991, s.81). İbrahim Ćehaja'nın babası Ömer Ağa bir *imaret*, oğlu ise yeni bir cami, *medrese*, kütüphane ve saat kulesi yaptırmıştır. İbrahim ayrıca han, hamam ve dükkanlar da yaptırmış, bunları kamusal yapıların bakımı karşılığında hibe etmiştir. Bu yapıların başarısız yönetimi neticesinde cami, medrese ve hamam bakımsızlıktan harap olmuş, 1968'de çoğunun mülkiyeti

devredilmiştir. 19. yüzyılda hamam kötü durumda olduğundan terk edilmiş ve harabe haline gelmiştir (**Hasandedić, 1997, s.149**).

Altmışlı yıllarda Buna'dan Metkivici'ye giden yolun tamamlanması ile bu küçük kasabaya ilgi artmıştır. Bu girişimin ardından daha küçük çaplı altyapı yatırımları gerçekleştirilmiştir. 1971 yılında özel teşebbüs ile tarihi Počitelj Kasabası'nın uluslararası yönetmeliklere uygun olarak yeniden canlandırılmasına yönelik genel plan oluşturuldu. Planın hayata geçirilmesi doksanlı yıllarda savaştan dolayı kesintiye uğramıştır. Bu süreç 1993 yılında kasabanın yok edilmesi ile sonuçlanmıştır (**ULU BiH, Sarajevo, 2003, s. 72-78**). 1996 yılında, Počitelj Dünya Anıtlar İzleme Kurulu tarafından dünyanın 'en tehlikedeki 100 anıtından' biri olarak belirlenmiştir. Dünya Mirası Geçici listesine dahil edilmiştir.⁵²

Bu yapıya yönelik koruma çalışmaları 70'li yıllarda gerçekleştirilmiştir. 1992-1995 yılları arasındaki savaş döneminde hamam da dahil olmak üzere bölgenin büyük çaplı hasara uğramasının ardından, Počitelj estetik, tarihi, çevresel ve mimari değerlerinden ötürü devletin iyileştirme programına dahil edilmiştir.

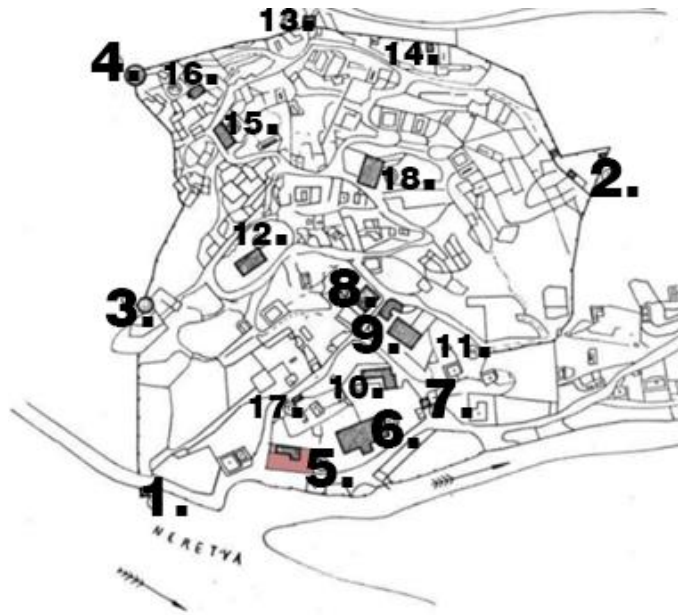
⁵² "Počitelj yerleşimi, mimarisi ve materyal kullanımı bakımından Osmanlı Akdeniz tipi küçük yerleşimler grubuna girmektedir. Kasabanın kalesi ile tali yapılarının Bosna Kralı I. Stjepan Tvrtko tarafından 1383 tarihinde yaptırıldığı düşünülmektedir.

Bu yerleşim yerinin gelişim süreci Osmanlı İmparatorluğu döneminde de tipik kamusal binaların yapımı ile devam etmiştir.

2000 yılında Bosna-Hersek Federasyonu Hükümeti Počitelj için kalıcı koruma programını başlatmıştır. Bu program şunları içermektedir: kültürel mirasın tahribata karşı korunması, hasar görmüş ve yıkılmış yapıların rehabilitasyonu, sığınmacıların ve yerinden edilmiş kişilerin evlerine döndürülmesi ve tarihi Počitelj kentsel alanının sürdürülebilir ve uzun süreli olarak korunması ve canlandırılması" (**Url-39**).

3.2.4.2. Kentsel çevrenin bir parçası olarak Počitelj'deki (Şişman Ibrahim Ćehaja) Hamam

Počitelj, genellikle, Sarajevo-Mostar-Dubrovnik yolu üzerinde bir durak niteliğinde olan küçük bir kasabadır. Kasaba Neretva'nın sol kıyısında sarp, karstik yamaç üzerinde yer almaktadır. 1563 tarihinde kasabada halihazırda cami, Müslüman nüfusun yaşadığı bir mahalle ve muhtemelen haftada bir kurulan bir pazar bulunmaktaydı. O dönemde de kasaba olarak bilinmekte olan Počitelj 1878'e dek Osmanlı idaresinde kalmıştır (Hasandedić, 1997, s.141, 421).

Şekil 3.2.29: Počitelj yerleşim planı: 1. Hamamın su kulesi, 2. *Paša tabija*, 3. Ana kale, 4. Kule, 5. Hamam, 6. Han, 7. Alt kapı, 8. Cami, 9. Gavran-Kapetanović konağı, 10. Mektep, 11. Saat Kulesi, 12. *Džebhana* (askeri depo) 13.Üst kapı, 14-18 Önemli konut öğeleri (Ayverdi vd. 1981, s.277).

Osmanlı döneminde ünlü bir kasaba iken günümüzde Güney Hersek'in önemini yitiren küçük kasabalarından biri haline gelmiştir. Eğimli bölgede kurulmuş, dar ve sarp yaya yollarına sahip bu yerleşim yerinin mimarisinde çoğunlukla ülkenin bu bölgesine özgü oyma taşlar kullanılmıştır. Yamacın dibinde nehre ve yola yakın

biçimde konumlanmış olan hamam bu kompozisyon içerisinde kıymetli bir yere sahiptir. Bosna-Hersek UAKK bu bölgenin tamamını (tarihi Počitelj kentsel alanı) Bosna-Hersek Ulusal Anıtı olarak ilan etmiştir (**Url-31**).

Počitelj, değerleri (Osmanlı-Akdeniz özellikleri taşıyan özel ruha sahip doğal-mimari yapı grubu) bakımından turistler ve sanatçılar için daima gözde bir mekân olmuştur. Bu değerler ayrıca UNESCO'nun Dünya Mirası Listesine de sunulmuş ve bölge doğal- mimari grup olarak Dünya Mirası Geçici Listeye dahil edilmiştir (**Url-39**).

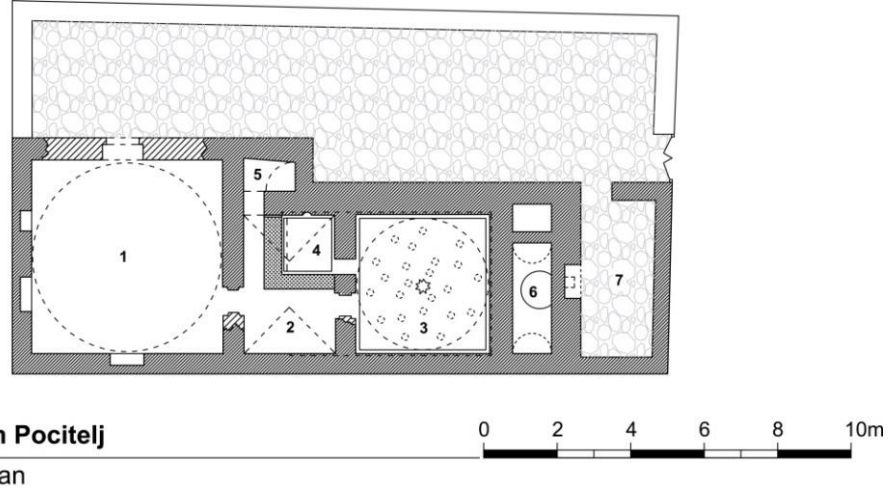

Şekil 3.2.30: Počitelj'deki hamamın işaretli konumu (Url-41).

Uzun süredir özellikle resim alanında pek çok sanatçıya ilham kaynağı olan Počitelj 1964 yılından bu yana sanatçı topluluklarına da ev sahipliği yapmaktadır.

3.2.4.3. Počitelj'deki (Šišman Ibrahim Ćehaja) Hamam-binanın mimari özellikleri

Malzeme ve yapım üslubu bakımından bu hamam basit tek hamam tipindedir. Dikdörtgen planlıdır. Bakım mekanından ocak mekânı veya *külhan* olarak bilinen yere geçiş binanın batı tarafından sağlanmaktaydı. “Mostar’da da olduğu gibi, burada da bir halvet alanından diğerine geçiş yer almaktadır. Bu özellik Bosna-Hersek hamamlarında yaygın olarak görülmemektedir” (**Kreševljaković, 1991, s.81**).

Şekil 3.2.31: Počitelj Hamamı'nın planı: 1- *soyunmalık*, 2- *ılıklik*, 3- *sıcaklık*, 4- *küçük halvet*, 5- *tuvalet*, 6- *hazne*, 7- *külhan (ocak)* (**Naše starine**, Cilt 7. 1959, s.33).

Standart işlevsel karakterdeki bu hamamda tüm işlevsel mekanlar mevcuttu.

1. *Soyunmalık* (giriş, gardırop ve dinlenme mekânı),
2. *Ilıklık* (nispeten daha yüksek sıcaklıktaki hazırlanma mekânı). Bu alan genellikle ocağa en yakın konumda (tuvalet haricinde) daha küçük boyutta halvet içerdiğinden tipik bölümlerden biri değildir. İşlevsel ve estetik düzeni belli ölçüde bozan bu farklılık haricinde diğer mekanlar standart formda sıralanmaktadır.
3. Büyük *sıcaklık* mekânıdır. Bu bölüm en sıcak buhar banyosu mekanıdır. Ardından gelen işlevsel alanlar şunlardır:
4. Doğrudan kazan dairesi ile bağlantılı olan su kazanı.
5. Kazan dairesi.

Su ek bir kule ile yakın civardaki Neretva Nehri'nden temin edilmekteydi. Standart ısıtma sistemi veya *hypocaustus* sistemi uygulanmıştır (**Uri-31**).

Yaygın olarak kullanılan kalın taş duvarlar, kubbeli ve tonozlu alanlar, kurşun kaplama mevcuttur. Cephe dekorasyonu bulunmamaktadır; aydınlatma yukarıdan, çatıdan gelmektedir.

Günümüzde *soyunmalık* üzerindeki çatı mevcut değildir; diğer mekânlar üzerindeki kubbeler ve tonoz ise korunmuştur. 19. yüzyılın başında terk edilmiş olan yapı buna rağmen Bosna-Hersek'teki nadir olarak özgün formunda muhafaza edilmiştir hamamlardan biridir.

Şekil 3.2.32: Počitelj'deki Hamam ve çevresi (2018).

3.2.4.4. Šišman Ibrahim Ćehaja Hamamı'nın genius loci'ye (mekânın ruhuna) katkısı

Orta Çağda kendi yerleşik üssü (kalesi) bulunan Počitelj daha sonra Osmanlı döneminde özel bir yapı grubuna dönüşmüştür. Osmanlı dönemi boyunca da resmi işleve sahip bir kasaba olarak tam kapasite ile varlığını sürdürmüştür. Počitelj o dönemde tipik bir Balkan-Osmanlı kasabasının gereksinim duyabileceği cami, okul, imaret, han, hamam ve saat kulesi gibi tüm olanaklara sahipti. Kasabayı diğerlerinden ayıran karakteristik özellik doğa ile mimarının bölgenin biçimsel yapısına uygun olarak bir araya gelmesi ve topografik anlamda bütünsel bir yapı oluşturmasıdır (**Hersek Arşivden, Hersek miras kitabı, s.26**)

Počitelj'in kaba taşlardan oluşan cephelere sahip ve küçük yeşil bahçeler ile dekore edilmiş binaları ve çevresiyle uyumlu bir yamacı takip eden şekli kasabanın silüetini oluşturmaktadır. Kubbeli çatılara sahip kamusal binalar (cami, okul, hamam) ile daha üst kesimlerde taş levha kaplamalı çatıların kullanıldığı konut mimarisi bir aradadır. Kasaba bu haliyle Osmanlı yerleşimlerindeki (üst kesimlerde yer alan) konut alanı ve (alt kesimlerde yer alan) ticaret merkezinin tipik bir örneğini oluşturmaktadır. Kompozisyonun dikey yönde vurgusu minare ve saat kulesi ile sağlanmaktadır. Hamamın kubbeli yapısıyla silüete ve şehir formuna katkı sağlar. Bu kasabanın ihtişamı kesinlikle ilhamını yaratıcı ve sanatsal yönünden almıştır (**ULU BiH, Sarajevo, 2003, s. 40**).

Osmanlıların bu topraklardan çekilmesinin ardından bölge yeni yatırımlar ve kalkınma planları için cazip bulunmamıştır. Her ne kadar transit yolunun ve Neretva Nehri'nin hemen yanında ise de sonraki genişleme sürecinde güzergâhın dışında tutulmuştur. Kasabanın çevresinden yalıtılması büyük ölçüde Avusturya-Macaristan yönetiminin kayıtsızlığından kaynaklanmıştır. Bu yerleşim yerinin yanından geçen karayolu diğer bölge ve topluluklara giden bağlantı yollarına "küçük bir takviye" niteliğindedir. Küçük kasabanın sakinlerinden özellikle genç nüfus yavaş yavaş iş olanaklarına erişmek için bölgeden ayrılarak daha büyük yerleşim yerlerine doğru göç etmeye başlamıştır. Bu durum da kasabanın ilk halini muhafaza etmesine dolaylı olarak katkıda bulunmuştur. Daha sonraki dönemde savaşın yarattığı tahribat ile kasaba ağır hasar görmüştür (**ULU BiH, Sarajevo, 2003, s. 10,60**).

Rehabilitasyon programı uygulamaya konmuş olsa da kasabanın ilave kalkınma programlarına gereksinim duymaktadır. Počitelj estetik değerleri ve özel ruhunun yanı sıra yine kendine özgü çevresel atmosferi ve karstik doğal çevresi ile su ve mimarinin uyumu sayesinde pek çok sanatçıya ilham kaynağı olmuştur. Gelecekteki kalkınma planlarına bu bölgenin dahil edilmesi gereklilik arz etmektedir.

Son dönemde yeni bir projenin hayata geçirilmesi planlanmaktadır. Bu poje güneye giden VC koridoru üzerindeki karayolu kesiminin ve dev Počitelj köprüsünün yapımına ilişkindir. Proje bu küçük kasabaya olan ilgiyi arttırmış ve sakinleri arasında görüş farklılıkları oluşmasına neden olmuştur. Kasaba sakinleri ve kasabanın tarihine, kültürel mirasına ve sanata duyarlı kesim yeni karayolu

yapıldıktan sonra küçük kasabanın daha az ziyaret edileceği ve giderek daha izole hale geleceği endişesi ile yeni karayolunun yapımına karşı çıkmaktadır.

Konuya dair değişen tepkiler kasabanın ruhunun ve insanların bu yerleşim yeri ile bağlarının halen var olduğunun bir kanıtıdır. Kasaba her ne kadar günümüzdeki varlığını “altın çağındaki” gibi tam kapasite ile sürdürmüyor ise de yıkıcı etkilere hala direnmektedir.

Bu değerler dünya mirası ve kültürünü korumaya yönelik UNESCO gibi en yüksek kuruluşlarca da tanınmış ve “Tarihi Počitelj kent sahası” Geçici Dünya Mirası Listesine alınmıştır (**Url-39**).

Kamusal tesislerin çoğu halen özgün işlevlerini sürdürmektedir; bazıları (cami, saat kulesi, imaret/ aşevi) özgün işlevini korurken diğerleri benzer işlevlerle üst katlarında mekanlar bulunan yeni han/restoran işletmeleri şeklinde hizmet vermektedir. Medrese-okul binaları yine eğitim işlevini sürdürmelidir. Bu yapılar Počitelj'deki sanatçı topluluklarının kullanımına sunulabilir.

Son olarak, işlevini yitirmiş ve yok olmaya yüz tutmuş tek kamusal yapı olarak yamacın en alt kesiminde terk edilmiş durumda bir hamam bulunmaktadır. Yapının dış konturları neredeyse tamamen özgün görünümünü muhafaza ederken iç kısmı harap durumdadır.

Bu hamam için çözüm olarak, yapının eğitim veya sergi mekânı olarak ya da tarihi kent sahasının bir parçası olarak turistik özellikleri ile programa dahil edilmesi elzemdir. Bu hamam kamusal ve sosyal yaşamın hayati bileşenlerinden biri olduğundan kasabanın tümüyle eski işlevini koruyarak tekrar canlandırılması, ruhunun ve mimari-kültürel mirasının eksik parçasının yeniden kazandırılması gerekmektedir. Estetik açıdan silüetin ve kompozisyonun eksik parçası yapının kademeli kubbe yükseklikleridir (**Şekil 3.2.33**).

Şekil 3.2.33: Ibrahim Ćehaja Hamamı: soyunma mekânının kubbesi tüm kompozisyonu tamamlanmamış gösteren eksik parçadır (2018 tarihli fotoğraf).

3.3. TARİHİ HAMAMLARI GÜNÜMÜZE EVRİLMELERİ

Türk hamamlarının en revaçta olduğu dönemler Osmanlı İmparatorluğu'nun genişleme dönemine tekabül eder. Sınırların bugünkü Türkiye topraklarından Balkan Yarımadası'na doğru genişlediği dönemde bugünkü Bosna ve Hersek ile devamındaki topraklar da Osmanlı hakimiyetine girmişti. Bu bölüm Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezindeki hamamlar ile geçmişte Osmanlı illerinden biri olan Bosna'nın hamamları arasındaki benzerlik ve farklılıklar ile bunlara ilişkin genel etkileri ele almaktadır.

3.3.1. Türkiye'deki Hamamlar

Osmanlı İmparatorluğu'nda ve fethettiği tüm ülkelerde Vakıf sisteminin etkisi altında idari sistem, sosyal hayat, mimari ve kentsel yapılar ciddi ölçüde değişikliğe uğramıştır. Köklü hamam geleneğinin ve hamamlara verilen bakım hizmetinin temel maddi desteği Vakıf tarafından sağlanmaktaydı. Halk hamamlarının Osmanlı İmparatorluğu'ndan diğer coğrafyalara giderek yayılması veya Avrupa ülkelerinde

“Türk hamamları”nın yaygınlaşması 19. yüzyılda başlamış, sonraki zamanlarda Amerika’da da gözlemlenmiştir (**Bilirgen, 2006, s. 18**).

Tüm Türkiye çapındaki hamamların sayısı ile ilgili kesin bilgi bulunmamakla beraber, bazı büyük kent merkezlerinden edinilen hamam sayısı verilerinden hamamların ülke çapında çok yaygın olduğu ve kentsel dokunun önemli bir bileşenini oluşturduğu sonucuna varabiliriz.

Bilimsel verilerle kanıtlandığı üzere yalnızca İstanbul’da toplam 237 adet hamam bulunmaktadır. Ancak bunların bazılarının izi bulunamamıştır. Birçoğunun da konumu bilinmemektedir. Günümüzde yalnızca İstanbul’da yaklaşık 60 hamam aktif durumdadır (**Haskan, 1995, s.8**).

Hamamların sosyal işlevlerini ele aldığımızda ise şu sınıflandırma yapılabilir: *Gelin hamamı, kırk (lohusa), sünnet, asker, damat, adak, bayram, tulumbacılar hamamı* (bkz. s.52, 53). Osmanlı döneminde (hamam geleneğinin zirvede olduğu dönem) yapı türüne göre farklı hamamlar mevcuttu: *ev ve konak, kaplıcalar, Saray, halk* vs. (**Taşcıoğlu, 1998, s. 68, 113-126**). Yukarıdaki muhtelif tipolojiler ağırlıklı olarak Osmanlı İmparatorluğu’nun merkezi (Türkiye) için geçerlidir. Bosna gibi daha küçük illerde hamam türleri ve çeşitliliği çok daha azdı. Öte yandan, fethedilen ülkelerde de hamam geleneği kısa sürede benimsenmiş ve o dönemler boyunca geleneğin ve hayatın önemli bir parçası haline gelmiştir.

Bizans dönemine, özellikle de Bizans İmparatorluğu döneminin ortalarına ait halk hamamı geleneği ile ilgili olarak günümüze gelebilmiş kesin kanıtların sayısı azdır, ancak *thermae* adı verilen Roma hamamlarının ve diğer halk hamamlarının en fazla sayıda bulunduğu yer Konstantinopolis’tir. Bazı kaynaklara göre Konstantinopolis’te dokuz adet büyük *thermae* yapısı ve yaklaşık 153 adet küçük özel hamam bulunuyordu (**Ergin, 2011, 50**).

Hamamlar Orta Çağ ve Erken Modern Çağda Anadolu’daki kamusal yaşamın vazgeçilmez öğelerinden biri olmuştur. Bu hamamların çoğu Osmanlı dönemi boyunca Anadolu topraklarında ve çevresinde inşa edilmiştir. O dönemde yapılan bağışlarla ilgili belgelerde bunlara ait teknik ya da tarihi bilgilerin çoğu bulunabilir. Hamamlarla ilgili pek çok hikâye ve yazı mevcut olmakla birlikte, ilginç bir biçimde

bu yapılar hakkında çok az detay verilmiştir. Hem Osmanlı'nın hem de modern Türkiye'nin en büyük merkezi olan İstanbul'da günümüzde turistler özellikle turistik bölgelerde hamamların sürdürülebilirliğine katkıda bulunmaktadır (**Şekil 3.3.2 ve Şekil 3.3.4.**), (**Ergin, 2011, s. 3-5**). Türkiye'nin en büyük turistik merkezi olan İstanbul'daki en bilinen hamamlar şunlardır: Cağaloğlu, Çemberlitaş, Süleymaniye, Ayasofya Hürrem Sultan, Mihrimah Sultan, Ağa hamamı, Tarihi Gedikpaşa, Tarihi Galatasaray, Kılıç Ali Paşa Hamamı.

Şekil 3.3.1: Cağaloğlu Hamamı-turistik web tanıtımı (Url-42).

Günümüz Türkiye'sinde, tarihsel araştırmalardan Anadolu'daki hamam geleneğinin Hititler dönemine dek uzandığı, Selçuklular ve Beylikler döneminde de devam ettiği sonucuna varılabilir. Hamam geleneğinin zirvede olduğu dönem Klasik Osmanlı dönemidir. O dönemdeki hamamların mimari tasarımı, işlevi, maddi kültürü, sanata ve edebiyata etkileri gerçekten dikkat çekicidir. Tanzimat dönemindeki sosyal ve siyasi reformlar bu geleneğin yaygınlığının azalmasında bir etken olmuştur. 19. yüzyıldan sonra Osmanlı mirası yeni toplum ve batılılaşma sürecinden olumsuz etkilenmiştir (**Taşcıoğlu, 1998, s.19-37**).

Sanayileşme ve kalkınma düzeyi arttıkça insanlar yıkanma ihtiyaçlarını evlerinde kolaylıkla giderme imkânı elde etmişlerdir. Öte yandan ekonomik zorluklar da bu geleneğin korunamamasında önemli rol oynamıştır. Hamamların bakımı çok

maliyetli hale gelmiştir; bu durum hamamların gündelik hayatın dışında kalmasının ve gelişmemesinin esas sebeplerinden biri olmuştur. Farklı standartların kaçınılmaz olarak ön plana çıkması ve modernleşme süreci de bu sonucu beraberinde getirmiştir **(Taşcıoğlu, 1998, s.19-37)**.

Yine de Anadolu'daki bazı geleneksel mahallelerde düğün öncesi hamam ritüeli güçlü bir gelenek olarak varlığını sürdürmüştür **(Eski hamam, Eski tas, 2009, s.9)**.

1950'lerde modernleşme süreci bu geleneği geçmişten tümüyle farklı hale getirmiştir. 1980'lerde modern yapıların hızlı gelişim göstermeye ve yaygınlaşmaya başlaması ile, yalnızca hamamlara özgü olan bazı meslekler tellak, hamamcı, külhancı vb. tamamen yok olmuştur. Geleneği yaşatmayı hedefleyen bazı aileler düşük gelir düzeylerine rağmen bunların bakımını yapmayı sürdürmüşlerdir. Onarımlarda çoğunlukla modern ve kolay ulaşılabilir materyaller kullanılmıştır. Bunun sonucunda da hamamlar özgün, tarihi atmosferini, cazibesini ve ruhunu yitirmiştir. Türkiye'de hamamlara ve bunların kültürel mirasın bir parçası olarak taşıdıkları değere yönelik farkındalığın oluştuğu ve bunların kanunlar çerçevesinde korunması konusunun gündeme geldiği dönemler 1970'lere tekabül eder. Bu yapıların birçoğu "Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün" mülkiyetindeydi. **(Şahitoğlu, 2008, s. 134-136)**.

Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk dönemlerinde ilk başkent olan Bursa şehrinde mutlaka bahsedilmelidir. Hamamların gelişmesi ve sayılarının azalması süreci Şehitoğlu E. tarafından araştırılmış ve Bursa Hamamları (2008) isimli kitabında sunulmuştur. 14 ile 17. yüzyıllar arasındaki dönemde yalnızca Bursa'da yaklaşık 50 hamam inşa edilmiştir. Bunların çok azı halka hizmet vermeyi sürdürmüş, birçoğu harabe haline gelmiştir. Günümüze ulaşanlar ise modernleşme ve kentsel dokunun değişmesi sürecinde kentsel yapı statülerini yitirme tehlikesi ile karşı karşıyadır. Günümüzde halen işlevsel olan kaplıcalar dahi sıcak kaynak sularının yok olma ihtimalinden dolayı tehlike altındadır. Şehitoğlu bu çok özel kültürün yaşayan kanıtlarını kurtarmaya yönelik fikir ve tedbirlere dikkat çekme amacı çerçevesinde bu yapıların modern yaşam biçimine uygun olarak varlıklarını sürdürebilmesi için ele alınabilecek olanakları ortaya koymaktadır.

Sosyal etkilere göre değerlendirecek olursak, kötü ünün bazen bu yapıların terk edilmesine ve nihayetinde kapatılmasına yol açabildiği görölmüştür. Bir hamamın işlevselliğini bozabilecek en büyük fiziksel etken su teminindeki aksaklıktır.

Çevresel ortamlar veya kentsel doku çoğu zaman hamamların durumunu etkiler. Hamamlar şehirlerde gündelik hayatın bir parçası olduğundan çevreleri ile de bağlantılıdır; bunların bazıları bir *külliyenin* bir parçası olarak, bazıları *mahalle hamamı* olarak, bazıları da *çarşı* adı verilen tarihi ticaret merkezlerinde kamusal yaşamın bir parçası olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Geleneksel mahallelerde hamamlar genellikle işlevlerini muhafaza ederken modernleşme süreci veya farklı yaşam koşulları içerisinde modern konut alanlarında veya terk edilmiş bölgelerde popülerliklerini yitirmişlerdir. Çoğu durumda bu yapılar koruma altına alınan tarihi alanlar içerisinde kalmıştır (**Şehitoğlu, 2008, s.27**).

Tarihi yapılar küreselleşme sürecinden ve diğer etkilere dolaylı tarihsel çevreleri ve atmosferleri ile bağlarını yitirdikleri durumda estetik ve işlevsel anlamda gerileme sürecine girerler.

Türkiye’de hamamlar özel bir kültürel öneme sahiptir. Bu yapılar yalnızca maddi değil aynı zamanda geleneksel ya da kültürel yönleri bakımından da önem taşımaktaydı. Mimari ve sosyal açıdan ele alındığında, İstanbul’daki tarihi hamamlar Osmanlı-İslam su kültürünün belki de en güzel temsilidir (**Bektaşoğlu, 2013, s.11**).

Aşağıda İstanbul ve Bursa’daki kendi türünün ilk örnekleri olan iki hamam yer almaktadır (**Şekil 3.3.2 ve Şekil 3.3.3**). Görseldeki hamam, arkaplandaki modern yerleşim yerinin kentsel dokusu ile yan yana ve hamam girişinin önünde konumlanmış cami ile aynı kompleks içerisinde yer almaktadır (**Şekil 3.3.3**).

Şekil 3.3.2: İstanbul'daki Kılıç Ali Paşa Hamamı. Yapı son dönemde restore edilerek yine ilk işlevine uygun biçimde hamam binası olarak kullanıma girmiştir (**yazar tarafından çekilen fotoğraf, 2017**).

Şekil 3.3.3: Bursa'daki Emir Sultan Hamamı-soldaki görsel (günümüzde bir belediye binası olup kültür merkezi olarak kullanılmaktadır) ve cami-sağdaki görsel (**yazar tarafından çekilen fotoğraf, 2017**).

Bursa'nın eski ününü, ruhunu, kültürel ve mimari mirasını korumuş ve günümüz dünyasında sürdürülebilir yeni bir işlev kazanmıştır. Cami ve hamam tek bir bütün olarak, ayrı ancak işlevsel yapılar halinde ve kuruluşlarından itibaren yüzyıllar boyunca sürdürülebilir bir kompleks olarak muhafaza edilmekte ve sürdürülmektedir.

Yine benzer bir örnek de İstanbul'da şehrin en yoğun bölgelerinden birinde yer alan Kılıç Ali Paşa külliye kompleksinin bir parçası olan Kılıç Ali Paşa Hamamıdır (**Şekil 3.3.2**). Hamam günümüzde restore edilmiş olup tam kapasite ile kullanılmaktadır.

3.3.2. Bosna-Hersek'teki Hamamlar

Hâlihazırda belirtildiği üzere, Bosna-Hersek'te Osmanlı hamamlarından önce Roma hamamları bulunmaktaydı. Nihayetinde, bu bölgede Osmanlılardan önce inşa edilmiş halk hamamlarının mevcut olduğu bir gerçektir. Ülkede termal-kaynak suyu kullanma geleneği eski çağlara, Yunanlılar ve Romalılar dönemine uzanmaktadır. Bu medeniyetler jeotermal kaynaklarının iyileştirici gücünü keşfetmişlerdir (detaylı açıklamalar bölüm 2.2.3'de yer almaktadır).

Roma İmparatorluğu'nun sona ermesi ile Osmanlı fetihlerine dek Bosna-Hersek'te yeni hamam inşa edilmemiştir. Roma İmparatorluğu'nun dağılması ile Orta Çağ Avrupa'sında ve sonraki çağlarda su kültürünün bir parçası olarak halk hamamı geleneğinin yaygınlığı azalmış, Bosna-Hersek'te ise bölgede Osmanlı hamamlarının inşa edilmeye başlaması ile korunmuştur. Günümüzde Bosna-Hersek'te 15'ten fazla modern hamam sağlık kuruluşu olarak kayıtlıdır (**Spahić, Temimović, 2014, 2, s.73**).

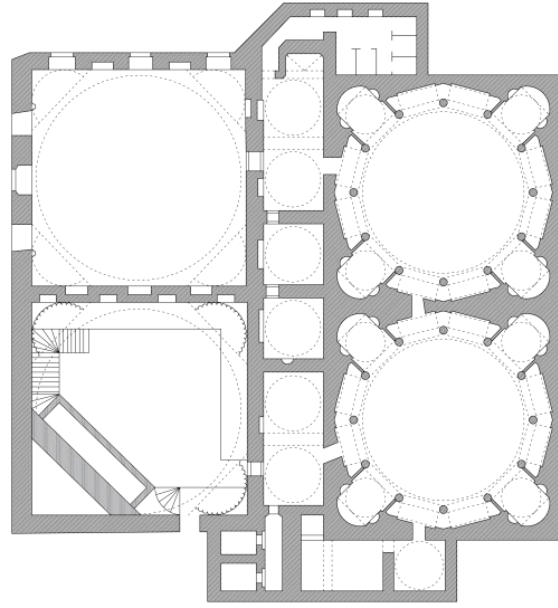
Osmanlı'nın Bosna'yı fethinden 17. yüzyılın ortalarına dek Bosna-Hersek'te 42 farklı noktada 56 hamam inşa edilmiştir (bkz. sayfa 3,4). Bosna-Hersek'te Avusturya-Macaristan döneminin başlamasıyla Vakıf sistemi de gücünü yitirmeye başlamıştır. Vakıf Gazi Husref Beg Hamamı'nın bakımını 1916 yılına dek sürdürmüş, Bosna-Hersek'te faaliyette olan son hamam olan bu yapı 1916 yılında kapatılmıştır (**Mehmedović, 2005, s.110-114**).

Josip Vancaš Bosna Hersek'teki ilk modern halk banyosunu (hamamını) inşa etmiştir. Savaş (1992-1995) nedeniyle tahrip olan yapı savaştan sonra 2015 yılında yenilenecek iç kısmında küçük bir hamamın bulunduğu bir otele dönüştürülmüştür.

Osmanlı sonrası (Avusturya-Macaristan) dönemde modernleştirilen ikinci halk banyosu (hamamı) Mostar’da inşa edilmiştir. 1992-1995 savaşında tahrip olan yapı uluslararası yardımlar ile restore edilmiştir. Bakımsızlık, yetersiz gelir ve şehirdeki siyasi ve idari teşkilatın karmaşıklığı neticesinde yapı ününü yitirmiştir. Küreselleşme süreci ve modernleştirilen turistik olanaklar çeşitli halk hamamı aktivitelerinin yanı sıra, çoğunlukla eğlence aktiviteleri de içeren halk havuzları, otellerin wellness ve spa programlarının da popülerleşmesini beraberinde getirmiştir. Sürdürülebilirliği mümkün kılmak için modern çağ insanının ihtiyaçlarının göz önüne alınması gerekmektedir. Günümüz insanı kendi duygusal, sosyal ve fiziksel sağlıkları için etkin tedaviler istemektedir. Günümüzde hamam (kökleri antik Roma çağına dayanan) wellness ve spa konseptine en yakın formdadır (**Apaydın Paşa, 2009, s. 207**). Bosna’daki pek çok hamamın izleri silinmiş olup bunlar yeterli düzeyde araştırılmamıştır. Bu yapılarla birlikte Bosna Hersek kültürel-tarihi mirasının bir parçası da yok olmuştur.

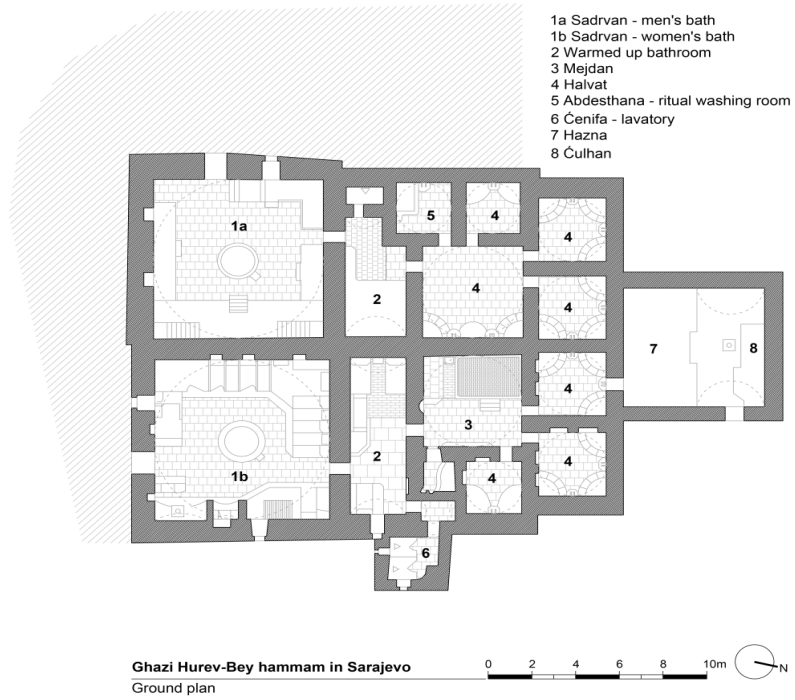
Şekil 3.3.4 ve **Şekil 3.3.5**’te aynı döneme ait (16. yüzyıl) iki tipik klasik Osmanlı hamamı görülmektedir. Bunlar Sarajevo’da şehrin ana yolunun kenarındaki merkez bölgesinde yer alan Gazi Hüsrev-Bey Hamamı ile yine İstanbul’da tarihi şehir merkezinde bugün tramvay hattı olarak kullanılan ana yolun kenarında konumlandırılmış Çemberlitaş Hamamı’dır.

İstanbul’daki hamamlar başlangıçtaki işlevini korumayı başarmış, Sarajevo’daki hamam ise bu işlevini muhafaza edememiştir. İki hamam arasındaki farklar Türkiye ve Bosna’daki hamamlar arasındaki farklılıkları temsil etmektedir.

Çemberlitaş Hamamı
Ground plan

Şekil 3.3.4: Çemberlitaş Hamamı – Plan çizimi: (Haskan, 1995, s.99).

Ghazi Hurev-Bey hammam in Sarajevo
Ground plan

Şekil 3.3.5: Sarajevo'daki Boşnak Enstitüsü (zemin kat planı) (Husref Redžić). Plan yapının içini ve hizmet mekanlarını göstermektedir (7 ve 8).

Bu iki örnek her ikisinin de 16. yüzyılda Osmanlı döneminin iki önemli merkezinde kentsel doku içerisindeki konumları açısından benzerdir. Bu yapılar günümüz Türkiye'si ile Bosna Hersek'inde Osmanlı dönemine ait hamamlar arasındaki temel farklılıklara iyi bir şekilde göstermektedir.

- İmparatorluğun merkezindeki hamamların boyutları fethedilen illerdeki hamamlara kıyasla daha anıtsal niteliktedir. Merkezde İmparatorluğun gücü ve geleneği daha fazla vurgulanmış, bunun sonucunda da daha fazla sayıda kişiye uygun hamamlar inşa edilmiştir.
- Osmanlı döneminde başlayan gelenekler Bosna-Hersek bölgesindekilere kıyasla günümüz Türkiye'sinde daha uzun süre ve daha geniş bir alanda ayakta kalmıştır. Buna göre, Türkiye'de hamamlar çok daha zengin bir çeşitlilik içerisinde gelişmiştir.

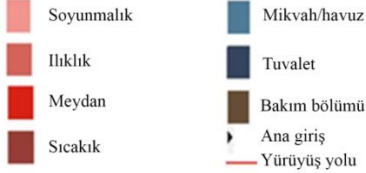

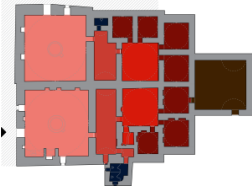

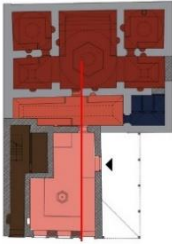

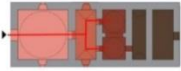
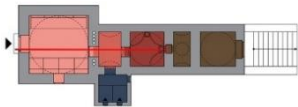
Şekil 3.3.6: Çemberlitaş Hamamı'nın caddeden görünümü (2016).

Şekil 3.3.7: Sarajevo'daki Boşnak Enstitüsü caddeden görünümü (yazar tarafından çekilen fotoğraf, 2017).

Bosna-Hersek'te günümüze ulaşan hamamlar göz önüne alındığında, (Bosna ve Hersek hamamlarının çoğunluğu hakkında çok fazla bilgi mevcut olmadığından) bu yapılarla ilgili yalnızca varsayımlarda bulunulabilmekte ve bunlar yalnızca aşağıda yer alan şemaya göre belli tipolojilere bölünebilmektedir.

Tablo 5: Durum çalışmalarının işlevsel / karşılaştırmalı analizi.

Durum çalışmalarının işlevsel / karşılaştırmalı analizi:	
	<p><u>İsa-Bey Hamamı- Sarajevo (19. yüzyıl)</u></p> <ul style="list-style-type: none"> Farklı konsept. Osmanlı döneminden günümüze ulaşan hamamlardan farklı tarihsel dönemlerde inşa edilmiştir.
	<p><u>Gazi Husrev-Bey Hamamı-Sarajevo (16. yy. başı)</u></p> <ul style="list-style-type: none"> Standart mekanlar ve yerleşim. Daha büyük hamamlarda genellikle mevcut olan ve “meydan” olarak adlandırılan ek alan.
	<p><u>Firuz-Bey Hamamı-Sarajevo (16. yy. başı)</u></p> <ul style="list-style-type: none"> Standart mekanlar ve yerleşim. Daha büyük hamamlarda genellikle mevcut olan ve “meydan” olarak adlandırılan ek alan.
	<p><u>Čejvan-Bey Hamamı-Mostar (17. yy.)</u></p> <ul style="list-style-type: none"> Standart mekanlar. Hizmet alanı normalden farklı olarak <i>sıcaklık</i> alanından sonra değil, <i>soyunmalık</i> alanının yanında tasarlanmıştır. <i>Soyunmalık</i> normalden farklı olarak kubbe ile değil sarkık çatı ile örtülüdür. Girişte sarkık çatı ile örtülü ahşap bir sundurma yer almaktadır. <i>Soyunmalık</i> alanının yukarısındaki kat konut işlevine sahiptir.
	<p><u>Šišman Ibrahim Paša Hamamı-Počitelj (16. yy. başı)</u></p> <ul style="list-style-type: none"> Standart mekanlar ve yerleşim. <i>Soyunmalık</i> alanına ve hizmet alanına giriş normalden farklı olarak ön taraftan değil, daha uzun bir cephe boyunca arka avludan sağlanmaktadır.
	<p><u>“Köprü Üstü Hamamı”-Stolac (16. yy. başı)</u></p> <p>Standart mekanlar ve yerleşim.</p>
	<p><u>Karadoz-Bey Hamamı-Počitelj (17. yy.)</u></p> <ul style="list-style-type: none"> Standart mekanlar ve yerleşim.

Tablo 6: Durum çalışmalarının mimari / karşılaştırmalı analizi.

Zemin planı	Durum çalışmalarının mimari / karşılaştırmalı analizi:
	<p><u>Isa-Bey Hamamı-Sarajevo (19. yüzyıl)</u></p> <ul style="list-style-type: none">• Farklı konsept.• Osmanlı döneminden günümüze ulaşan hamamlardan farklı tarihsel dönemlerde inşa edilmiştir.• Konum: Şehir merkezi, nehir kenarı.
	<p><u>Gazi Husrev-Bey Hamamı-Sarajevo (16. yy. başı)</u></p> <ul style="list-style-type: none">• Çifte hamam tipi• Klasik, Osmanlı mimarisi.• Taş duvarlar. Kubbeli ve diğer beşik tonozlu ana alanlar.• Konum: Şehir merkezinde, ana yollardan birinin yanında.
	<p><u>Firuz-Bey Hamamı-Sarajevo (16. yy. başı)</u></p> <ul style="list-style-type: none">• Çifte hamam tipi• Klasik, Osmanlı mimarisi.• Taş duvarlar. Kubbeli ve diğer beşik tonozlu ana alanlar (varsayılan).• Konum: Şehrin tarihi ticaret merkezi.
	<p><u>Cejvan-Bey Hamamı-Mostar (17. yy.)</u></p> <ul style="list-style-type: none">• Tek hamam tipi• Klasik, Osmanlı mimarisi.• Taş duvarlar. Soyunmalık alanına üst katta konut işlevi eklenmiştir.• Konum: Şehrin tarihi ticaret merkezinde yer almaktadır, konut işlevi de mevcuttur.
	<p><u>Şişman İbrahim Paşa Hamamı-Počitelj (16. yy. başı)</u></p> <ul style="list-style-type: none">• Tek hamam tipi• Klasik, Osmanlı mimarisi.• Taş duvarlar. Kubbeli ve diğer beşik tonozlu ana alanlar.• Konum: tarihi şehirde (Osmanlı döneminde inşa edilmiş), yolun kenarında yer almaktadır.
	<p><u>'Köprü Üstü Hamamı'-Stolac (16. yy. başı)</u></p> <ul style="list-style-type: none">• Tek hamam tipi• Klasik, Osmanlı mimarisi.• Taş duvarlar. Kubbeli ve diğer beşik tonozlu ana alanlar.• Konum: Tarihi şehir-ticari işlevler ve konut işlevleri (Osmanlı döneminde inşa edilmiştir).
	<p><u>Karadoz-Bey Hamamı-Počitelj (17. yy.)</u></p> <ul style="list-style-type: none">• Tek hamam tipi• Klasik, Osmanlı mimarisi.• Taş duvarlar. Kubbeli ve diğer beşik tonozlu ana alanlar.• Konum: şehir merkezi-konut işlevi ve ticari işlevler (Osmanlı döneminde inşa edilmiştir). Nehrin kenarında yer almaktadır.

Yukarıda yer alan karşılaştırmalı tablolarda Bosna Hersek'te günümüze ulaşan yedi adet hamam örneğine göre özetlenen özellikler şunlardır:

- Standart konstrüksiyon ve sade kompozisyon: taş duvarlar, kubbeli ve tonozlu yapı.
- Süslemeleri sade ve minimaldir.
- Günümüze ulaşan örneklerin tamamı dini, idari ve “*čaršija*” adı verilen ticari nitelikteki şehir/kasaba merkezlerinde ya da kentsel yerleşim yerlerinin merkez bölgelerinde yer alan ve halkın kullanımına sunulmak üzere inşa edilmiş yapılardır. Eski Osmanlı yerleşim yerlerinde bulunan ve günümüze ulaşan örnekler büyük ölçüde ruhunu ve tarihi-mimari görünümünü korumuştur.
- Bunlar daima nehir ve ana yolların civarında, çoğunlukla da yerleşim yerlerinin en yoğun bölgelerinde inşa edilmişlerdir.
- Yapılarda yerel malzemeler kullanılmıştır.
- Karşılaştırmalı tablolardan çıkarılabilecek belirgin fark binanın boyutlarındaki farktır. Kent merkezleri içerisindeki nüfus çeşitliliği, yoğunluğu ve iktisadi hareketlerin sıklığı gibi faktörler yapının biçimi ve anıtsallığını etkilemiştir. Buna bağlı olarak, Sarajevo'daki hamamlar çoğunlukla daha büyük kapasiteli olarak ek mekânlar (*mejdani*) ile tasarlanmıştır.
- Tüm sembol hamamlar kent merkezlerini ya da kentsel dokuyu (fiziksel-maddi veya manevi ya da soyut bileşenler bakımından) etkilemiştir.
- Osmanlı dönemi Bosna-Hersek'te temel şehirlerin (kasabaların) kurulması sürecinde bu yapılar önemli işlevsel öğeler olmuşlardır.

3.3.3. Türkiye ve Bosna-Hersek'te günümüze ulaşan hamamlar arasında genel durum karşılaştırması

Bosna-Hersek'teki hamam geleneği ve hamam yapıları açıkça ihmal edilmiş durumda ve tümüyle yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Günümüz Türkiye'sinde ise durum farklıdır.

Türkiye'de olduğu gibi Bosna-Hersek'te de benzer şekilde hamam geleneği modern tekniklerin, farklı yaşam biçiminin, diğer pratiklerin ve sosyal sebeplerin etkisiyle zamanla varlığını yitirmiştir.

Bununla birlikte bugün Türkiye'de hamamlar ve hamam geleneği, bu yapıların sıkça kullanıldıkları önceki çağlara kıyasla daha az da olsa muhafaza edilmektedir. Öte yandan günümüzde otantik halk hamamı deneyimi benzersiz bir turistik cazibe odağı konumundadır. Turistlere otantik tarihi hamamlarda yıkanma ritüelini tam anlamıyla deneyimleme ve keyifli vakit geçirme olanağı sunulmaktadır.

Nihayetinde, uzun çağlar boyu süren bu gelenek Balkanlarda kök salmış olan Osmanlı geleneğinin korunması amacını gözetmeyen siyasi ve sosyal etkiler neticesinde "izini ve manasını yitirmiş", dolayısıyla da Bosna-Hersek'te yok olma aşamasına gelmiştir. Bununla birlikte, her iki ülkede de halen başarılı biçimde muhafaza edilmekte olan örnekler de mevcuttur.

Araştırmalara göre yukarıda Bosna-Hersek ve Türkiye'deki hamamların güncel durumuna ilişkin genel bir karşılaştırma yer almaktadır:

Bir gelenek olan ve her iki ülkenin mimari-kültürel mirasını oluşturan hamamların ihmal edilmesine yol açan genel etkenler şunlardır:

- Kalkınma ve küreselleşme süreçleri.
- Yeni, daha iyi teknik çözümler.
- Bakımın maliyetli ve zor olması.
- Modernleşme, gelişen olanaklar ve yeni nesillerin alışkanlıkları.

Bir gelenek olan ve Bosna-Hersek'te mimari-kültürel mirası oluşturan hamamların zaman içerisinde yavaş yavaş yok olmasına yol açan diğer sorunlar ise şunlardır:

- Yıkıcı etkilere yol açan üç savaş (I. Dünya Savaşı, II. Dünya Savaşı ve 1992-1995 yılları arasında gerçekleşen savaş).
- Vakıf sisteminin gücünün zayıflaması.
- Farklı kültürlerden gelen daha güçlü etkiler.
- Devletin ait olduğu farklı siyasi sistemlerde Osmanlı mirasının göz ardı edilmesi, daha sonraları Devletin parçalanması ve nihayetinde kültürel mirası korumak için gerekli tedbirlerin hayata geçirilme hızının yavaş olması.

Şekil 3.3.8 ve **Şekil 3.3.9**'da Türkiye (Bursa) ve Bosna'dan (Sarajevo) tipik örnekler yer almaktadır. Bu örneklerin her ikisinde de hamam yapıları muhafaza edilerek çağdaş işlevler ile sürdürülebilir biçimde günümüze uyarlanmıştır.

Şekil 3.3.8: Bursa Büyük Şehir Belediyesi-Emir Sultan Hamamı Kültür Merkezi (yazar tarafından çekilen fotoğraf, 2017).

Şekil 3.3.9: Sarajevo'daki Gazi Husrev-Bey Hamamı, Boşnak Enstitüsü (iç mekân)
(yazar tarafından çekilen fotoğraf, 2017).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. KÜLTÜREL SÜREKLİLİK İÇERİSİNDE HAMAMLARIN GELECEKTEKİ ROLÜ VE BOSNA-HERSEK’İN KENDİNE ÖZGÜ ATMOSFERİNE KATKISI

Bu bölümde, öncelikle Bosna-Hersek bölgesinde yer alan ve Osmanlı döneminden miras kalan hamam, “genius loci” ve kültür varlığı arasındaki genel ilişkiler ifade edilmeye çalışılmıştır.

4.3. MEKÂNIN KENDİNE ÖZGÜ ATMOSFERİ, MİRASIN KORUNMASI, KİMLİK VE HAMAMLAR

Kimlik nesnelere tam olarak ne olmak istediklerinin ifadesidir. (Luis Khan)

Kevin Lynch’e göre: Çevresel bir imge üç temel bileşen yoluyla analiz edilebilir: 1. Kimlik, 2. Yapı ve 3. Anlam (Lynch, 1960, s.8).

Doksanlı yılların başında Bosna-Hersek bölgesinde meydana gelen savaşın neden olduğu devasa yıkımların ve kaybolan mirasın bir ulusun kimliğini yok etmeye yönelik planlı bir girişimin sonucu olduğu bilinen bir gerçektir. Kentsel alanların bütünlüğünün bozulması yoluyla ulusun varlığının dayanak noktasına zarar verilmiştir.

“Mekânın kendine özgü atmosferinin korunması ve muhafaza edilmesi esasen mekânın özünün yepyeni bir tarihsel bağlamda somutlaştırılmasını ifade eder” (Norberg-Schulz, 1980, s.18).

Nara Konferansı'ndan⁵³ elde edilen sonuçlara göre özgünlüğü farklı biçimde yorumlama ihtiyacı açık bir biçimde kentsel doku ve mimarideki evrimsel değişiklikleri ve bu değişiklikler ile iç içe geçmiş sosyal ve kültürel değişiklikleri beraberinde getirmiştir. Özgünlüğün gelenekleri sürdürerek yansıtılması önerilmektedir. **(Jive´ n & Larkham, 2003, Cilt 8, No. 1, s. 67–81).**

Mimari mirasın kıymet takdirinde birincil kriterlerden biri belirli bir yapının (veya ait olduğu yapı topluluğu) korunma düzeyidir. Bu düzey çeşitli sosyal konsept ve alışkanlıklardan etkilenir. 15. yüzyılda kurulmuş Bosna şehirleri özgün kentsel gelişimin *eksiksiz bir tablosunu* sunmaktadır. Bu bağlamda bu şehirlerin bozulması yüzyıllar boyu ihtimam gösterilen değerlerin yok oluşunun ifadesidir.

İsviçreli psikolog J. Piaget'nin *Psychology of Intelligence* (1950) başlıklı yazısında şu ifadesi yer almaktadır: “Dolayısıyla, zihinsel asimilasyon nesnelere belli bir biçimde davranış şemalarına yerleştirilmesidir”. Piaget ‘adaptasyon’ kavramını asimilasyon ile uyum arasındaki denge olarak tanımlar **(Piaget, 1950, s.8).**

‘Kronolojik biçimsel sınıflandırmaya göre Türk yönetimindeki dönemden kalan anıtlar ve yapılar sistematik olarak verilen tahribattan en ağır zararı görmüştür; ikinci sırada ise Avusturya Macaristan dönemine ait yapılar yer almaktadır.’ Bu olaylar Bosna Hersek’te *kültürel soykırıma* (1992-1995) yol açmıştır **(Hadžimuhamedović, 1997, s. 22, 27).**

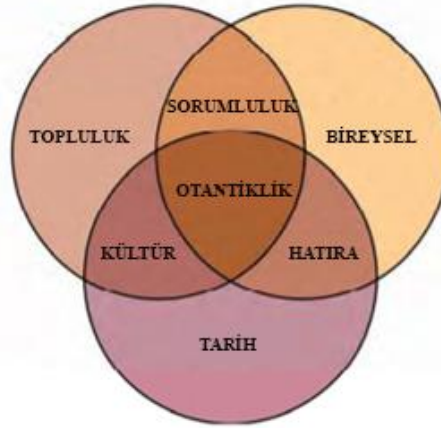
Savaş sonrası dönemde dahi, en üst düzeyde yetkili makamların tatmin etmeyen faaliyetleri de bu yıkım sürecini sürdüren etkenlerden biri olmaktadır. Dayton Anlaşması sonrası ülkenin bölünmesi ve karmaşık bir yapıda düzenlenmesi, büyük toplumsal kargaşalar ve ülkenin halen istikrara erişememiş durumu kaçınılmaz bir sonuç olarak devletin mirasını ihmal etmesine yol açmıştır. Bu bölünmeler durumu daha da ağır hale getiren faktörlerden biridir, zira bir devlet mirası farklı topluluklara göre gruplara bölünmemeli, uzun yıllar içerisinde farklı kültürlerin ve ulusların katılımı ve çabasıyla gelişmiş bir bütün olarak değerlendirilmelidir.

⁵³ DÜNYA MİRASI KOMİTESİ DÜNYA KÜLTÜREN VE DOĞAL MİRASINI KORUMA KONVANSİYONU, Phuket, Tayland, 12-17 Aralık 1994.

Bir ülkenin mirası her zaman büyük mimari anıtlar şeklinde olmasa dahi, bazen yalnızca doğal ifadesi gözlemcinin gözünde bir aidiyet hissi oluşturur. Bu noktada insan ile doğa arasındaki ilişki derin bir anlamlılık kazanır.

Felicity Morel-EdnieBrown, birey ile sürdürülebilir ölçüde özgün olmaya yönelik tarihi ifadeye sahip topluluklar arasındaki etkileşimi anlama çabası içerisinde özgünlüğü sağlayan altı zorunlu bileşenden söz etmiştir (**Morel-Ednie Brown, 2010b**).

Bunlar:1. Bireysel katılım, 2. Toplumsal katılım, 3. Tarihsel faaliyetler, 4. Bağlılık, 5. Kültür ve 6. Bellektir.

Şekil 4.1: Şemada Morel-EdnieBrown'ın özgünlük modeli ve somut olmayan öğeleri arasındaki etkileşimler ortaya konulmaktadır. Kaynak: (**Morel-Ednie Brown, 2010b**).

Dolayısıyla, mekânın karakterine anlam kazandıran mekân ruhu olgusu farklı etkenlerin bir bileşimidir:

1. Mekânsal-çevresel (doğal ya da kentsel, farklı boyutsal ölçeklerde olabilir).
2. Psikolojik-duygusal (uyandırdığı duygular: anıtsallık, vatanseverlik, romantik duygular, öfke, mutsuzluk, dinginlik, stres, vs.)

3. Sosyo-fonksiyonel koşullar (tarihin farklı dönemlerinde sosyal düzenlemeler inşa edilmiş çevrenin kalitesini ve sunumunu belirlemiş ve görünümü ile farklı bir mesaj iletmıştır).

Tez kapsamında ele alınan Bosna-Hersek'teki hamamlar durum örneklerinde bu üç faktör bir araya gelmektedir. Tarihi bölgelerin bazıları özgün kentsel formun ve ruhunun korunmasına yönelik bir çaba içerisinde koruma işlemlerine tabi olmuştur. Sarajevo'daki *Baščaršija*, Mostar, Blagaj, Počitelj ve Stolac için bu durum söz konusudur. Esasen, aynı durum bu tezde ele alınan yedi hamam örneğinin tümünün kentsel çevresi için geçerlidir.

Bu yedi örneği teşkil eden hamamlar ve hamamın kalıntılarının içerisinde bulunduğu alanlar kentsel dokuları ile bunları kıymetli bir miras haline getiren yüksek tarihi, mimari ya da çevresel ve sosyal-manevi değerlere sahip mekânlar olarak değerlendirilmektedir.

Seçilen durum çalışmaları Bosna-Hersek'in yetkili devlet kurumlarınca (Milli Anıtları Koruma Komitesi) Milli Anıtlar olarak kabul edilmiştir.⁵⁴ Mostar 'Tarihi Mostar Şehri ve Eski Köprü Sahası' başlığı ile Dünya Mirası Listesindedir. Tezde sunulan örnek hamamların içerisinde yer aldığı diğer tüm kentsel çevrelerin Dünya Mirası Geçici Listesine dahil edilmesi için de ayrıca başvuruda bulunulmuştur. **(Url-39).**

Bunlar-Dünya Mirası Listesi:

Mostar-Dünya Mirası Listesi Adayı Kültürel Varlıkları

⁵⁴ 1995 Bosna-Hersek Barış Antlaşması Genel Çerçevesi (Ek 8. Milli Anıtları Koruma Komitesi Anlaşması) uyarınca Bosna-Hersek Cumhuriyeti, Bosna-Hersek Federasyonu ve Sırbistan Cumhuriyeti milli anıtların korunması için (38. p.) bazı varlıkların kültürel, tarihi, dini ya da etnik önemlerinden dolayı milli anıt olarak ilan edilmelerine ilişkin önerileri alacak ve buna ilişkin başvuruları karara bağlayacak bir Komite kurulması hususunda anlaşmaya varmışlardır. Günümüzde kültürel ve tarihi mirası koruma alanında yetkinliğe sahip olan ve profesyonel görevler üstlenen kurumlar hem federal düzeyde hem de kantonlar düzeyinde kurumları temsilen Anıtları Koruma Enstitüsü adıyla teşkilatlanmışlardır. (39 p.) (Milli Anıtları Koruma Komitesi EK 8.)

(Tarihi Mostar Şehri Eski Köprü sahası)

Dünya Mirası Bekleme Listesi:

1. Sarajevo- benzersiz bir evrensel çok kültürlü- sürekli açık şehir sembolü,
2. Počitelj'deki tarihi kent sahası,
3. Blagaj doğal ve mimari yapıları ve
4. Stolac doğal ve mimari yapıları.

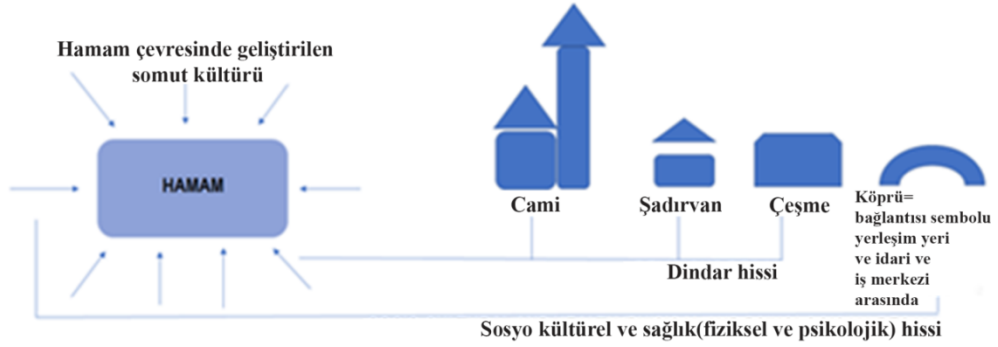
Aşağıda Bosna-Hersek Milli Anıtları Koruma Komitesi tarafından yapılan açıklamada, 'teki analiz edilen hamamların ve bunların Ulusal Anıtlar olarak listelendiği unvanların bir listesi bulunmaktadır:

1. Sarajevo'daki Isa Bey Hamamı – Careva (İmparator) Camii mimari kompleksinin bir kısmı
2. Sarajevo'daki Gazi Husrev Bey Hamamı – bir grup yapının bir kısmı-
3. Sarajevo'da taşınır mülkiyet içeren Gazi Husrev-Bey Vakfı,
4. Sarajevo'daki Firduz Bey Hamamı – parselin bir kısmı ve tarihi yapının kalıntıları,
5. Mostar'daki Ćejvan Bey Hamamı – Mostar tarihi şehir alanının bir kısmı,
6. Blagaj'daki Karadžoz Bey Hamamı – tarihi yapı,
7. Šišman Ibrahim Paşa Hamamı- Počitelj tarihi şehir alanının bir kısmı,
8. Stolac'ta köprünün yanındaki hamam- parselin bir kısmı ve tarihi yapının kalıntıları.

4.4. MEKÂNIN KENDİNE ÖZGÜ ATMOSFERİ VE KENTSEL DOKU İLE KARŞILIKLI İLİŞKİSİ İÇERİSİNDE HAMAMLAR

Aşağıda yer alan temel şema tüm etkili bileşenleri ile birlikte hamam ile mekânın kendine özgü atmosferi arasındaki ilişkiye dair kapsamlı, şematik ama sadeleştirilmiş bir genel bir tablo sunmak amacıyla hazırlanmıştır (**Şekil 4.2**). Bu

bileşenlerin bütünlüğü, hamamın kaçınılmaz olarak kentsel toplum yaşamının ve kentsel dokunun ayrılmaz bir parçası olduğu tek bir işlevsel kompozisyon sunar. İç içe geçmiş öğeler kendi belirli işlevleri ile tek bir kentsel merkezi oluşturmaktadır. Şema hamam, insanlar ve inşa edilmiş çevre arasında bir diyalog sunmaktadır.

Şekil 4.2: Tek bir işlevsel bütün oluşturmak üzere somut ve somut olmayan öğelerin bir araya getirilmesi.

Yeni kurulan Osmanlı şehirlerinde hamamlar kentsel bir kompleksin önemli bir parçasını oluşturacak şekilde inşa edilmiş, kalkınmanın eksenini oluşturan yol ya da nehir kenarı gibi uğrak noktalarda konumlandırılmış halk tesisleridir. O dönemde hamamlar çoğunlukla kamusal yaşamın odağında bulunan merkezi bir caminin yakın çevresinde yer almaktaydılar.

Bunlar; Sarajevo’da İmparator Camii ve köprüünün hemen yanında yer alan Isa Bey Hamamı, Gazi Husrev -Bey Hamamı, tek hamam örneği, aynı vakfın Gazi Husrev -Bey Cami kompleksinden yaklaşık 250 m uzaklıkta, günümüzde var olmayan medrese/okul binasının bakımı için şehrin tarihi ticaret merkezinde inşa edilen Firduz-Bey Hamamı, Mostar’da şehrin tarihi ticaret merkezinde eski tabakhanenin, buradan adını alan caminin ve Tarihi Köprü’nün yakınındaki Ceyvan-Bey Hamamı, Blagaj’da şehrin ticaret merkezinde caminin ve aynı adı taşıyan köprüünün yakınındaki Karadjoz-Bey Hamamı, Stolac’ta cami ve köprüünün yakınındaki hamam ve Počitelj’de cami, medrese (okul) ve hanın yakınındaki hamamdır.

Bu hamam örnekleri, tüm ülke çapında yaygın oldukları dönemde yeni Müslüman yerleşim yerlerinde inşa edilmiştir. Hamamların kullanımda olduğu dönemlerde birliktelik ve topluluk duygusu güçlü ve temel nitelikte idi. Bu dönemlerde mimaride en temel olana yönelim söz konusudur. Müslüman şehirlerde kamusal ve sosyal faaliyetlerin çoğu cami içerisinde ve çevresinde gerçekleşmekteydi. Cami şehrin merkez noktası olduğundan, aynı zamanda şehrin en anıtsal yapısıydı. Hemen ardından ise aynı düzeyde önemli olmamakla beraber yine de anlamlı sosyal etkileşimlerin mekânı olarak hamamlar gelmekteydi. Cami minareleri, küçük dükkânların ve evlerin sarkık çatılarının oluşturduğu sakin ve tekdüze görünümü dikey bir vurgu ile bölmekte, ana kamusal yapıların kubbeli görünümü ile tamamlanarak Osmanlı yerleşim yeri silüetine hâkim olmaktadır. Bu görüntü pek çok küçük Bosna kasabası için tipik ve bilinen bir imgeydi.

İslam geleneğinin suya ve temizliğe gösterdiği büyük saygıdan ötürü hamamlar, içme suyu çeşmeleri, şadırvanlar ve sebiller gibi kamusal öğeler her şehrin zorunlu ve ayrılmaz bir parçası idi. Bu öğeler yalnızca estetik bakımdan değil aynı zamanda şehrin sakinlerinin gündelik ve geleneksel yaşamlarının vazgeçilmez bir parçası olmalarından ötürü de önem taşımaktadır.

“Bosnalı bir Müslüman sabah uyandığında ilk olarak bakır bir kaptan (ibrik) su alıp yıkanır... Yıkanma Müslümanların inançları gereği zorunlu bir pratik olduğundan, tüm büyük şehirlerde hamam olarak adlandırılan halka açık yapılar görebilirsiniz.” (Hangi A., 1907, s. 63). Hamamda yıkanma özellikle Müslümanlar arasında gündelik yaşamın önemli bir parçasını oluşturuyordu.

Şekil 4.3: Osmanlı döneminde Bosna-Hersek'teki tipik hamam aksesuarları (Hangi A., 1907, s. 63).

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. BOSNA-HERSEK’TE GÜNÜMÜZE ULAŞMIŞ HAMAMLAR İÇİN GELECEKTE YAPILABİLECEK MÜDAHALELERE İLİŞKİN VARSAYIMSAL ÖNERİLER

Bir zamanlar su kültürünün bir parçası olan hamam kültürünün bir hatırası olarak günümüze ulaşabilmiş değerli Osmanlı yapıları zaman içerisinde farklı tehditlerle karşı karşıya kalmıştır. Bosna-Hersek’te günümüzde de varlığını sürdüren hamamlar pasif müze sembollerini temsil etmemeli, tarihi şehir merkezinin tamamı sürdürülebilir yapı grupları şeklinde planlanmalıdır.

Bu çerçevede günümüze ulaşan hamamların ve bunların gelecekte sürdürülebilirliklerini sağlayacak işlevlerinin korunmasına yönelik plan oluşturulması büyük önem arz etmektedir.

Bu tezde analiz edilen örnek hamamlar için, bunların kültürel işlevine uygun varsayımsal turistik olanaklar belirlenmesi hedeflenmiştir. Böylece bu yapıların değerinin ve anlamının korunmasının yanı sıra günümüzdeki önemi de sağlanabilir. Önerilen kültürel işlev belediye faaliyetleri/yerel faaliyetler ile desteklenmelidir; bu faaliyetlerde hamamlar veya kalıntıları, içerisinde yer aldıkları geleneksel şehir merkezlerinin genel imajında daha aktif bir role sahip olmalıdır. Bu çerçevede her bir hamam için aşağıdaki öneriler değerlendirmeye alınabilir:

Sarajevo hamamları için yapılabilecek ilk değerlendirme, bir belediyenin sınırları içerisinde ayrılmaz bir bütün halinde gözetilmelerinin gerekli olduğudur;

Sarajevo’da günümüze ulaşan tüm hamamlar veya bunların kalıntıları aynı “Stari Grad” Belediyesi’nin sınırları içerisinde yer almaktadır. Sarajevo’nun Osmanlı dönemindeki kuruluş ve gelişiminin başlangıç noktası olan bu belediye en fazla sayıda tarihi bina ve kültürel önemdeki yapıyı bünyesinde barındırmaktadır. Günümüzde varlığını sürdüren tüm hamam yapılarının tek bir ortak programda birleştirilmesi gerekliliğinin ilk göstergesi budur. “Stari Grad” Belediyesi’nin tarihi

ve kültürel değerleri turizmin gelişimi ya da muhtemel eğitimsel ve kültürel faaliyetler için kıymetli bir kaynaktır. Bu faaliyetler belediye ya da tüm şehir ölçeğinde yahut daha geniş ölçekte hayata geçirilebilir.

Sarajevo hamamları için, su kültürü ile hamam geleneği arasında bir bağlantı kurulması ve mümkün ise tek bir turistik rotada yer alan kentsel ortam bağlamına ya da tarihi Sarajevo'nun su kültürünü tanıtan "Stari Grad (Tarihi Şehir)" başlıklı turistik program önerileri bağlamına uygun yapılar olarak korunmuş hamamlar veya kalıntıları vasıtasıyla şehirdeki tarihi geleneği deneyimleme imkânı sunulması tavsiye edilmektedir.

Dolayısıyla tüm hamamlar şehir ve belediyenin turizm ve kültür planlarına, ilişkili stratejik programlarına ve ayrıca:

- Kültürel ve eğitsel faaliyet programlarına,
- Potansiyel turizmin ve ekonomik refahın arttırılmasına yönelik ve benzeri programlara dâhil edilebilir.

5.1. SARAJEVO'DAKİ İSA BEY HAMAMI İÇİN ÖNERİ

5.1.1. İsa Bey Hamamı'nın kültürel işlevi:

Tek bir yapı grubu içerisinde bir arada yer alan Osmanlı (cami) ve Avusturya-Macaristan (İsa Bey Hamamı) mimari ve kültürel ifadesine sahip yapılar Milli Anıtları teşkil etmektedir; bu yapı grubu tarih boyunca şehrin kaydettiği kültürel gelişimin bir göstergesidir.

Belirtilen yapı muhtelif açılardan hem geleneği sürdürmekte hem de otel tesislerine dâhil edilmiş küçük Türk hamamları ile tarihi geleneğe dair hatırayı muhafaza etmektedir; ayrıca ekonomik açıdan anlamlı bir işleve sahiptir.

5.1.2. Sarajevo'daki İsa Bey Hamamı'nın turistik güzergâhlar içerisindeki konumu:

Günümüzde otel olarak hizmet veren bu yapı Bosna-Hersek'te modernize edilmiş olmakla beraber halen işlevini sürdüren tek Türk hamamıdır. Temelde ağırlıklı olarak turistlerin kullanımına sunulan yapı ziyaretçiler için her gün açıktır; ancak geçmişteki hamam geleneğine uygun olarak kadınlara ve erkeklere hamam kullanımı için ayrı günler belirlenmiştir. Yapının yakın çevresinde çok sayıda otel bulunmakla beraber, hamamın merkezi konumu, erişilebilirliği ve tarihsel değerleri bu yapıyı turistik ziyaretler için tam anlamıyla cazip ve elverişli hale getirmektedir. Ayrıca bu tarihi yapının daha iyi tanıtılması önem arz etmektedir.

5.1.3. Sarajevo'daki İsa Bey Hamamı ve muhtemel belediye faaliyetleri / yerel faaliyetler:

Bu yapının bakımsız bırakıldığı ve işlevsiz kaldığı uzun bir sürecin ardından nihayet Vakıf kurumlarının da desteğiyle 2015 yılında bir restorasyon çalışması gerçekleştirilmiştir. Yapı, Vakıf tarafından onaylanmış yeni işlevi ile sosyal amaçlı genel kullanıma açılmıştır. Ancak yoğun kullanıma uygun değildir, dolayısıyla öncelikli olarak otel misafirlerinin kullanımına tahsis edilmiştir. Bu yapı içerisindeki etkinlikler yapının yeni işlevine uygun olmakla beraber anıtsal değeri ile de uyumludur. Bu yapı için belediye geleneksel hamam kültürü deneyimini tanıtmaya ve hamam ritüellerine yönelik turistik ürünlerin satışını artırma olanaklarından yararlanabilir.

5.1.4. Sarajevo'daki İsa Bey Hamamı için öneri:

Mevcut olan özgün belgelerden yararlanılarak restore edilen İsa Bey Hamamı bugün sürdürülebilir bir biçimde amacına uygun olarak faaliyet göstermektedir. Bugün, Osmanlı stiline kısmen de olsa vurgulandığı yeniden tasarlanmış bir iç mekâna sahip olan yapı ziyaretçilerine tarihi Sarajevo ruhunun tamamlanmamış nostaljik duygusunu yansıtmaktadır.

Bu hamam için, yapının tanıtımının ve sunumunun daha iyi yapılması önerilmektedir. Yapı grubu, ışıklar ve diğer kent mobilyaları ile vurgulanmalıdır. Hamamın mekânın ruhunun korunmasındaki rolününün geliştirmesi, e-sunum, fotoğraf galerisi gibi hamam kültürü sunumlarının daha geniş kapsamlı hale getirilmesi ile mümkün olabilir. Hamam turistik ziyaretlerde önemli bir nokta haline gelmelidir.

5.2. SARAJEVO'DAKİ GAZİ HUSREV BEY HAMAMI İÇİN ÖNERİ

5.2.1. Sarajevo'daki Gazi Husrev Bey Hamamı'nın kültürel işlevi:

Sarajevo'daki Gazi Husrev Bey Hamamı Bosna-Hersek'te muhafaza edilmiş çifte hamam yapısının yegâne örneği olduğundan Osmanlı yapılarının şehirdeki en güzel örneklerinden biri olarak mimarlık tarihi bakımından önem arz etmektedir. Hamam, şehrin tarihi geleneklerinin ve su kültürünün hatırasını ve ruhunu yaşatmaktadır. Yapı zaman içerisinde kaçınılmaz olarak işlevsel ve uzamsal değişikliklere uğramış, iç mekânı yeniden tasarlanmıştır. Burası yeni ve çağdaş işlevi (Boşnak Enstitüsü) ile temelde Bosna medeniyetine ait zengin bir koleksiyona sahip kütüphane olarak faaliyettedir. Bu kütüphanede Bosna tarihi ve kültürüne ait 150.000'den fazla kaynak ve 3000'in üzerinde farklı dergi yer almaktadır. Bu kaynaklar ağırlıklı olarak Boşnakların kültürel tarihine ilişkin yayınları içermektedir. Yapı içerisinde ayrıca Doğu el yazmalarından oluşan zengin bir koleksiyon, bir sanat galerisi ve kültürel-bilimsel etkinlikler için bir sergi ve tören salonu yer almaktadır.

Böylece, tarihi hamam binası içerisinde yer alan kurum Bosna kültürel mirasını ağırlıklı olarak bu tarihi yapılar için uygun olan eğitsel bir işlev ile muhafaza etmektedir.

5.2.2. Sarajevo'daki Gazi Husrev Bey Hamamı'nın turistik güzergâhlar içerisindeki konumu:

Hamam, şehir merkezinde ana yol ve toplu taşıma hattı üzerinde ve tarihi şehir merkezi ile diğer tarihi yerlerin yakınında yer almaktadır. Bu nedenle şehir turu güzergâhında veya turistik kent gezilerinde erişilebilir konumdaki en önemli turistik noktalardan biridir. Özellikle Bosna kültürünü, Osmanlı mirasını, tarihini ve Sarajevo şehrinin çok kültürlü ruhunu keşfetmek isteyenler için ilginç bir deneyim sunmaktadır. Bu yapı bir anıt olarak taşıdığı önemin yanı sıra günümüzde modern haliyle Sarajevo sakinleri için olduğu kadar turistler için de ilginç etkinliklere ev sahipliği yapması açısından da önemlidir. Bu kurumda çeşitli sergiler, sempozyumlar, konserler ve diğer bilimsel ve kültürel etkinlikler organize edilmektedir.

Bununla birlikte yapı günümüzde daha fazla bakım isteyen bir durumdadır ve farklı araçlarla (web, dijital araçlar, basın ya da diğer) daha iyi bir biçimde tanıtılması gereklidir.

5.2.3. Sarajevo'daki Gazi Husrev Bey Hamamı ve muhtemel belediye faaliyetleri / yerel faaliyetler:

Gazi Husrev Bey Hamamı ayrı olarak düşünüldüğünde, sunduğu uzamsal ve işlevsel seçeneklerle küresel ve eğitsel ya da sergi amaçlı olarak belediye etkinlikleri için veya su kültürünün, Bosna kültürü ve ruhunun tanıtımı amacıyla yararlanılabilir. Yapı geçmişte Vakfın mülkü olup daha sonra kamu yararına Boşnak Enstitüsü'ne verildiğinden, bu tarihi hamam binasının kullanılacağı her türlü belediye ya da halk etkinliğinin mekânın ruhuna ve anlamına uygun olması gerekmektedir.

5.2.4. Gazi Husrev-Bey Hamamı için öneri:

Gazi Husrev Bey Hamamı özgün çevresinden yalıtılmış olup farklı mekân kompozisyonlarına, boyutlarına ve materyallerine sahip yeni bir bina konsepti ile çevrelenmiştir. Bu konsept mimari anlamda yapının anıtsallığını ve kentsel doku içerisindeki önemini azaltmıştır.

Dolayısıyla gelecekte hamam geleneğinin ve su kültürünün bu yapı içerisinde sunumunun sürdürülmesi mümkün olabilir. Hamama geçmişteki işlevi yeniden kazandırılmak suretiyle hızlı yaşamın ve yabancılaşmanın hüküm sürdüğü günümüz dünyasında bu yapı, tarihi geleneğin tam anlamıyla deneyimlenmesini mümkün kılacak, fiziksel ve ruhsal dinlenme için bir alan sağlayacaktır. Yapı turistik açıdan Sarajevo ruhunun, mirasının ve su kültürünün eksiksiz biçimde deneyimlenmesini sağlayacaktır.

Sarajevo’da inşa edilmiş yedi hamamdan üçü veya kalıntıları günümüze ulaşmayı başarmış olup bunlardan İsa Bey Hamamı halihazırda içerisinde bir Türk hamamı bulunan bir otel olarak hizmet vermektedir; Firuz Bey Hamamı arkeolojik kalıntı halinde olup restorasyon için yapının özgün görünümüne dair esas alınabilecek yeterli belge bulunmamaktadır; Gazi Husrev Bey Hamamı ise şehirdeki tarihi hamam geleneğini tümüyle canlandırmaya yönelik bir karar için halen en iyi muhtemel seçenek konumundadır. Bu yapıların su tesisatı ve ısıtma sistemi için modern teknolojiler düşünülmelidir. Bu durumda öncelik olarak Boşnak Enstitüsü için uygun bir mekân haline getirilebilir.

5.3. SARAJEVO’DAKİ FİRUZ BEY HAMAMI İÇİN ÖNERİ

5.3.1. Sarajevo’daki Firuz Bey Hamamının kültürel işlevi:

Sarajevo’daki Firuz Bey Hamamı şehrin tarih içerisindeki kültürel gelişiminin sessiz bir tanığıdır. Hamam, şehrin tarihi su kültürünün ve vatandaşlarının geleneksel ritüellerinin bir ögesini teşkil eden bir yapı olarak Bašćaršija’da gündelik hayatın önemli bir parçasıydı. Dini, idari, ticari ve sosyal bir merkez olarak bu hamam ayrıca o dönemde kadınların sosyal hayata dâhil olabildikleri nadir mekânlardan biriydi. Bu detayların yanı sıra diğer kamusal yapıların çoğunun modern çağda da varlığını sürdürmeyi başardığı gerçeği göz önüne alındığında bu hamam kesinlikle Tarihi Kasaba merkezi ve mekânın atmosferi için gerekli sürdürülebilirlik ve işlevsellikten yoksun olan en bakımsız ve en fazla tehlike altındaki yapılardan biridir.

5.3.2. Sarajevo'daki Firuz Bey Hamamı'nın turistik güzergâhlar içerisindeki konumu:

Sarajevo'daki Firuz Bey Hamamı şehrin en popüler ve en uğrak konumunda yer almaktadır. Hamamın tarihi şehir merkezindeki (Baščaršija) arsası ve kalıntılarının konumu turistik açıdan büyük öneme sahiptir. Yapının konumu yalnızca tam kapasite ile faaliyet gösterdiği geçmiş çağlarda değil günümüzde de bir toplanma yeri niteliğindedir. Yapının günümüzde kendi çevresi içerisinde sürdürülebilir kullanıma elverişli olmayan arkeolojik bir kalıntı halinde bulunması tüm Baščaršija için büyük bir eksikliklerdir. Günümüz Baščaršija'sında gündelik hayata ve turistik olanakları içeren stratejik programa dâhil edilmesi tüm bölge için anlamlı olacaktır. Yapının herhangi bir müdahale görmesi durumunda öncelikli olarak mekânın anıtsal ve manevi değerinin gözetilmesi gereklidir.

5.3.3. Sarajevo'daki Firuz Bey Hamamı ve muhtemel belediye faaliyetleri / yerel faaliyetler:

Firuz Bey Hamamı örneğinde, mevcut duruma ve muhtemel müdahalelere göre arkeolojik kalıntı halinde olan yapı yerel ya da diğer kurumlar için eğitim amaçlı olarak kullanılabilir. Firuz Bey Hamamı için belediyenin / yerel yönetimin bir diğer rolü de kalıntının ve arazinin ihlal edilmesini engellemek, alanda sıkı denetimler yapmak ve özellikle ihlalde bulunan kafe ve restoranlara ceza uygulamaktır.

Yaya trafiğine müdahalede bulunulmamalı, binalara erişim yönü değiştirilmemeli, kanunsuz yapı, yeraltı tesisatı ya da başka tesisat vs. oluşturulmamalıdır. Hamamın yakın çevresindeki turistik alanın halka açık kısmı temiz ve düzenli tutulmalıdır. Kent mobilyaları ve restoranlar ile kafelerin masa ve sandalyeleri gibi detaylar estetik açıdan tüm ambiyans ve atmosfere uygun özellikte olmalıdır. Kuralları ihlal edenlere karşı yerel makamlarca desteklenen belirlenmiş kanun tedbirleri uygulanmalıdır.

5.3.4. Firuz Bey Hamamı- öneri:

Sarajevo'daki Firuz Bey Hamamı ayrı bir anıt olarak değil, arkeolojik kalıntıların yer aldığı arazinin tamamı olarak değerlendirilebilir. Bu hususun yanı sıra yapının düşük koruma derecesi ve yapının özgün görünümüne dair yeterli kanıt ya da belge olmayışı göz önüne alındığında, bu koşullar altında restorasyon seçeneği bir çözüm olarak kabul edilebilir nitelikte değildir.

Bu yapı için müdahalenin aciliyeti vurgulanmalıdır. İlk adım olarak kalıntılar korunmalı ve arazi temizlenmelidir. Daha sonra bu kalıntılar modern ama hafif ve şeffaf konstrüksiyon ile birleştirilmeli, bu modern konstrüksiyon yapının kalıntılarını ve bu kalıntıların değerini azaltmamalı, aksine vurgulamalıdır. Müdahaleler, alanın uzmanlarınca etik ve bilimsel bir yaklaşım içerisinde gerçekleştirilmeli, bu yaklaşım Bašaršija'nın tarihi değerlerinin ve mimari kompozisyonunun bütünlüğüne dâhil edilmelidir. Hamam eski ticaret merkezinin zorunlu halk hizmetlerinden biri olarak günümüzdeki işlevi ile su kültürünü ve tarihi şehrin mirasını simgelemelidir. Mevcut koşullardan ötürü yapı opsiyonel olarak sergi alanı olarak ve kültürel etkinliklerle birlikte eğitim amacıyla ve konaklama için kullanılabilir; insanlar bu Anıtın yanından geçip gitmek yerine burada konaklayabilme seçeneğine sahip olmalıdır.

5.4. SARAJEVO'DAKİ ĆEJVAN BEY HAMAMI İÇİN ÖNERİ

5.4.1. Ćejvan Bey Hamamı'nın kültürel işlevi:

Bu hamam şehrin su kültürünün bir parçasını oluşturan yapılardan biri olarak tarihi ve unutulmuş bir gelenek olan buhar banyosunun maddi kültürüne dair hatırasını müze formunda muhafaza etmektedir; mevcut durumda bu kullanım yapı için en uygun seçenektir. Kentsel dokunun bir parçası olarak hamam binası tarihi Mostar şehrinin ambiyansı ve ruhu içerisindeki rolünü estetik ve kompozisyon bakımından tamamlamaktadır.

5.4.2. Mostar'daki Ćejvan Bey Hamamı'nın turistik güzergâhlar içerisindeki konumu

Mostar'daki Ćejvan Bey Hamamı günümüzde hamam geleneğini ve su kültürünü tanıtan bir müze olarak faaliyet göstermektedir. Pratikte daha fazla dikkat çekmek ve geleneği uygulamada da tanıtılabilmek adına bu yapı içerisinde ek hizmetler sunulması mümkündür. Günümüzde modern ısıtma, su ikmal sistemi ve ek tesisatların sağladığı kolaylıklar sayesinde bu hamam içerisindeki alanlar muhtemelen bölge sakinleri ve turistler için gerçek hamam deneyimi sunabilmektedir. Dolayısıyla yapı yalnızca geleneğin ve gündelik ritüellerin hatırasını yaşatmakla kalmayıp aynı zamanda bu ritüelleri deneyimleme imkânı da sunmaktadır. Günümüzde hamam deneyiminin yeniden canlandırılması ve nostaljik geleneklerin korunması Sarajevo'daki Başçarşı ve Tarihi Mostar Şehri gibi daha uğrak turistik merkezlerde hamamların turistlerce daha sık ziyaret edilmesi ile sağlanabilir.

5.4.3. Mostar'daki Ćejvan Bey Hamamı ve muhtemel belediye faaliyetleri / yerel faaliyetler:

Ćejvan Bey Hamamı'nın kültürel mirası temsil edecek şekilde ve sürdürülebilir durumda kullanılması gerekmektedir. Bu hamam kamusal ve kültürel amaçlara yönelik işlevlerinin yanı sıra uluslararası etkinliklerle yerel topluluklar için de hizmet vermektedir. Ayrıca yerel bakımdan, bu yapının daha iyi yönetilmesi ve düzenli olarak gündelik yaşama ve turistik ve yerel etkinliklere dâhil edilmesi önerilebilir.

5.4.4. Ćejvan Bey Hamamı- öneri

Mostar'daki hamam mimari açıdan tarihi şehir merkezinin kentsel dokusundaki yerini, görünümünü ve önemini korumuştur. Savaşın sebep olduğu yıkımların ardından Tarihi Mostar şehrinin tamamen yıkılmış olan civar bölgesi ile birlikte hamam da restore edilmiş olduğundan, yapı için başka mimari-uzamsal müdahale gereksinimi bulunmamaktadır. Ancak bu hamam tarihi Mostar şehrinin

ruhunu oluşturan ve su kültü ile bağlantılı öğelerden biri olarak günümüz modern kitle iletişim araçlarının yaygın kullanımı vasıtasıyla iyi bir biçimde sunulabilir. Aynı stratejiler Tarihi Mostar Şehrinin tüm civar bölgesi için de uygulanmalıdır.

5.5. BLAGAJ'DAKİ KARADOZ BEY HAMAMI İÇİN ÖNERİ

5.5.1. Karadoz Bey Hamamı'nın kültürel işlevi

Bu küçük kasaba, tarihi arka planının yanı sıra nehir ile yakından bağlantılı mimari planlama ve yapım konseptinden dolayı da önem taşımaktadır. Blagaj şehrinin ve yapılarının en çok vurgulanan özelliklerinden biri su kültü ve yapıların nehirler ile bağlantısıdır. Tarihi şehri oluşturan alanın tamamı mimari, doğa ve suyun bir arada yer aldığı bir açık hava müzesi niteliğindedir. Hamam binası da bu konsepti sürdürmesi önerilen tarihi anıtlardan ve kamusal yapılardan bir diğeridir.

5.5.2. Karadoz Bey Hamamı'nın turistik güzergâhlar içerisindeki konumu

Hamam tam nehir kenarında konumlandığından, yeni görünümü ve işlevi nehir ile uyumlu olmalıdır. Hamamın ünlü Tekke'nin akış yukarı yönünde konumlanması ve özellikle nehrin suyun gücünün güçlü bir biçimde yansıtıldığı bir mekân ruhu taşıması sayesinde yapı muhteşem su kaynağını, Blagaj Tekkesini, değirmenleri, restoranları, nehri ve doğal tazelik ile nehrin iç içe geçtiği konut komplekslerini içeren turistik olanakların bir 'uzantısı' niteliği taşınmalıdır.

5.5.3. Karadoz Bey Hamamı ve muhtemel belediye faaliyetleri / yerel faaliyetler

Blagaj'ın doğal güzelliklerine kayıtsız kalınması mümkün değildir. Su kültürünün ve tarihi gelenekler ile ritüellerin bunlar ile ilgili bir 'öyküsü' olan tek bir projede bir araya getirilmesi önerilmektedir.

Yapı yüzyıllar boyunca bir ibadet ve meditasyon mekânı olmuştur. Tüm dünyadan, özellikle de bölge ülkelerinden turistler yapıyı ziyaret etmektedir.

Bir başka öneri de hamamın kalıntılarına müze niteliği kazandırılması ve hamam geleneği, törenler ve şehrin su kültürünün tanıtımının vurgulanması yönündedir. Yerel yönetimler yapıyı bir turistik çekim merkezi olarak tanıtmalıdır.

5.5.4. Karadoz Bey Hamamı- öneri

Hamam yapısı ciddi bir yok olma tehlikesi altında olup kalıntılara müdahale edilmesi ve bunların korunması aciliyet arz etmektedir. Blagaj'da turistler ve ziyaretçiler kısa günübürlük ziyaretlerde bulduklarından, ekonomik açıdan yapının ilk amacına uygun hale getirilmesi ya da restore edilmesi ekonomik açıdan fizibil değildir. Kalıntıların ve tüm arazinin ivedilikle temizlenmesi ve yapının daha fazla çürümesinin önlenmesi gerekmektedir. Hamamın kalıntıları görülebilir ve temsil edilebilir olmalı, bunlar nehir ile bir arada sunularak kasabanın ruhunun nehirle güçlü bağlantısını, su ve su kullanımı ile ayrılmaz nitelikte oluşunu anlatan, göze çarpmayan bir yapı ile desteklenmelidir.

5.6. POČITELJ'DEKİ ŠIŠMAN IBRAHİM PAŞA HAMAMI İÇİN ÖNERİ

5.6.1. Šišman Ibrahim Paşa Hamamı'nın kültürel işlevi

Kentsel yapı grubunun tamamının bir parçası olarak Šišman Ibrahim Paşa hamamı bu tarihi kasabanın silüetinde belli bir role ve öneme sahiptir. Yapının geçmişte çoğunlukla sosyal ve törensel karakterde olan kültürel rolünün günümüzde önemini yitirmiş olmasından ötürü, en büyük eksikliği olan bu durumun ele alınması gereklidir.

5.6.2. Šišman İbrahim Paşa Hamamı'nın turistik güzergâhlar içerisindeki konumu

Počitelj uzun zaman boyunca 'aktif bir bölge' olmamış, sakinlerinin burada kalmayı ve yaşamayı sürdürmelerine olanak sağlayacak ekonomik refahı yakalayamamıştır. Bu kasabanın sürdürülebilirliği turistik ve eğitsel açıdan fayda sağlayacak öneriler ile mümkün olabilir. Yerel yönetimin/belediyenin rolü ziyaretçiler için muhtemel turistik olanakları içeren stratejik bir plan oluşturmaktır. Bölge halihazırda son yüzyılın altmışlı yıllarından bu yana sanatçı topluluklarına ev sahipliği yapmakta olduğundan bu opsiyon bu ihmal edilmiş tarihi bölge ve çevre ile bir bütün halindeki ayrı mimari anıtları için geçerli bir çözümdür. Bu yapılar sanatçı topluluklarının sanatsal-eğitsel programlarına ve benzer etkinliklere bütünleşmiş edilebilir.

5.6.3. Šišman İbrahim Paşa Hamamı ve muhtemel belediye faaliyetleri / yerel faaliyetler

Bu küçük belediyenin yerel faaliyetleri kasabanın ve içerisinde bulunan kültürel, tarihi ve doğal kaynakların daha iyi tanıtılmasına odaklanmalı, bölgenin halen Adriyatik kıyısına doğru kuzeyden güneye uzanan transit yolunun kenarında yer aldığı göz önünde bulundurulmalıdır. Bu bölgenin turistik cazibesi ile, hamam binası da dâhil olmak üzere içerisinde bulunan yapıların devamlı ve sürdürülebilir bir biçimde kullanılması olanağı gündeme gelmiştir.

5.6.4. Šišman İbrahim Paşa Hamamı- öneri

Dış yapısı göz önüne alındığında Hersek'te en korunmuş durumdaki yapılardan biri olan bu hamamın restorasyonu için 2005-2006 yıllarına ait analitik ve bilimsel bazlı bir araştırma projesi çerçevesinde gerekli dokümanlar hazırlanmıştır. Yapının korunmuş olan dış kısmına kıyasla iç alanı kritik durumdadır. Eski su ikmal sistemi, kurnalar, sekiler gibi işlevsel öğeler kalıcı olarak tahrip olmuştur. Yapının ilk işlevine uygun biçimde geleneksel olarak yenilenmesi için ise tarihi bir yapı niteliğindeki bu hamama ciddi müdahaleler gerekmektedir. Her ne kadar modern

teknik ve sistemlerden yararlanma olanağı mevcut ise de bu küçük kasaba turistlerce çok sık ziyaret edilmemektedir. Bu derece büyük bir müdahaleyi gerektirecek turistik bir konsepti bulunmamaktadır ve daimî sakinlerinin sayısı yetersizdir. Bu hususlar göz önüne alındığında, en iyi çözüm önerisi Počitelj kentsel kompozisyonunun ve arkaik silüetinin bir parçasını oluşturan hamamın dış görünümünün korunması ve yapının eğitsel amaçlara entegre edilmesidir. Bu yapı için sanatçı topluluklarına yönelik kapsamlı olanaklar içeren işlevler önerilmelidir; zira bu bölgenin su kültürü ve gelenekleri ile ilişkisi Blagaj ve Stolac'ta nehir kenarında su kaynaklarına daha yakın konumlandırılmış olan hamamlara kıyasla daha az görünürlüğe sahiptir.

5.7. STOLAC'TA KÖPRÜNÜN YANINDAKİ HAMAM İÇİN ÖNERİ

5.7.1. Köprünün yanındaki hamamın kültürel işlevi

Stolac kasabesindeki hamam yıkılmış olup kalıntıları savaşta tarihi geleneksel bir kasabanın zengin mirasını ve kültürünü yok etme niyeti ile uygulanan sistematik yıkım neticesinde araziden silinmiştir. Uzamsal açıdan yalnızca küçük bir kasaba niteliğinde olan Stolac, farklı dönemleri kapsayan çok zengin bir tarihi altyapıya ve birlikte özel ruhunun oluşmasına katkıda bulunan bir kültürel mirastır. Tarihi şehir merkezinin gelişimindeki önemli rolü Osmanlı döneminde şekillenmiş, yine kamusal yapılarından başlıcalarının inşası da bu dönemde gerçekleştirilmiştir. Nehir kıyılarında gelişim gösteren Stolac ile bu kasabanın kentsel kompozisyonu ve estetik ifadesi su ile yakından ilişkilidir. Köprünün yanındaki hamam Stolac'ın tarihi merkezinin ve ruhunun kayıp parçasını oluşturan yapılardan biridir.

5.7.2. Köprünün yanındaki hamamın turistik güzergâhlar içerisindeki konumu:

Bu kasabanın temelinde su kültürü ve yüzyıllar boyu su ile kurulmuş yakın ilişki bulunmaktadır. Kasabanın mimari ve manevi değerlerine yeniden kavuşması, bozulan uyum ve ruhunu güçlendirmesi için gelecekte müdahale önerileri olarak

hamamın restore edilmesi ve opsiyonel olarak yapıya geleneksel işlevinin yeniden kazandırılması veya hamamın kültürel tanıtımının yapılması tavsiye edilmektedir.

5.7.3. Stolac’da köprünün yanındaki hamam ve muhtemel belediye faaliyetleri / yerel faaliyetler:

Bregava Nehri üzerinde antik bir kasaba olan Stolac kültürel ve tarihi anıtlar bakımından çevredeki en zengin bölgedir.

Yerel kurumlar/belediye Stolac’ta kültürel ve tarihi anıtların restorasyonunu gerçekleştirmeye yetkili değildir. Benzeri tüm konularda yetkili kurum Bosna Hersek Milli Anıtları Koruma Komitesi’dir. Bu kurum yerel makamlara bu anıtlara ilişkin faaliyetler ile ilgili bilgi vermekte ve anıtlara günümüze uygun sürdürülebilir işlevler kazandırılmasını sağlamaktadır. Uygulamada turistik- kültürel kaynakların yanı sıra Bosna Hersek’te barışa katkıda bulunma amacını güden bazı örnekler de mevcuttur.

5.7.4. Köprünün yanındaki hamam- öneri:

Son olarak, Bosna-Hersek’te Osmanlı döneminin ardından sürekli olarak devam eden değişiklikler, teknolojik gelişim, modernleşme, savaş tahribatı, siyasi ihmal, devletin parçalanması ve diğer etkenler neticesinde ülkenin kültürünün çok önemli bir parçası yok olmuştur.

Kasaba için (gelişimin motivasyon unsurlarından biri olan) su kültürünün ve suyun öneminin bir göstergesi niteliğindeki bu yapı, kasabanın zengin tarihi katmanları içerisinde eksik bir parçayı temsil etmektedir. Yapının sürdürülebilir ve ekonomik açıdan anlamlı hale gelmesi için çok iyi tanıtılması ve Stolac’ın iyi planlanmış turistik tur programlarına entegre edilmesi gerekmektedir.

Dolayısıyla, bu miras alanı tümünden ihmal edilmeden ve yok olmadan önce gerekli koruma tedbirlerinin alınmasına gereksinim bulunmaktadır. Her hâlükarda bu sorunun yönetimi için tarihi mirasları ve hatıraları korumak adına ek tedbirlerin alınması gereklidir; ancak aynı zamanda hayatın modern akışına uyum sağlamanın yolları da bulunmalıdır.

ALTINCI BÖLÜM

6. SONUÇ

Bosna-Hersek'te hamamlarla ilgili olarak gerçekleştirilmiş araştırmaların sayısı nispeten sınırlıdır. Dolayısıyla bu yapılara duyulan ilgi ve bunların değerine ve mekânın kendine özgü atmosferinin oluşmasında sağladığı katkılara dair bilgiler yetersiz kalmıştır.

Hamamlar daima su ile yakın bağlantı içerisinde inşa edilmiştir. Dolayısıyla kentsel doku ile birlikte gelişen su kültürü bağlamından ayrı tutulmaları imkânsızdır. Geçmişte kamusal ve sosyal işlevlerin sürekli olarak dini ritüeller ve geleneklerle iç içe geçtiği Osmanlı şehir merkezi konseptinin bir parçası olan bu yapılar suya yalnızca dini bakımdan değil, aynı zamanda sosyal yaşam, dinlence ve hijyen bakımından da özel önem atfedildiğinin göstergesi niteliğindedirler. İşlevsel bir yerleşim yerinin zorunlu öğeleri olan içme suyu çeşmeleri, şadırvanlar ve sebiller ile birlikte hamamlar suya duyulan saygıyı ifade eden özel bir kültür oluşturmuş ve bu kültür daima Osmanlı şehri ruhunun bir parçasını oluşturmuştur. Bir mekânın kendine özgü atmosferi; mimari, doğa, hoş kokular, sesler, gelenekler, seremoniler ve farklı semboller gibi pek çok katmandan oluşmaktadır.

Hamamların kültürel ve tarihi önemi hiç kuşkusuz değerli bir miras ve sosyal evrimin tezahürü olarak değerlendirilmektedir. Bu geleneğin ve sembollerinin belirginliğinin korunması suretiyle kültürel kimliğin bir parçasının yok olup gitmesi önlenmiş olacaktır.

Bu Tez bir kamu yapısı olarak hamamların, Osmanlı kentsel yerleşimi içerisinde tüm maddi ve manevi özellikleri ile kentsel doku içerisindeki konumlarının ve son olarak mekânın kendine özgü atmosferine olan katkılarının birlikte kapsamlı bir biçimde irdelenmesini amaçlamıştır. Tez şu amaçlara eksiksiz biçimde yanıt vermiştir:

- 1) Bu tezin ana konusu olarak hamamlar farklı perspektiflerden (sosyokültürel, tıbbi ve mimari açılardan, kentsel yerleşimin bir parçası olarak ve mekânın kendine özgü atmosferinin bir bileşeni olarak) analiz edilmiştir.
- 2) Hamamlar ile ilgili araştırma sürecinde tarihi arka plan ile çevresel koşullar arasındaki bağlantı, yerleşim yerlerinin genel planı ve atmosferi içerisinde önemli bileşenler olarak doğrulanmaktadır.
- 3) Hamamların maddi ve manevi yönleri, mekâna dair kapsamlı (görsel ve manevi) deneyimin oluşmasında eşit derecede etkili olan faktörler olarak dikkat çekmektedir.
- 4) Bosna-Hersek'te ihmalden ötürü kültürel mirasın (hamamların) endişe verici durumda olduğu vurgulanmaktadır.
- 5) Farklı açılardan hamamların tarihsel arka planı ve Bosna-Hersek'te günümüze dek gelebilmiş olan hamamların güncel durumları ile ilgili genel bilgilerin verilmesinin ardından bu tez kapsamında her bir örnek durum için gelecekte yapılabilecek müdahaleler ile ilgili öneriler sunulmuştur.

Kapsamlı bir analizin ardından hamamları mekânın kendine özgü atmosferinin bir parçası haline getiren parametreler belirlenmiştir. Belirlenen bu parametreler gelecekteki değerlendirme ve müdahalelerin temelini oluşturmaktadır.

- Uzamsal kompozisyon (doğal çevre ile ve kentsel yapı grubu ile ilişkisi)
- Tarihsel bağlam
- Mimari- anıtsal özellikler
- Sosyal faktör
- Manevi önem

Yakın tarihte özellikle Osmanlı döneminden miras kalan çok sayıda anıt kasıtlı ve vahşi bir biçimde yok edilmiştir. Kentsel dokunun fiziksel olarak tahrip edilmesinin dışında ayrıca vatandaşlar bölgeden göç etmeye zorlanmış, bu durum da bölge insanlarının kimlik ve özgünlük duygusunun yitimine yol açmıştır.

Bu durumun giderilmesine yönelik çözümlerde, birbiri ile etkileşim gösteren çok sayıda unsurun yanı sıra değerlere ve mesleki kritik tahminlere dair tespitler esas alınmalıdır. Çevresel ortamda özgünlük yalnızca mimari farkındalık yoluyla kazanılabilir ve kamusal yarara yalnızca profesyonel ve etik çözümler hizmet eder.

Öncelikli olarak çözümlenmesi gereken temel sorunlar işlevsel ve ekonomik sorunlardır. Kalite ve yaratıcı çözüm yalnızca sorumlu kurumların sistematik müdahalesi ile mümkündür. Bu anlamda Bosna ve Hersek'e küresel düzeyde bir müdahale kaçınılmazdır. En büyük sorun mekânın gelişimini riske atmadan kimliğini ve ruhunu korumaktır.

Bu tür iyi planlanmış yatırımlara örgütlü ve profesyonel turistik planlar çerçevesinde güvenilir bir nitelik kazandırılacaktır. Opsiyonel çözümlerden biri olarak turizm kültür ve mimari miras ile doğrudan bağlantılıdır. Özel bir ruha sahip mekânlar potansiyel turist kaynaklarıdır. Mevcut hamamların ve bunların kalıntılarının tarihi kentsel bağlama entegre edilmesi suretiyle bu sahaların turistik olanakları arttırılacaktır. Ancak bu mirastan yararlanacak öncelikli kesim bölge vatandaşları olacaktır.

Hamamlar küçük yerel topluluklara ait olduğundan, turistik olanaklar da geleneksel ve yerel ölçekte organize edilmelidir. Gelişimde süreklilik ve dinamik bir kentsel mekân sunmalıdır. Bu yapılar geçmişte doğal çevreye uygun biçimde planlandığından, bunlara yapılacak her türlü müdahale mekânın doğasına ve yapısına saygı gösterecek biçimde gerçekleştirilmelidir. Tüm durum örneklerinin kendi çevreleri içerisinde analiz edilmesinin ve saha kayıtlarının incelenmesinin ardından hamamların kent silüetinin bir parçası oldukları ve daha da önemlisi, yukarıda adı geçen mekânların ve bunların atmosferinin oluşturduğu bütünsel tabloya dair deneyimde en çok ihmalî sosyal bileşenin gördüğü açıkça ortaya koyulmuştur. Bu yapıları kaderine terk ettiğimiz takdirde kentsel dokunun ve tarihi-mimari mirasın karakteri de bunlarla birlikte tarihe karışacaktır.

Yapıların seçici bir biçimde korumaya alınması tüm kentsel dokunun korunmasına yardımcı olmayacaktır. Kısıtlı şehir alanlarının oluşturduğu bir tablo

değil, yalnızca bütünsel olarak ele alınacak bir tablo ile mekânın ruhunun oluşturulması ve korunması mümkün kılınabilir.

Araştırma sürecinin sonunda hipotez doğrulanmıştır:

Bosna-Hersek'teki hamamlar, su üzerinden gelişen kültürün (su kültürü) önemli bir bileşeni olarak, kentsel ortamlarda genius loci'nin (yerin ruhu) anlaşılmasına, korunmasına ve aynı kavramlarla yeniden şekillenmesine katkıda bulunur.

KAYNAKLAR

- Ab-ı Hayat** (2010). "Geçmişten günümüze İstanbul'da su ve su kültürü." *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü @2010, İstanbul*. Retrieved from: 'Adell Armatür' company (*Water and Water Culture Exhibition in Istanbul from Past to Present*).
- Aaland, Mikel** (1978 & 2017). "Sweat" Chapter 2: Mediterranean Baths , *Cyberbohemia press, San Francisco, Ulefoss, Norway*, Retrieved from: <https://www.mikkelaaland.com/sweat.html>.
- Alić, D.** (2010) PhD dissertation : 'Transformations of the Oriental in the Architectural Work of Juraj Neidhardt and Dušan Grabrijan' *Faculty of the Built Environment The University of New South Wales, Sydney, Australia*.
- Akbar, Jamel** (1988) *Crisis in the Built Environment: The Case of the Muslim City. Singapore: Concept Media Pte Ltd.*
- Alpaslan, Ataman** (2000). Bir Göz Yapıdan Küllüye (Osmanlı Küllülerinde Kamusal Mekan Mantiği), *Mimarlar tasarım, İstanbul*.
- Alptekin, Ummuhan** (2009) On the hot springs, *Yapı Kredi Yayınları, 2009, 2010*.
- APAYDIN, BAŞA Banu** (2009). TÜRK HAMAM KÜLTÜRÜNÜN SPA & WELLNESS MEKÂNLARININ TASARIMINA ETKİLERİ, *ZfWT Vol. 1, No. 1*.
- Appleyard, D.** (ed.), (1979). *The conservation of European cities. Cambridge, Massachusetts: MIT Press.*
- Arli, Belgin Demirsar** (2000). From Orientalism to contemporary Turkish painting. *Creative Yayincilik ve Tanim, İstanbul*.
- Aru, Kemal Ahmet** (1949). TÜRK Hamamları Etüdü, *İTÜ- İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul matbaacılık, T.A.O.*
- Ashworth G. and Tunbridge** (1995). The tourist-historic city: retrospect and prospect of Marc Augé, *Non-Places: Introduction to an Anthropology of Super-modernity, London and New York, Verso*.
- Aslanpa , Oktay** (2005). Osmanli Devri Mimarisi, *Inkilap Kitabevi, İstanbul, TÜRKİYE*.
- Augé, Marc** (1995). *Non-Places. Introduction to an Antropology of Supermodernity. Verso tarafından yayınlandı, London, New York.*

- Ayverdi E.H., Yüksel İ.A.** (1976). İlk 250 yıl Osmanlı mimarisi, *İstanbul fethi cemiyeti İstanbul Enstitüsü No:72, BAHA MATBAASI, İstanbul.*
- Ayverdi Ekrem Hakki, Numan İbrahim, Yüksel Aydın, Ertürk Gürbüz (1981).** Avrupa'da Osmanlı Mimar ı Eserleri (Yugoslavya) *Cild - iii. First edition: Yugoslavya'da Türk Abideleri ve Vakıfları (The Turkish Monuments and Foundations in Yugoslavia, 1957).*
- AYVERDİ, Ekrem Hakki** (2006). "Yugoslavya'da Türk Âbideleri ve Vakıfları." *Vakıflar Dergisi, 3 (2006): 151-223.*
- Karatosun Bahtiyar, Müjgan & Baz, Tuba Nur** (2017). Turkish Baths as Cultural Heritage in the Context of Tangible and Intangible, *Department of Architecture, Dokuz Eylül University, Izmir, Turkey; Architecture Research 2017, 7(3): 84-91 DOI: 10.5923/j.arch.20170703.03.*
- Baktaşoğlu, Mustafa.** (2013). Anadolu şehrinin su yapıları, *Yayın no.4, SFN, Ankara.*
- Balić S.** (1994). Kultura bošnjaka, *Tuzla: R&R, Tuzla.*
- Ban, Lidija & Mitovac, Darko** (2012). On Turkish loanwords in Croatian language, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 4, Temmuz-2012.*
- Barić Eugenija, Lončarić Mijo, Malić Dragica, Pavešić Slavko, Peti Mirko, Zečević Vesna and Znika Marija** (2005). Hrvatska gramatika, 4th edition, *Školska knjiga, Zagreb.*
- Bašagić, Safvet Beg, Redžepaić Mirza Safvet.** (1900). Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine, *Vlastita naknada, Sarajevo.*
- Basler, Đuro et.al** (1987). Art treasures of Bosnia and Herzegovina, *Sarajevo publishing, Sarajevo. 1987 was edited and in Croatian language edition.*
- Basler, Đuro** (1997). ‘‘Slovo Gorčina ‘‘ (PERIODICAL, *Bosnia and Herzegovina).*
- Bašeskija, Mula Mustafa** (1997). Ljetopis (1746-1806), *Sarajevo Publishing , Sarajevo.*
- Bejtić Alija, Kovačević Zdravko** (1962). Stara Sarajevska carsija, *Program za urbanisticko uredjenje. Historijski arhiv grada Sarajeva, Sarajevo.*
- Bejtić Alija.** (1957). Spomenici Osmanlijske arhitekture u Bosni I Hercegovini. *Prilozi za Orijentalnu filologiju I istoriju Jugoslavenkih naroda pod*

Turskom vladavinom , III-IV, 1952-1953, Veselin Masleša, Sarajevo, 1953 (ed).

Bektaşoğlu, Mustafa (2013). ANADOLU ŞEHRİNİN SU YAPILARI ASKİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ YAYINLARI, YAYIN NO: 4, ANADOLU'DA SU MEDENİYETİ DİZİSİ: 1, SFN Televizyon Tanıtım Tasarım Yayıncılık Ltd. Şti, Ankara.

Bilirgen, Emine ve diğ. (2006). HAMAM Osmanlı'da Yıkanma Geleneği ve Berberlik Zanaatı. *Kültür ve Turizm Bakanlığı. Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü. İstanbul : Topkapı Sarayı Müzesi, Yayınları.*

Benac A., Čović B., Pašalić E., Basler Đ., Miletić N., & Anđelić, P. (1966). Kulturna istorija BiH-od najstarijih vremena do početka turske vladavine. *Sarajevo: Veselin Masleša Sarajevo.*

Bibanović, Zoran E. (2015). Kulturno i prirodno nasliedje Sarajeva: Prirucnik za turisticko vodjenje, *Marketinško informativni centar d.o.o.-MiB, Savart d.o.o., Sarajevo.*

Bublin, M. (1999). Gradovi BiH milenij razvoja i godine urbicida, *Sarajevo Publishing, Sarajevo.*

Busuladžić, Adnan. (2011). Rimske vile u Bosni i Hercegovini (Roman villas in Bosnia and Herzegovina), *Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo.*

Curatola, Giovammi (2010). *Turkiye: Selcuklulardan Osmanlilara Sanat ,by Abbeville Press (first published October 26th 2010)*

Çakmak, Canan. (2002). Tire hamamları, *T.C. KÜLTÜR BAKANLIĞI SANAT ESERLERİ, SALT kutuphanesi, Istanbul.*

Čelebi, Evlija, (1967). Translated by: Hazim Šabanovic, Putopis (Odlomci o Jugoslavenskim zemljama), *Svjetlost , Sarajevo.*

Čelić, Dž. (1953). Misafirhana Blagajske Tekije, *Naše starine, 1959 Vol.7.*

Čelić, Dž. (1956). Spomenici kulture, Počitelj na Neretvi urbanističko-arhitektonska studija s osvrtom na problematiku održavanja. *Naše starine, 1959 Vol.6.*

Çelik, Gülersöy (1990). Dolmabahçe: Palace and its environments. *Publication of the Istanbul Kitapligi, Istanbul.*

**CONVENTION CONCERNING THE PROTECTION OF THE WORLD
CULTURAL AND NATURAL HERITAGE WORLD HERITAGE
COMMITTEE, Phuket, Thailand, 12-17 December 1994.**

Ćupina, Dejan. (1974) Mostar i okolica, *Zagreb Turistkomerc*, Zagreb.

Delius, Peter. (2013). Islam Art and Architecture. *H.F.Ullmann Publishing GmbH* (June 15, 2013).

Dizdar, Majo, (2005). Sarajevo - historijsko turistički vodič, *Sejtarija*, Sarajevo.

Durrell, Lawrence. (1997). Spirit of Place: Letters and Essays on Travel, edited by Alan G. Thomas *Published April 13th 1997 by Da Capo Press (first published 1969).*

Ergin, Nina. (2011). Bathing culture of Anatolian civilisations: architecture, history and imagination, PEETERS, LEUVEN – Paris – Walpole, MA.

Ersoy, Ayla. (2008). Traditional Turkish Arts. Ankara, *Ministry of Culture and Tourism*, Ankara.

Ertem, Adnan. (2011). Osmanlıdan Günümüze Vakıflar , *Vakıflar dergisi Aralık 2011.*

Ertuğrul, A. (2009). Hamam Yapıları ve Literatürü, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi - TALİD*, 7(13).

Esen Temizsoy , S., Şahlan K., Tunç N., Telatar S. Original Water Supply and Heating Systems in a 14th, Century Bath: Çukur Hammam in Manisa, Turkey . *Department of Restoration, Faculty of Architecture, M.E.T.U, Ankara, Turkey.* Retrieved from: <http://www.irbnet.de/daten/iconda/CIB10533.pdf>

Eski hamam, Eski tas. (t.y). *Tofaş Türk tomobil fabrikası A.Ş.-Sanat galerisi*, YKY, İstanbul, Türkiye.

Eyice, Semavi: Mimar Sinan'ın Külliyesi, Retrieved from: https://www.academia.edu/25035862/Semavi_Eyice_-_M%C4%B0MAR_S%C4%B0NANIN_K%C3%9CCLL%C4%B0YELER%C4%B0

Feilden, Bernard M. (2003). Conservation of Historic Buildings, *Architectural Press, An imprint of Elsevier, First published 1982, revised 1994, third edition 2003, Linacre House , Jordan Hill, Oxford.*

- Forsyth, M.** (2007). *Understanding Historic building conservation*, Bath UK: Blackwell Publishing Ltd.
- FREELY, J.** (2011). *A history of Ottoman architecture*, Bosphorus University, Istanbul, Turkey (7 Mar, 2011).
- Gell** (1998). *Art and Agency: An Anthropological Theory*, Clarendon Press, Oxford.
- Glassie, Henry** (1999). *Material Culture*, Indiana University Press; First edition edition (September 1999).
- Glassie, Henry** (1989). *The Spirit of Folk Art*, Harry N. Abrams; Reprint edition (February 1, 1995).
- Glassie, Henry** (1993). *Turkish Traditional Art Today*, @ INDIANA UNIVERSITY PRESS, Second edition: MINISTRY OF CULTURE OF TURKISH REPUBLIC, 2002 Ankara.
- Goksugur N., Karabay O., Kocoglu E.** (2006). Mycological flora of the Hammams, traditional Turkish bath, 2006, 49(5). Retrieved from: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/pdf/10.1111/j.1439-0507.2006.01258.x>
- Golding, Francis** (2001). *Building in context: new development in historic areas*, English heritage CABE, London. Received from: <https://www.designcouncil.org.uk/sites/default/files/asset/document/building-in-context-new-development-in-historic-areas.pdf>
- Gönul, Çantay** (2014). *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları. Atatürk Kültür Merkez Sanatları*, Istanbul.
- Goodwin, Godfrey** (2003). *A History of Ottoman Architecture*. Thames&Hudson, London.
- Grabijan, Dušan**, (1983). The Bosnian Oriental architecture in Sarajevo, *The Serbo-Croat version has been published in the book D. Grabrijan, J. Neidhardt, "The Architecture of Bosnia and the Way (Published by Driavna založba Siovenije, Ljubljana, 1957, up to page 318), Univerzum*, Ljubljana.
- Grabijan Dušan.** (1984). *The Bosnian Oriental Architecture in Sarajevo -with special reference to the Contemporary one. Ljubljana: Dopisna delavska univerza Univerzum*, Ljubljana.

- Grabrijan D., Neidhardt J.** (1957). Arhitektura Bosne i put u suvremeno / Architecture of Bosnia and the way modernity, *Državna Založba Slovenije, Ljubljana*.
- Guide book through cultural, historical and natural heritage of Bosnia and Herzegovina**, Retrieved from: *Archive of Herzegovina Canton*.
- Günay, Reha Sinan** (2002). The Architect and His Works. *Yapi-Endustri Merkezi, Istanbul*.
- Hadrović, A.** (1993). Gradska kuća orijentalnog tipa u Bosni i Hercegovini, *Avicena d.d., Sarajevo*.
- Hadrović, A.** (2008). Bioklimatska arhitektura traženje puta za raj. Sarajevo: *Acta Architectonica et Urbanistica, Arhitektonski Fakultet Sarajevo, Sarajevo*.
- Hadžihuseinović, Salih Muvekkit** (1999). Povijest Bosne, (y.y).
- Hadžijahić Muhamed, Traljić Mehmed, Šukić Nijaz** (1997). Islam i muslimani u Bosni I Hercegovini, (y.y).
- Hadžimuhamedović, A.** (1997). Categorization of property of architectural heritage destroyed in aggression against Bosnia and Herzegovina, Heritage and identity, *Retrieved from : The Comission to Preserve National Monuments of Bosnia and Herzegovina*.
- Handžić, A.** (1977). O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću. *Prilozi za orijentalnu filolologiju XXV(1975)133-168, Sarajevo*.
- Handžić, A.** (1994). Studije o Bosni. Historijski prilozi iz osmansko –turskog perioda. *IRCICA, Istanbul*.
- Hangi, Antun** (1907). Život i obicaji muslimana u Bosni i Hercegovini, *Naklada Danijela A. Kajona, Sarajevo*.
- Hattstein, M., Delius, P.** (2000) Islam Art and Architecture. *Published by Konemann, Germany, 2000*.
- Hasandedić, Hivzija** (1980). Spomenici kulture Turskog doba u Mostaru, *El Kalem, Sarajevo*.
- Hasandedić, Hivzija** (1990). Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini, *El Kalem, Sarajevo*.
- Haskan, Mehmet Nermi** (1995). İstanbul hamamları, *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayinlari, 1995.İstanbul*.

- Hegel** (1805-6) *History of Philosophy*, Translated by E S Haldane, 1892-6, *Paperback 2019*
- Heidegger M. and Ernst Jünger, Correspondence, 1949-1975** (2016). (*Transltd by Timothy Quinn*) Rowman & Littlefield International Ltd., London, New York , 2016.
- Heirman A. & Torck M.** (2012). A pure mind in a clean body - Bodily care in the Buddhist monasteries of ancient India and China, *Academia Press, Google books.*
- Hercegovina časopis za historijsko i kulturno naslijeđe** (1997). Hercegovina časopis za historijsko i kulturno naslijeđe 11-12, (2000).
- Hersek aršiv'den dosyaları:** Hersek mirası kitabı: Guide Book through cultural historical and natural heritage of Herzegovina, Mostar.
- Herder J.G.** (2010) *Herder on Social and Political Culture*, *Cambridge University Press, Edinburgh, UK. First published 1969.*
- Hillenbrand, Carole** (2009). Garden beneath which river flows, The Significance of Water in Classical Islamic Culture, *Published in Gardens beneath which rivers flow, ed. S. Blair and J. Bloom, Yale University Press, Newhaven.*
- Hoag, John D.** (1977). *ISLAMIC ARCHITECTURE: History of World Architecture*, *New York, Phaidon Press (Jan 1, 1977), New York, U.S.A.: Rizzoli Intl Pubns (Jul 1, 2004), New Ed edition.*
- Hoagland, D.r., Arnon, D.I.** (1950). The water culture method for growing plants without soil, *C I R C U L A ' R 3 4 7 Revised January 1950, THE COLLEGE OF AGRICULTURE, UNIVERSITY OF CALIFORNIA, BERKLEY.*
- Hoss, Stefanie** (2005). Baths and Bathing, The cuture of the bathing and the baths and thermae in Palestine from Hasmoneans to the Moslem Conquest , *BAR International series 1346.*
- Hrasnica, Mehmed** (2003). Arhitekt Josip Prošpil Vancaš- Život i djelo, *Biblioteka: Acta Architectonica et Urbanistica, AFS, Sarajevo.*
- Imamović, Enver et.al.** (1998). BiH od najstarijih vremena do II svjetskog rata , *BKC, Sarajevo.*

- Imamović, Enver** (2014). for: Godišnjak/Jahrbuch 2014,43:195-216 DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-43.47.
- Imširlija, M.** (2012). Definiranje genius loci na primjeru Gornjeg Šehera u Banjoj Luci, *PhD thesis, Sarajevo University, Sarajevo.*
- Jamel, Akbar** (1988). Crisis in the built environment, The case of Muslim city. *First print 1988, published by Concept Media Ptc. Ltd. Singapore.*
- Jive' n Gunila & Larkham Peter J.** (2003). Sense of Place, Authenticity and Character: A Commentary, *Journal of Urban Design, Vol. 8, No. 1, 67–81, 2003.*
- Johnston, B.R., Hiwasaki Lisa, Klaver Irene J., Castillo Ameyali Ramos, Strang Veronica** (2012). Water, Cultural Diversity, and Global Environmental Change, Emerging Trends, Sustainable Futures?; *UNESCO-IHP. Springer, Paris.*
- Jokilehto, J. & Feilden, B. M.** (1993). Management Guidelines for World Cultural Heritage Sites. *Roma: ICCROM. 1993, Roma.*
- Jones, Andrew** (2009) Memory and Material Culture, *Cambridge University press, First published 2007.*
- Josipović, J.** (1971). Mineral, thermal and thermomineral waters in territory of B&H, *Geoinžinjering Sarajevo.*
- Khoury A.Th.** (2005). Leksikon temeljnih religijskih pojmova, Židovstvo, Hrišćanstvo, Islam, *Prometej, Zagreb.*
- Klaić, Vjekoslav** (1882). Povjest bosne do propasti kraljevstva, (a.y) *Zagreb.*
- Krečo-Mujanović Anida** (2008). The reconstruction and extension of the Isa'Bey Hammam in Sarajevo, *Technische Universitat Wien, Wien.*
- Krečo-Mujanović, Anida** (2008). The reconstruction and extension of the Isa Bey's hammam, *Sarajevo 2008, (photography).*
- Kreševljaković, Hamdija** (1992). Kapetanije. Sarajevo: *Veselin Masleša, Sarajevo.*
- Kreševljaković, Hamdija** (1952) Banje u Bosni i Hercegovini (1462-1916), *Sarajevo, 1952 First edition 1937, again edited and expanded 1952, Svjetlost, Sarajevo.*
- Kreševljaković, Hamdija** (1991). IZABRANA DJELA III -Banje, vodovodi, hanovi i karavansaraji ... *Sarajevo (Veselin Masleša), Sarajevo.*

- Kreševljaković, Hamdija** (1932). Spomenica Gazi Husrev-begove četiristogodisnjice, Sarajevo, 1932g.
- Krzović, Ibrahim et. al.** (1987). Arhitektura Bosne i Hercegovine 1878-1918, *Umjetnička galerija BiH, Sarajevo.*
- Küçükerman, Önder** (1996). TURKISH HOUSE In search of spatial identity, *Türkiye Turing ve Otomobil kurumu 1. Basım, 1978, (Anadolu'daki Geleneksel Türk Evinde Mekan Organizasyonu Açısından Odalar/ The Rooms in the Traditional Turkish House of Anatolia from the aspect of Spatial Organization), 2. Basım, 1985, 3. Basım, 1988, 4. Basım, 1991, 5. Basım, 1993, 6. Basım, 1996. İstanbul.*
- Kudumović, Lana** (2012). Upravljanje graditeljskim naslijeđem u slivu rijeke Bosne, sa fokusom na srednjovjekovne utvrde: Tešanj, Maglaj, Visoko i Vranduk, *Sarajevo University, Sarajevo.*
- Kurto, N.** (1998). Arhitektura Bosne i Hercegovine i razvoj bosanskog stila, *Sarajevo Publishing, Medjunarodni centar za mir, Sarajevo.*
- Leask, A. and Fyall, A.** (2006). Managing world heritage sites, *Oxford: Butterworth Heinemann.*
- Lucore, Sandra K., Trümper, Monika** (2013). Greek baths and bathing culture, *New Discoveries and Approaches, Peeters 2013.*
- Lynch, Kevin** (1960). The image of the city, *The MIT Press, Cambridge Massachusetts, and London, England.*
- Mahdavi, Ardeshir & Orehounig, Kristina** Energy and Thermal Performance of Hammams. Retrieved from: https://publik.tuwien.ac.at/files/PubDat_203412.pdf
- Malcolm, Noel** (1994). Bosna. Kratka povjest. *BOSNIA. A short history. Macmillian London Limited. NYU Press; Updated edition (October 1, 1996). Translation from English by Zlatko Crnković, Sarajevo, buybook, 2011.*
- Mehmedović, Ahmed** (2005). Ghazi Husrev-beg i njegove zadužbine, Retrieved from: *GHL-Ghazi Husrev –Bey Library, Sarajevo.*
- Mehmedović, Ahmed** (2017). Upravljanje vakufima u BiH 1847-2017. *Vakufska direkcija, Sarajevo.*
- Mitchell, Nora: Rössler, Mechtild; Tricaud, Pierre-Marrie** (2009). World Heritage Centre, Unesco, World Heritage Cultural Landscapes, A

Handbook for Conservation and Management, *II.D. Criteria for the assessment of outstanding universal value, Unesco, Paris, 2009.*

Morel-EdnieBrown, Felicity (2011). The Role of Place Identity in the Perception, Understanding, and Design of Built Environments, Chapter 15: Wither Genius Loci?: The City, Urban Fabric and Identity in Perth, Western, Australia, *Department of Humanities, University of Western Australia, Crawley, Western Australia. Hernan Casakin and Fátima Bernardo (Eds)All rights reserved - © 2011 Bentham Science Publishers Ltd.*

Mostar Project Team File (2003). *90028 HCSP-MOS Significant Buildings Survey 90177 HCSP-MOS Historic Neighborhood Rehabilitation, Mostar.*

Muallim-Periodical paper, march 1992 (1992), Retrieved from: GH Library Sarajevo.

Mujezinović, M. (1998). *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine. Sarajevo: Sarajevo Publishing.*

Mujezinović, M. (1974). *Islamska epigrafika u Bosni I Hercegovini, Knjiga I, Sarajevo. 'Veselin Maslesa, Sarajevo.*

Mujezinović, M. (1977). *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine, Istocna I Centralna Bosna, Knjiga II, IP "Veselin Masleša, Sarajevo.*

Mujezinović, M. (1982).*Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine, Bosanska Krajina , Zapadna Bosna i Hercegovina, Knjiga III, IRO "Veselin Masleša, Sarajevo.*

Mulić, Jusuf (2007). *Hercegovina 2/2 Vojna i upravna jedinica Osmanskog carstva, Retrieved from:GHL-Ghazi Husrev Bey Library, Sarajevo.*

Naumann, Rudolf (2007). *Eski Anadolu Mimarlığı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, Türkiye.*

Norberg Schulz, C. (2006). 'Möte med Istanbul' ; 'Existence, space & architerture', *Gradjevinska knjiga, Beograd.*

Norberg-Schulz, Christian (1975). *Egzistencija, prostor i vreme. Grağevinska knjiga, Beograd.*

Norberg-Schulz, Christian (1979). *Genius Loci: Towards a Phenomenology of Architecture, Edinburgh College of Art Library, Rizzoli, New York.*

- Oestigaard, Terje** (2009). *Water, Culture and Identity: Comparing Past and Present Traditions in the Nile Basin Region*, BRIC Press, University of Bergen, Bergen Norway.
- Omanić, Ajnija & Serdarević, Mevlida** (2006). PUBLIC HEALTH IN THE TRADITIONAL BEHAVIOUR, CULTURE OF THE BOSNIAKS *Acta med-hist Adriat* 2006;4(2);259-276.
- Orbasli, A.** (2008). *Architectural Conservation*. UK: Blackwell Publishing.
- Palavestra, Vlajko** (2003). *Legende iz starog Sarajeva, II izdanje, Most Art; Za bolji grad edition.*
- Pašić, Amir** (1989). PRILOG PROUČAVANJU ISLAMSKOG STAMBENOG GRADITELJSTVA U JUGOSLAVIJI NA PRIMJERU MOSTARA - *Izabrani dijelovi teksta, University of Zagreb.*
- Pašić, Amir** (1991). *Islamsko stambeno graditeljstvo, Institut za islamska istraživanja, Zagreb.*
- Pašić, Amir** (1994). *Islamic Architecture in Bosnia and Herzegovina. Research Centre for Islamic History, Art and Culture, İstanbul.*
- Pearson, Christie** (2009). *The Public Bath and the City, Alphabet City WATER Public Bath and City, MIT Press.*
- Petzet, Michalel** (2008). 16th General Assembly of ICOMOS, GENIUS LOCI-The Spirit of Monuments and Sites, *Scientific Symposium, Quebec,(30 Septeber, 2008.)*
- Piaget, J.** (1950). *Phycology of Intelligence, Founded by C.K.Ogden, First published in 1950 by Routledge and Kegan Paul Ltd, Translated from the French by Malcolm Piercy and D E Berlyne. Second edition published in the Taylor & Francis e-Library, 2005.*
- Pollard, E., Rosenberg C., Tignor R.** (2015). *Worlds Together, Worlds Apart: a history of the world: from the beginnings of humankind to the present, W.W. Norton & Company.*
- Poljarević, A.** (1990). *Hercegovina časopis za historijsko i kulturno naslijeđe* , 7-8 BA ISSN 0351-4552, Mostar.
- Prstojević, Miroslav** (1999). *Forgotten Sarajevo, (first published 1992), Optima, Ljubljana.*

- Rebelakou, Tombros, Kalanitis, Tsianis** (2006). *Turkiye Klinikleri*, Vol.4, No. 1, Hammam :*Ottoman and Greek tradition*, 2006, 49 (5).
- Redžić, Husref** (2009). *Srednjovjekovni gradovi Bosne i Hercegovine*, Sarajevo publishing, Sarajevo.
- Redžić, Husref** (1983). *Studije o Arhitektonskoj Islamskoj Bastini*, Sarajevo : *Veselin Masleša*, 1983.
- Redžić, Husref** (1983). *Studije o islamskoj arhitektonskoj baštini*. Sarajevo: *SOUR Veselin Masleša*.
- Redžić, Husref** (2009). *Srednjovjekovni gradovi Bosne i Hercegovine*. Sarajevo Publishing, Sarajevo.
- Relph, Edward C.** (1976). *Place and Placelessness ; first published 1976, by Pion, London Pion Ltd; UK ed. edition (December 15, 2008)*.
- Rodwell, D.** (2007). *Conservation and Sustainability in Historic Cities*, Oxford: Blackwell, 2007.
- Saleem, Shehzad** (2014). *Selections from Hadith, Al Mawrid, Lahore, Pakistan*.
- Salihović, H.** (2010). *Arhitektura, stvaralačka sinteza tradicionalno-savremeno*, Univerzitet Sarajevo: *Arhitektonski Fakultet, Sarajevo*.
- Sanković-Simčić, Vjekoslava** (2000). *Revitalizacija graditeljske baštine*, NNP Naša riječ d.o.o., Sarajevo.
- Sanković-Simčić, Vjekoslava** (2012). *FIRDUZ-BEY'S HAMMAM: Revitalization of the archaeological site*, National Committee ICOMOS in Bosnia and Herzegovina, National and University Library of Bosnia and Herzegovina, Sarajevo 2013.
- Schoenmakers, Hans** (2012). *The power of culture: A short history on Anthropological Theory about Culture and Power*. Globalisation Studies Groningen, University of Groningen.
- Seamon, David** (2000). *Theoretical Perspectives in Environment-Behaviour Research*, Kansas State University, New York: Plenum, 2000.
- Šabanović, H.** (1992). *Bosanski pašaluk*. Sarajevo: Svjetlost (1982(92)).
- Šehić, Z., Tepić I.** (2002). *Povjesni Atlas Bosne i Hercegovine*, Sejtarija , Sarajevo.
- Šehitoğlu, Elif** (2008). *The Historic Hammams of Bursa*, Tarih Vakfı Yayınları .

- Škaljić, Abdulah** (1966). *TURCIZMI U SRPSKO HRVATSKOM JEZIKU, SVJETLOST, Izdavačko preduzeće, Sarajevo.*
- Škarić, Vladislav** (1937). *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do Austro Ugarske okupacije, Izdanje opštine grada Sarajeva, Štamparija "Bosanska pošta" Josip Bretler, Sarajevo.*
- Skinner, Heather** (2011). *In search of the genius loci: The essence of a place brand, (The Marketing Review, 2011, Vol. 11, No. 3).*
- Sozen, Metin** (1999). *Turkish Decorative Arts. Istanbul, Turkish Airlines, İstanbul.*
- Spahić, Muriz & Temimović Emir** (2014). *Thermomineral waters of Bosnia and Herzegovina as a function of Balneological tourism, Scientific paper, Acta geographica Bosniae et Herzegovinae.*
- Stefanos, Yersimos** (2000). *Istanbul: Imparatorluklar Baskenti. Tarih Vakfi Yurt, İstanbul.*
- Taşçioğlu Tülay, Pasiner Ali Yalcin, Tulumen Banu** (1998). *The Turkish Hammam. Istanbul, Unilever, Istanbul.*
- Taşçioğlu, Tülay** (1998). *Türk hammamı , İstanbul Osmanlı Bankası Kütüphanesi, İstanbul.*
- The Nara Document on Authenticity** (1994). *Retrieved from: <https://whc.unesco.org/document/116018>*
- Topçubaşı, Mine** (1999). *Mostar'da Vakıf Palace Binasi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.*
- Truhelka, Ćiro** (1912). *Gazi Husrefbeg njegov život i njegovo doba, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1912.*
- Truhelka, Ćiro** (1912a). *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini XXIV, Sarajevo, 1912.*
- Turan, Ömer & Ibrahimgil, Mehmet Z.** (2004). *Balkanlardaki Turk Mimari Eserlerinden Ornekleri , TBMM KÜLTÜR SANAT, Ankara 2004.*
- Udruženje likovnih umjetnika (ULU) BiH** (2003). *International Art Colony Počitelj, Sarajevo , 2003. Link: <http://pocitelj.ulubih.ba/>*
- Ülengin Fatih , Bülent ve Mehmet Bengü.** (2003). *Osmanlı Anıt Mimarisinde Klasik Yapı Detayları / Classic Construction Details of Ottoman Monumental Architecture, 7. Baskı, YEM Yayın, 2018, İstanbul.*

- Ürer, Harun** (2002). İzmir Hammamları. *Yayımlar Dairesi Başkanlığı, Sanat Eserleri Dizisi.*
- Ürer, Harun** (2002). İzmir hamamları, *T.C. KÜLTÜR BAKANLIĞI SANAT ESERLERİ, İstanbul.*
- van Tubergen, A., van der Linden, S.** (2002). A brief history of spa therapy, *Ann Rheum Dis* 2002; 61:273–275. *Published by group.bmj.com.*
- Vogler, Andreas & Vittori, Arturo** (2006). Genius Loci in the Space-Age, *Ist Infra-Free Life Symposium Istanbul, December 11-15, 2006.*
- von Uexküll, Jakob Johann** (2010). A Foray into the Worlds of Animals and Humans: with a Theory of Meaning, *Translated by Joseph D. O'Neil, Introduction by Dorion Sagan, Afterword by Geoffrey Winthrop-Young, posthuman ties 12, University of Minnesota Press Minneapolis, London, F.I.U Library, English translation, Introduction, Translator's Introduction, and Afterword copyright 2010 by the Regents of the University of Minnesota.*
- Yegül, Fikret K.** (1992). Baths and Bathing in Classical Antiquity, *The MIT Press (January 2, 1996). New York, N.Y. : Architectural History Foundation ; Cambridge, Mass. : MIT Press, ©1992.*
- Yegül, Fikret K.** (2009). Anatolia 35, Anadolu su kültürü Türk hamamlar ve yıkanma geleneğinin kökleri ve geleceği, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Ankara.*
- Yegül, Fikret K.** (2010). Bathing in the roman World, *Cambridge University Press, New York, 2010.*
- Yegül, Fikret K.**(2006). Antik Çağ'da Hamamlar ve Yıkanma, *Homer Kitabevi , İstanbul.*
- Yılmaz, Önge.** Anadoluda XII ve XIII Yüzyıl Türk Hammamları. *Retrieved from: <http://acikerisim.fsm.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11352/1735/C3%96nge.pdf?sequence=1&isAllowed=y>*
- Yılmaz, Saffet & Çobanoğlu Ahmet Vefa** (2012). The Colorful Treasures of Istanbul: From Byzantine Mosaics to Ottoman Ceramic Tiles, *Istanbul Chamber of Commerce.*
- Yılmazkaya, Orhan** (2002). Aydınlık Kubbenin Altındaki Sıcaklık TÜRK HAMAMLARI, *İstanbul Hammamları Rehberi, İstanbul.*

Yu-Chu, Chen (2014). A Preliminary Study Applying the Theory of Genius Loci on Tourism: A Case Study of Shiding Village, New Taipei City, Taiwan. Retrieved from : https://chungyuanchristianu.academia.edu/Departments/Interior_Design_Departmeny/Documents

Yıldız Topuz, Ayşe (2002). Yuz yaşında bir Osmanlı Ekrem Hakkı Ayverdi ve Osmanlı Mimarısı Sempozyum, *Sempozyum, 4 Aralık 1999, Kubbealtı Neşriyatı, Ankara, Volume 98*.

Zlatar, Behija (2010). Gazi Husrev Beg, *Orijentalni institut, Sarajevo*.

Zvonić, Zlatko (2001). Gradska banja u Mostaru /prilog sanacije/iz : HERCEGOVINA 2001. (br. 13-14) *Časopis za kulturno i historijsko naslijeđe pod imenom „Hercegovina“*, Izdavači časopisa su Muzej Hercegovine Mostar, Arhiv Hercegovine Mostar i Zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Mostar.

İnternet kaynakları:

Url-1 < <http://www.cidom.org.>>, erişim tarihi 05.03.2017.

Url 1.1. < <http://fmks.gov.ba/stara/nase-starine-viii-1962>>, erişim tarihi 05.03.2017.

Url 1.2 <<https://www.dunyabizim.com/portre/kubbenin-altinda-bereketli-bir-omur-ekrem-hakki-ayverdi-h23900.html> > erişim tarihi 12.10.2019.

Url-2 < <https://www.thefreedictionary.com/genius+loci> > , erişim tarihi 02.05.2018.

Url-3 < <http://www.3nta.com/when-god-said-to-adam-genius-loci> > , erişim tarihi 22.05.2017.

Url-4 < <http://www.panacomp.net/pocitelj/>>, erişim tarihi 25.02.2018.

Url-5 <<https://www.e-architect.co.uk/istanbul/beyazit-public-library-in-istanbul>>, erişim tarihi 20.03.2019.

Url-6 <https://en.wikipedia.org/wiki/Kunsthhaus_Graz>, erişim tarihi 20.03.2019

Url-7 < <https://www.ancient.eu/urbanization/> > , erişim tarihi 16.03.2017.

- Url-8** < <https://www.dailysabah.com/life/2017/04/12/15m-from-romes-trevi-fountain-donated-to-charity-in-2016>>, erişim tarihi 16.03.2017.
- Url- 9** <<https://www.pinterest.com/pin/288582288599521273/visualsearch/?x=16&y=11&w=530&h=355>>, erişim tarihi 06.10.2016.
- Url-10** < <http://www.bigapplesecrets.com/2013/04/seagram-building.html>>, erişim tarihi 18.11.2016.
- Url-11** < http://bosnia4u.com/2017/08/14/stolac/20_stolac_begovina/>, erişim tarihi 21.09.2017.
- Url-12** <<https://en.wikipedia.org/wiki/K%C3%BClliye>>, erişim tarihi 21.09.2017.
- Url-13** <<https://www.tarihtarih.com> >, erişim tarihi 28.09.2017.
- Url-14** <<https://www.herzegdaytours.com/package/discover-herzegovina-tour/>>, erişim tarihi 04.10.2017.
- Url-15** < <http://www.edirnekulturturizm.gov.tr/TR-90111/sultan-ii-bayezid-kulliyesi-saglik-muzesi.html>>, erişim tarihi 04.10.2017.
- Url-16** < <https://sswm.info/arctic-wash/module-1-introduction/further-resources-sustainability-relation-water-sanitation/water%2C-sanitation-and-culture>>, erişim tarihi 21.09.2017.
- Url-17** <<https://www.medicaldaily.com/brief-history-bathing-importance-hygiene-ancient-romes-sophisticated-showers-modern-364826>>, erişim tarihi 07.10.2017.
- Url-18** < <https://www.inmedia.ba/bosna-i-hercegovina-zemlja-rijeka>>, erişim tarihi 26.08.2017.
- Url-19** <<https://www.dzematizetnanc.com/hutbe/hutbe-2014/slovo-o-vodi-12-12-2014/>> erişim tarihi 10.08.2018.
- Url-19a** <<https://www.standardhotels.com/culture/bathing-cultures-hydrotherapy-rituals-Finnish-Japanese-Russian-Korean-Turkish>> erişim tarihi 10.08.2018.
- Url-20** < www.muzejsarajeva.ba>, erişim tarihi 06.10.2015.
- Url-21** <<https://www.academia.edu/32891388/> *THE_PUBLIC_BATH_AND_THE_CITY*>, erişim tarihi 26.10.2016.

- Url-22** <http://shodhganga.inflibnet.ac.in/bitstream/10603/96001/14/14_chapter%206.pdf>, erişim tarihi 12.05.2016.
- Url-23** <<https://hr.wikipedia.org/wiki/Abdest>>, erişim tarihi 05.04.2016.
- Url-24** <<https://www.effegibi-perfect-wellness.com/know-how/the-steam-in-the-turkish-bath/>>, erişim tarihi 25.11.2016.
- Url 25** <<http://kilicalipasahamami.com/tr/>>, erişim tarihi 25.12.2016.
- Url-26** <<http://www.arkiv.com.tr/proje/kilicali-pasa-hamami/4020>>, erişim tarihi 06.05.2017.
- Url-27** <<http://www.spiritofbosnia.org/volume-1-no-3-2006-july/emina/>>, erişim tarihi 06.10.2015.
- Url-28** <<https://www.radiosarajevo.ba/radio/aktuelno/kad-sat-zazvoni-nakuli-kraj-begove-dzamije-najveci-hit-crvene-jabuke/328047>>, erişim tarihi 22.05.2017.
- Url-29** <<https://en.wikipedia.org/wiki/Devshirme>>, erişim tarihi 22.03.2017.
- Url-29** <https://www.rcpsych.ac.uk/docs/default-source/members/sigs/spirituality-spsig/what-is-spirituality-maya-spencer-x.pdf?sfvrsn=f28df052_2>, erişim tarihi 03.03.2019.
- Url-30** <<https://jajce-online.com/2018/02/17/ostaci-hamama-iz-17-stoljeca-kao-atrakcija-u-centru-carsije/>>, erişim tarihi 02.11.2018.
- Url-31** <<http://www.kons.gov.ba/>> erişim tarihleri 2015-2018.
- Url-32** <<http://www.katastar.ba>> erişim tarihleri 2017-2018.
- Url-33** <http://fotografija.ba/wp-content/uploads/2015/05/Hamam_by_Anida_Kreco.pdf>, erişim tarihi 10.11.2016.
- Url-34** <<http://www.bosnjackiinstitut.ba/>>, erişim tarihi 06.10.2015.
- Url-35** <<http://stav.ba/firuz-begov-hamam-nevidljivo-historijsko-bлаго-u-srcu-bascarsije/>>, erişim tarihi 20.05.2018.
- Url-36** <<https://whc.unesco.org/en>>, erişim tarihi 12.01.2016.
- Url-37** <<http://www.turizam.mostar.ba/index.php>>, erişim tarihi 15.05.2018.

- Url-38** <https://www.volant.travel/tours/europe/balkans/montenegro/dcim100mediadji_0019-jpg-3/>, erişim tarihi 15.05.2018.
- Url-39** < <https://whc.unesco.org/en>>, erişim tarihi 12.01.2016.
- Url-40** < <https://www.facebook.com/Old-postcards-of-Bosnia>> , erişim tarihi 05.11.2017.
- Url-41** <<https://avaz.ba/vijesti/teme/430838/do-kada-ce-pocitelj-biti-niciji> >, erişim tarihi 19.03.2019.
- Url-42** < <https://www.cagalgluhamami.com.tr/>> , erişim tarihi 20.03.2019.
- Url-43** <www.source.ba/clanak/BiH/369699/> erişim tarihi 10.11.2016.

EKLER:

EK A: Table: Glossary of the most used „*turcizmi*“ in water culture, hammam tradition and this dissertation. Sources: (Škaljić,1966 and Kreševljaković, 1952).

EK B : Regulation plan of Bascarsija area, with marked border (**Institute for planing and development, Sarajevo**).

EK C: Isabey Hammam, one of the propositional projects (not realized). Retrieved from: GHL.

EK D1: Isabey Hammam, Blue-prints from the original bath (Vancaš J.) design. Basement plan. (Urban planning Institute in Sarajevo).

EK D2: Isabey Hammam, Blue-prints from the original bath (Vancaš J.) design. Ground floor plan. (Urban planning Institute in Sarajevo).

EK D3: Isabey Hammam, Blue-prints from the original bath (Vancaš J.) design. First floor plan. (Urban planning Institute in Sarajevo).

EK D4: Isabey Hammam, Blue-prints from the original bath (Vancaš J.) design.Section. (Urban planning Institute in Sarajevo).

EK E1: Part of a photo documentation made by Anida Krečo-Mujanović (2008). The latest reconstruction of the bath to the hotel. Bird perspective from the backyard.

EK E2: Part of a photo documentation made by Anida Krečo-Mujanović (2008). The latest reconstruction of the bath to the hotel. Street façade view.

EK E3: Part of a photo documentation made by Anida Krečo-Mujanović (2008). The latest reconstruction of the bath to the hotel. Interior design.

EK F: Drawing of Anex made by Tobacco Factory of Sarajevo that formed a Commission for the examination of the Firuz Bey hammam and within this project was done a 3d survey

EK F1: Plan of Firuz Bey hammam's excavations

EK F2: Section 1-1 of Firuz Bey hammam's excavations

EK F3: Section 1-1 of Firuz Bey hammam's excavations

EK F4: Section 2-2 of Firuz Bey hammam's excavations

EK G: The Old City of Mostar – Identification of the property. Borders of the area proposed for inscription with buffer zone; from the maps prepared for the Nomination for Inscription on the World Heritage List (**Url-44**).

(EK H) As the additional, below are comparative tables, attached in order to have better overview of common features and differences extracted from research on exemplar hammams.

EK H1: Relation hammams - environment - spirit of the place.

EK H2: Condition of hammams according to Commission to Preserve National Monuments.

EK H3: Table of intangible aspects of hammams.

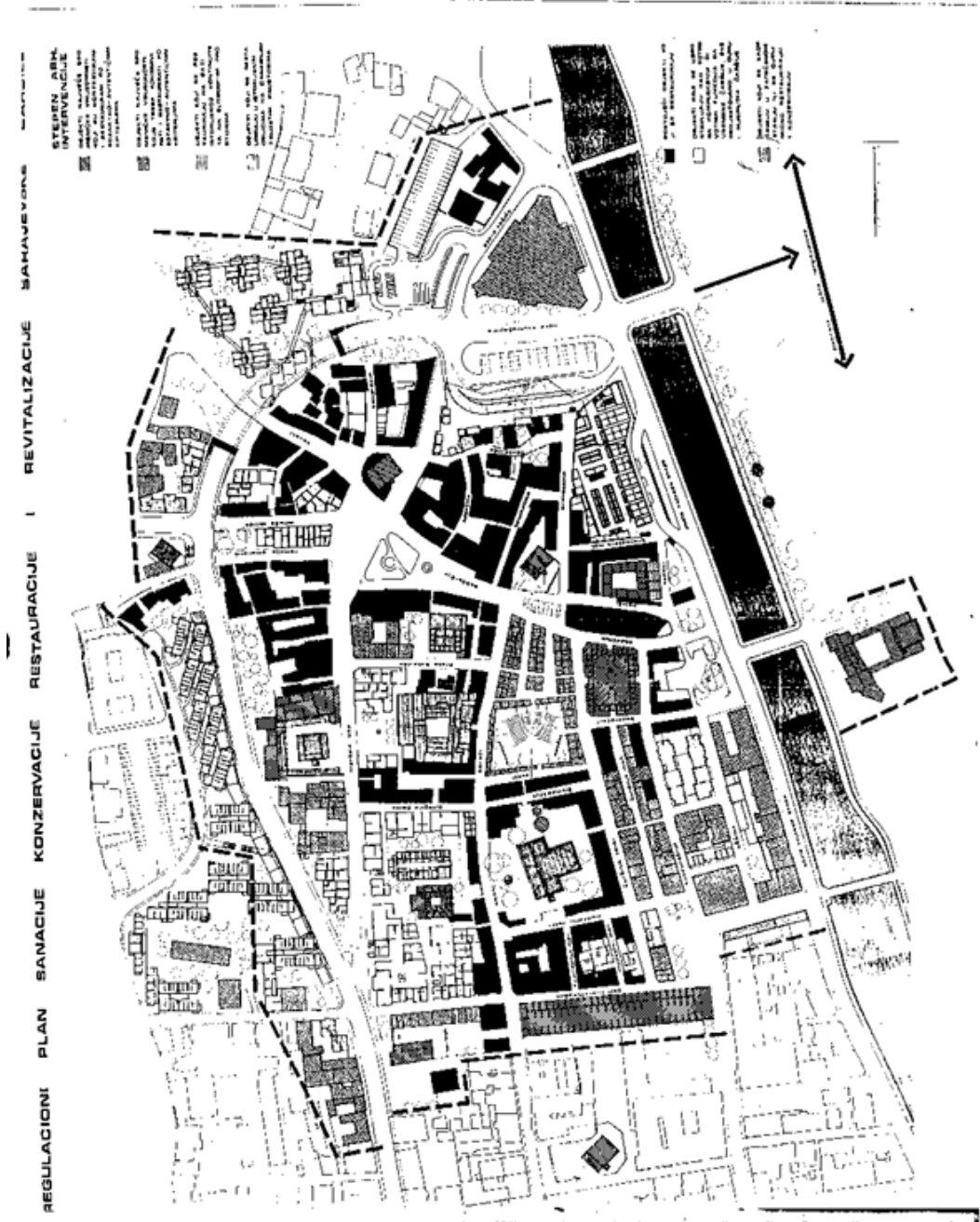
EK A: Tablo: Su kültüründe, hamam geleneğinde ve bu tezde en çok kullanılan „*turcizmi*“ (Türkçeden ödünç alınmış sözcükler) sözlüğü.
Kaynaklar: (Škaljić, 1966 ve Kreševljaković, 1952).

TURKÇE	BOŞNYAKÇA	İNGLİZCE
abdest	abdest	ablution
abdestlik	abestluk	place for ablution
adet	adet	piece
akşam	akšam	evening
armağan	armagan	gift
asker	asker	soldier
bakır	bakar	copper
bahçe	bašča	garden
bahşiş	bakšiš	tip
banyo	banja	bath
bazarcın	bazardžan	merchant with various goods imported from the east
beglerbay	beglerbeg	the Emperor of the province
Tr: boğçe	boščaluk	Gift (new clothes, mostly underwear) for married couple, wrapped in scarf (bošča)
boşça	bošča	lady scarf
buhurdanlık	buhurdar	veesel for fragrant tree
cin	džin	spiritual being
çehaya	čehaja	representative
çeşme	česma	drinking fountain
dolap	dulaf	wardrobe
duşek	dušek	mattress
estrada	estrada	massage sofa
fenjer	fenjer	lamp
fincan	fildžan	cup of coffee
Kubbe fanusu / fil gözü	<i>‘Slonovsko oko’</i>	Lightening system called dome fanus /common type is ‘elephant eye’
frça	frča	brush
göbektaşı		marble, pedestal heated from below in the center of the sıcaklık

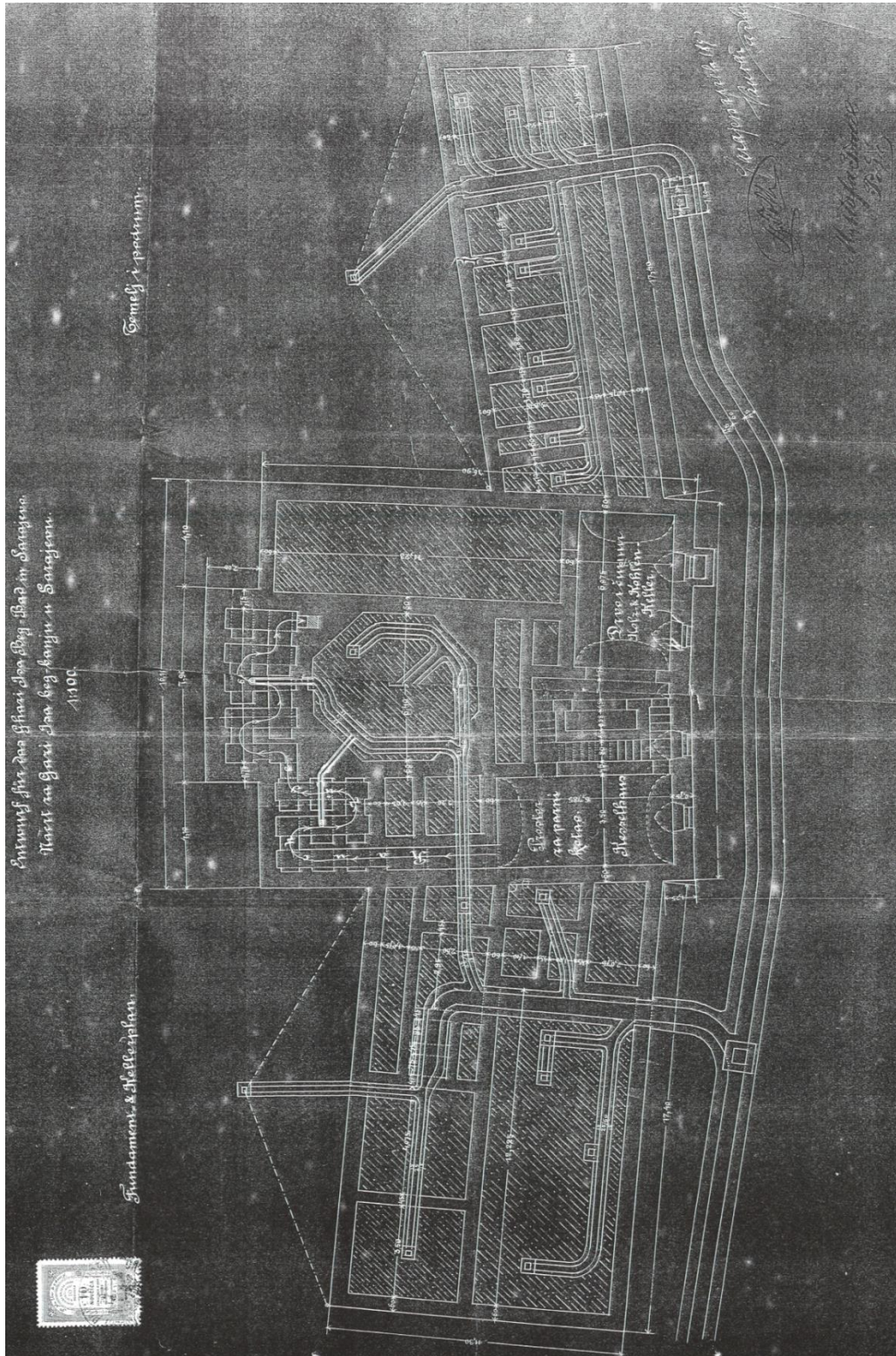
gügüm	đugum	a larger copper water bowl
gülsuyu	đulsa, đulsija	rose water
güsül	gusul	ritual washing of the whole body
halvet	halvat	space for bathing
hamam	hamam	hammam (turkish bath)
hammamicik	hamamdžik	bathhub
hanim	hunuma	lady
havlu or peşkir (peşkir if from old Ottoman language)	peşkir	towel
hazna	hazna/kazan	reservoir/tank
ibadet	ibadet	praying
ibrik	ibrik	water jug
insan	insan	human
Kabe	Ćaba	Caaba
kadin	kaduna	lady
kafez	kavez	cage
kahve	kafa	coffee
kapalik	kapaluk	warm space before bathing room
kara boya	kara boja	black color
kazan	kazan	boiler
kemer	ćemer	pas
köşe	ćošak	corner
kurna	kurna	stone trough
kübbe	kube	dome
külhan	ćulhan	stokehole
külhancı	ćulhandžija	a man in charged for fire maintenance
kutu	kutija	box
lif	lif	rubbing fibre
mahalle	mahala	city district
mahrama (old Ottoman language)	marama	scarf

meydan	mejdan	space for resting and depilation
minderlik	minderluk	place for sitting
miras	miraz	dowry
misafirhane	musafirhana	lodging for the night
mum	mum	candle
musluk	slavina (musluk-still in use among older generations)	faucet
nalın	nanule	clogs
papuç	papuče	slippers
paşa	paša	the title of senior Turkish warden and military commander
Pazar	Pazar	green market
peştemal	peštemalja	peshtemal
sabun	sapun	soap
sancak	sandžak	district
sancak bay	sandžak beg	district governor
saray	saraj	palace
saç boya	sač boja	hair color
sünnet	sunet	obligation of religious character
şadırvan	šadrvan	fountain, or the changing place in hammam
şart	šart	condition
şilte	šilte	thin mattress
tabakhane	tabhana	workshop for leather processing
tas	Posuda (tas still in use among older generations)	metal bowl
tekke	tekija	Muslim kind of monastery
tüteklik	tutetklik	channel for excess hot steam
vezir	vezir	vezier
yemeniye	jemenija	women's scarf
zanaat	zanat	trade, craft, handcraft
zeytin	zejtin	oil

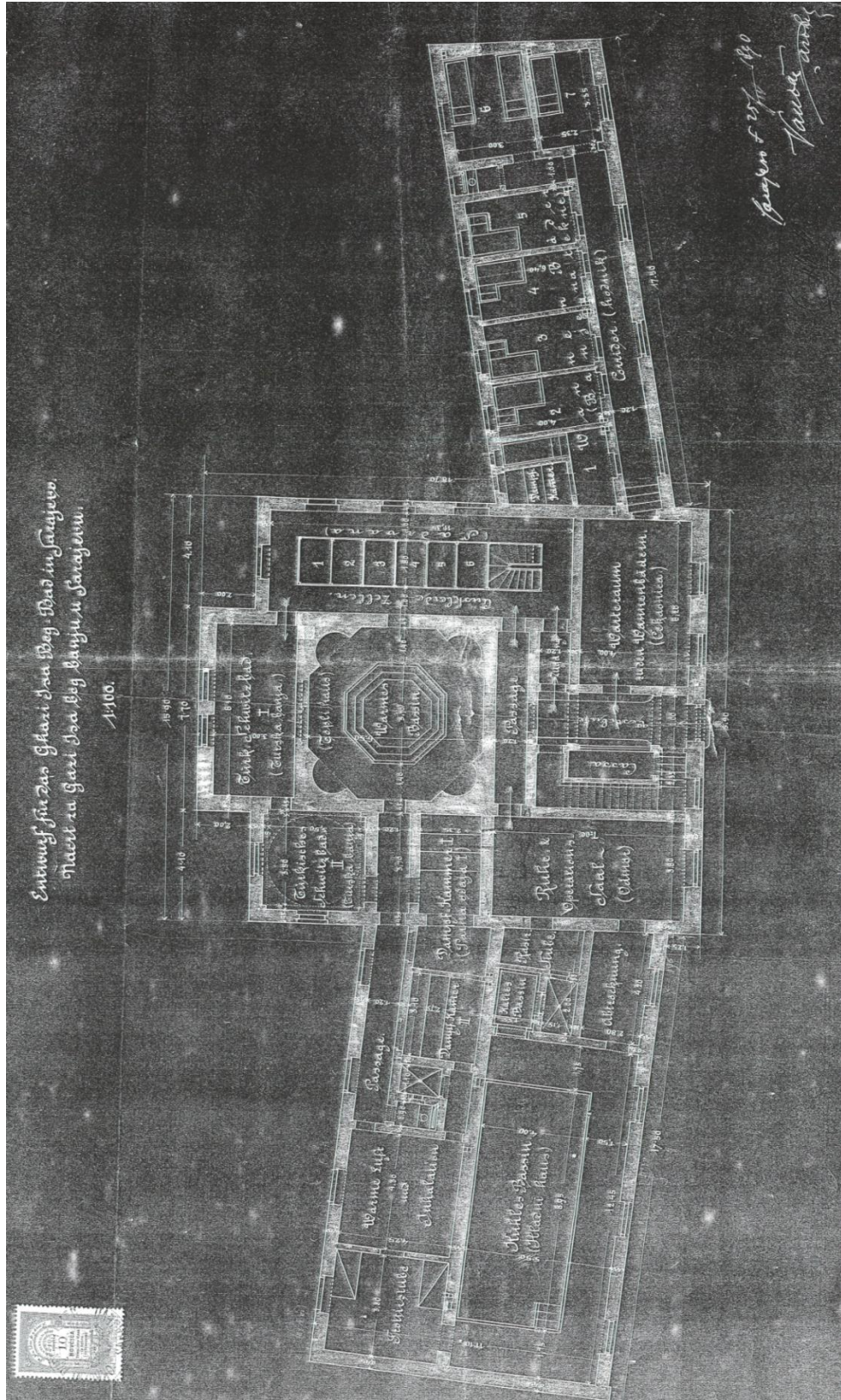
EK B : Başarşı alanının işaretli sınırları içeren planı (Planlama ve imar enstitüsü, Sarajevo).

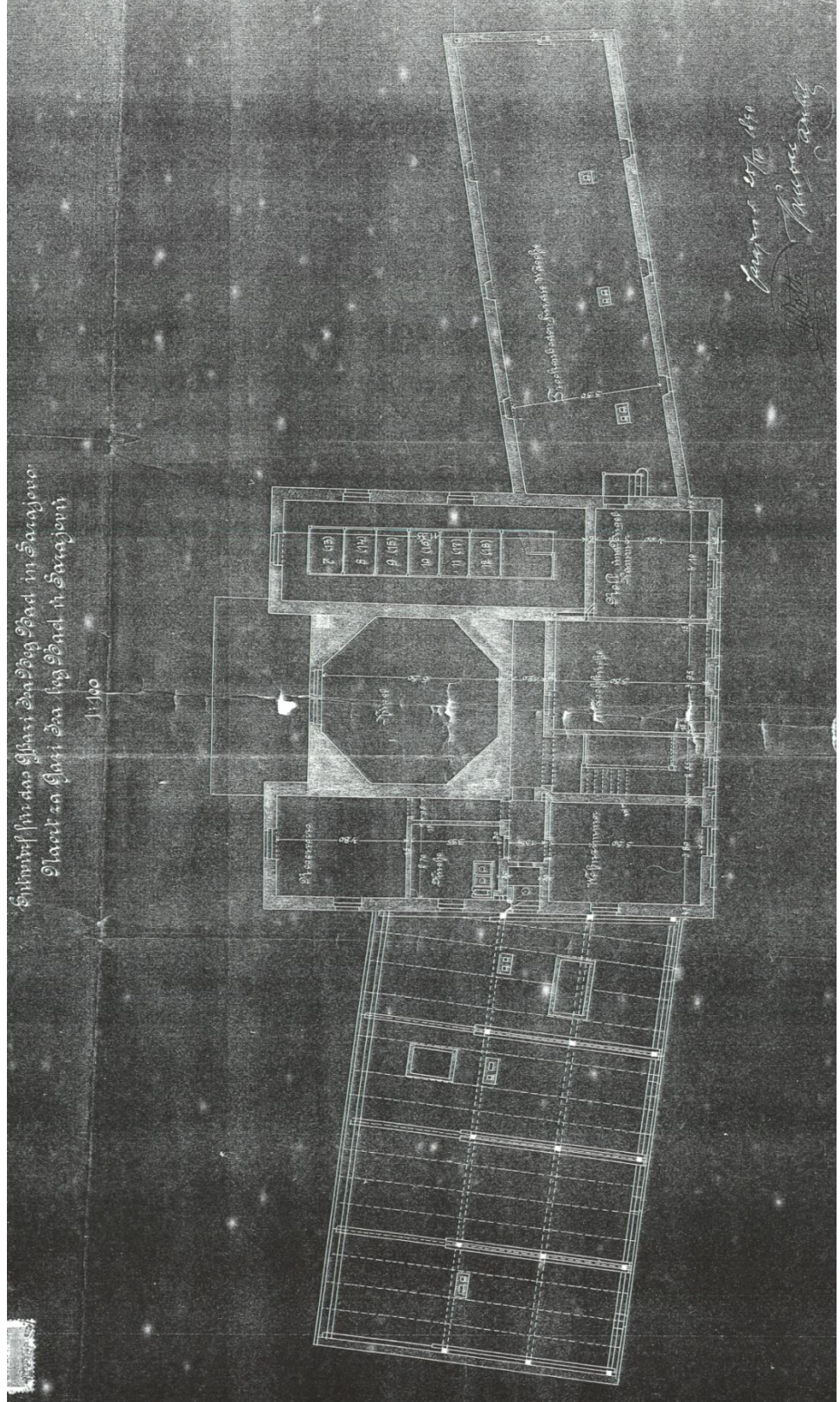
EK C1: İsa Bey Hamamı, Orijinal hamam (Vancaš J.) tasarımının planları. Bodrum kat planı (Sarajevo'daki kentsel planlama enstitüsü).

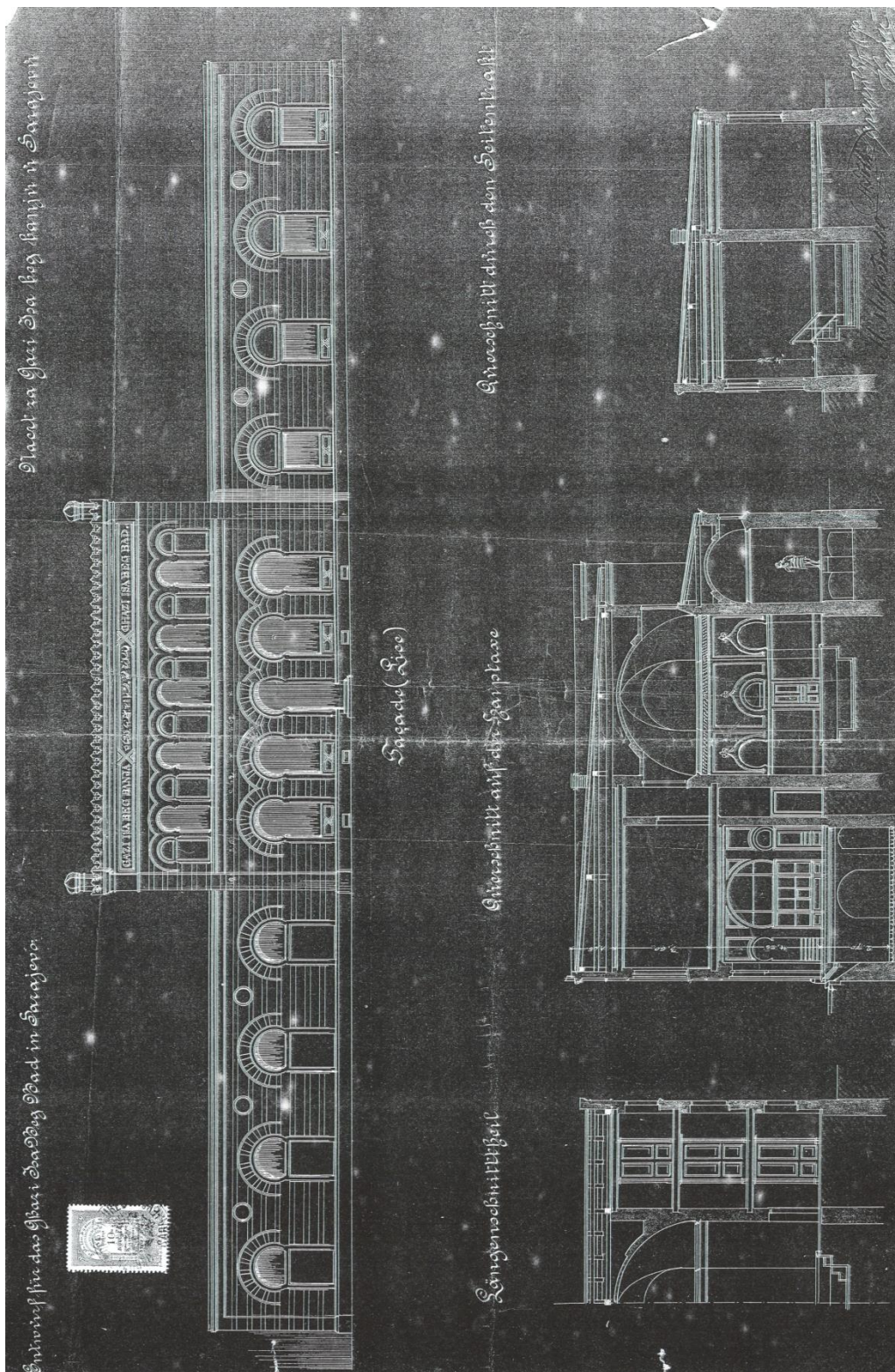
EK C2: İsa Bey Hamamı, hamamın (Vancaš J.) özgün tasarımının zemin kat planı (Sarajevo'daki kentsel planlama enstitüsü).

EK C3: İsa Bey Hamamı, hamamın (Vancaš J.) özgün tasarımının birinci kat planı (Sarajevo'daki kentsel planlama enstitüsü).

EK C4: İsa Bey Hamamı, hamamın (Vancaš J.) özgün tasarımının kesit ve cephesi (Sarajevo'daki kentsel planlama enstitüsü).

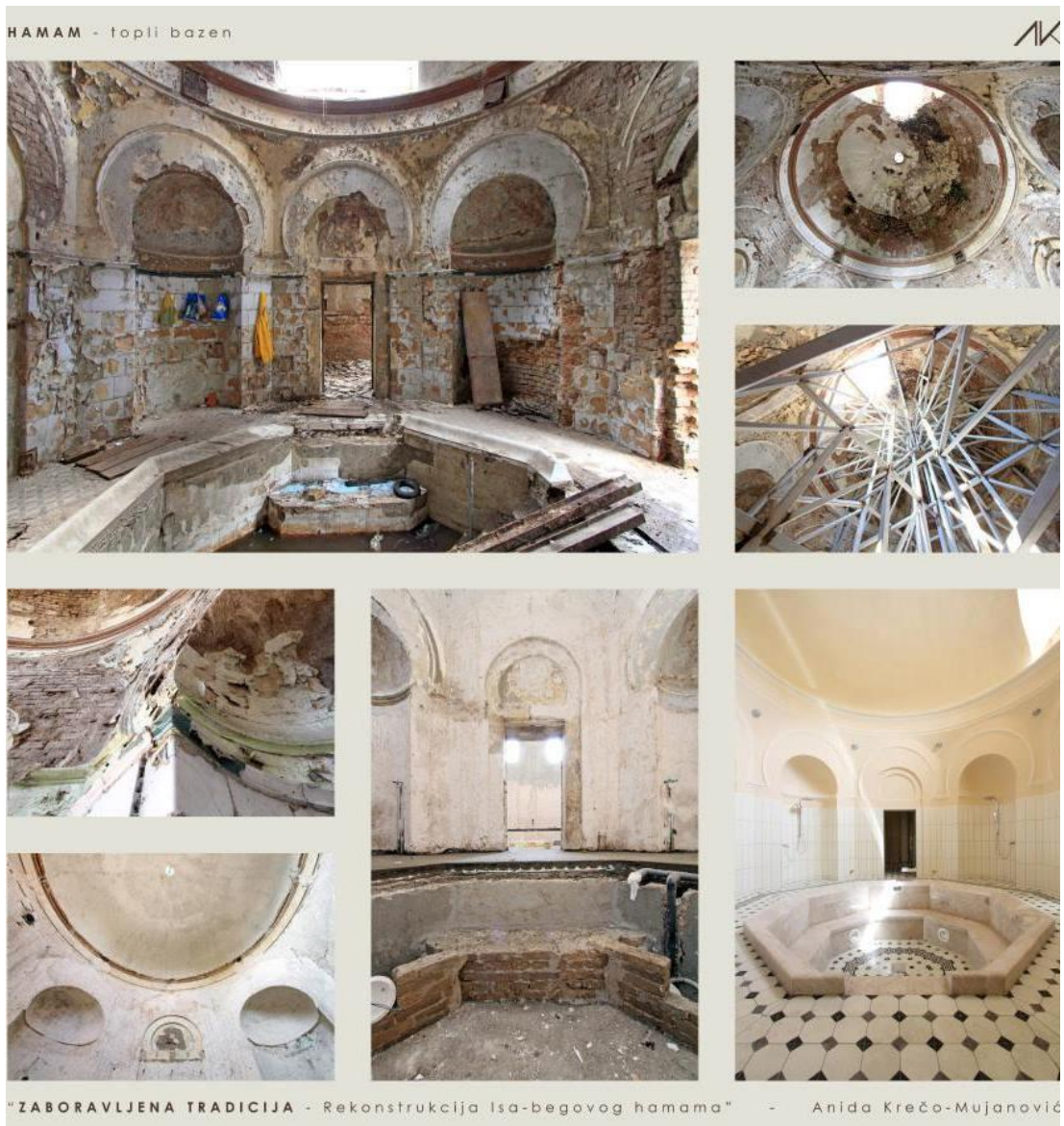
EK D1: Anida Krečo-Mujanović tarafından hazırlanmış foto dokümanların bir kısmı (2008). Otelin hamamının en son restorasyonu. Avlunun kuşbakışı görünümü.

EK D2: Anida Krečo-Mujanović tarafından hazırlanmış foto dokümanların bir kısmı (2008). Otelin hamamının en son restorasyonu. Cadde cephesi görünümü.

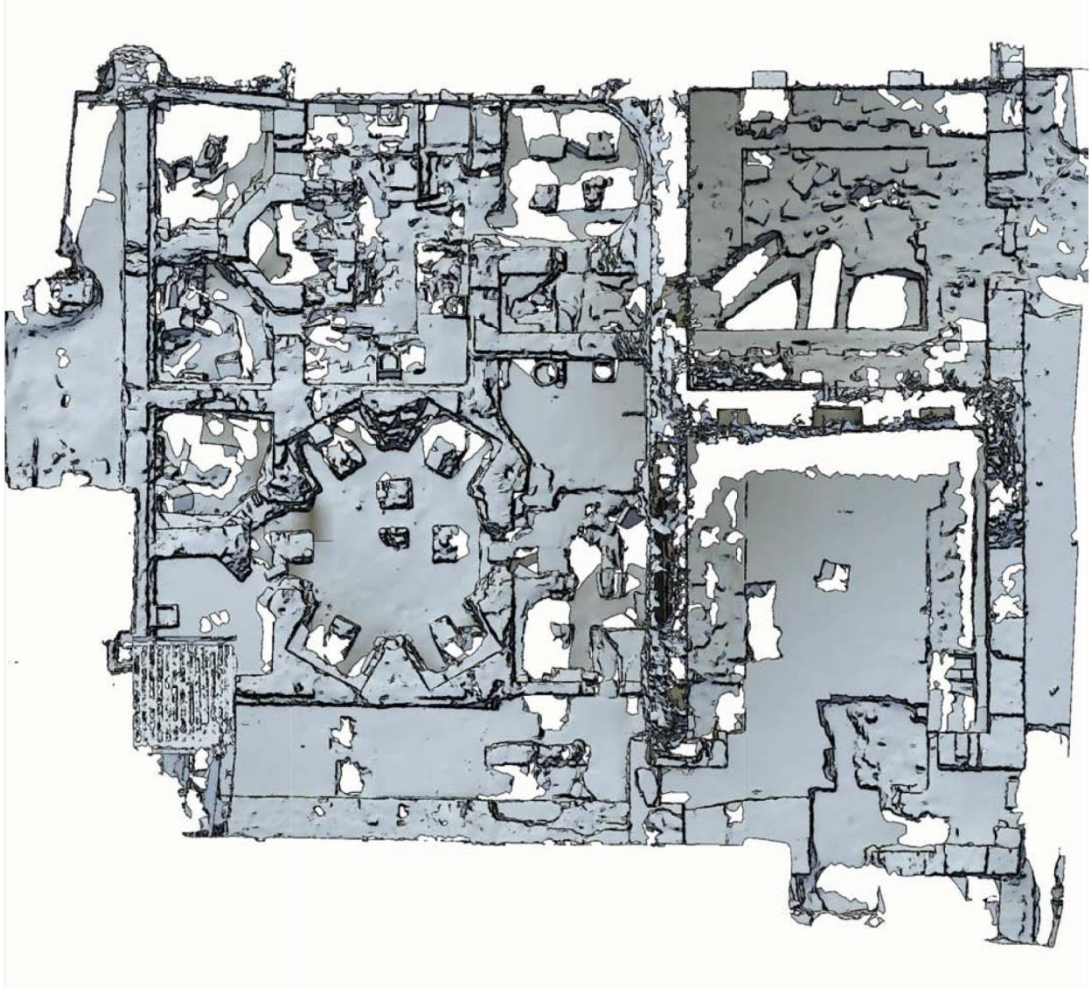

EK D3: Anida Krečo-Mujanović tarafından hazırlanmış foto dokümanların bir kısmı (2008). Otelin hamamının en son restorasyonu. İç mekân tasarımı.

EK E: Firuz Bey Hamamı'nın incelenmesi için bir Komite kuran Sarajevo Tütün Fabrikası'nın hazırladığı Çizimi içeren Ek. Bu proje kapsamında 3 boyutlu bir etüt gerçekleştirilmiştir.

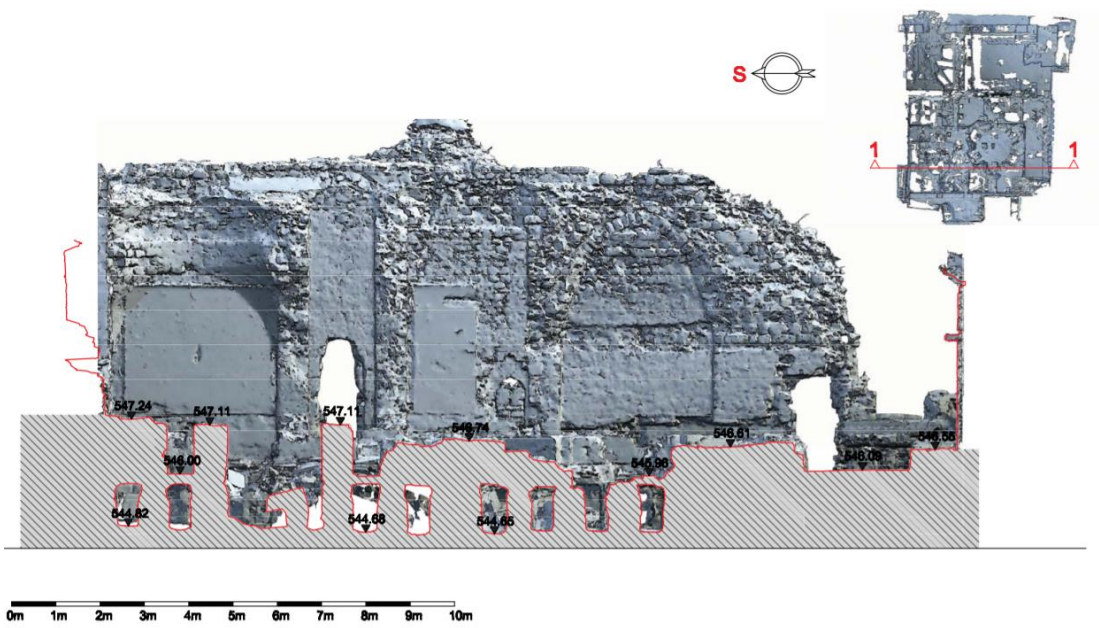
EK E1: Firuz Bey Hamamı kalıntılarına ait plan.

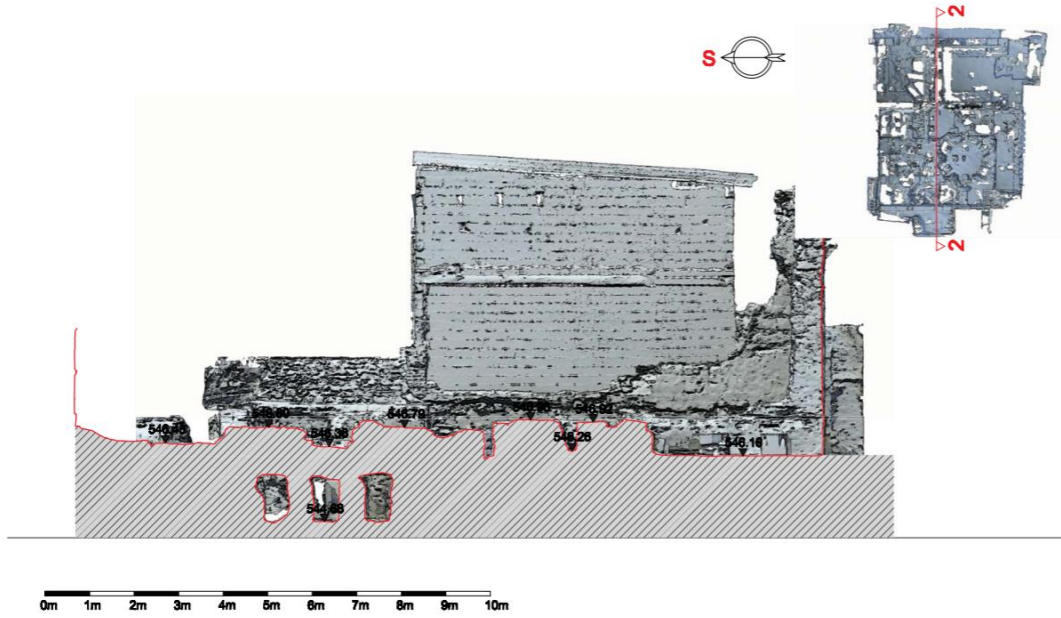
EK E2: Firuz Bey Hamamı kalıntıları Bölüm 1-1.

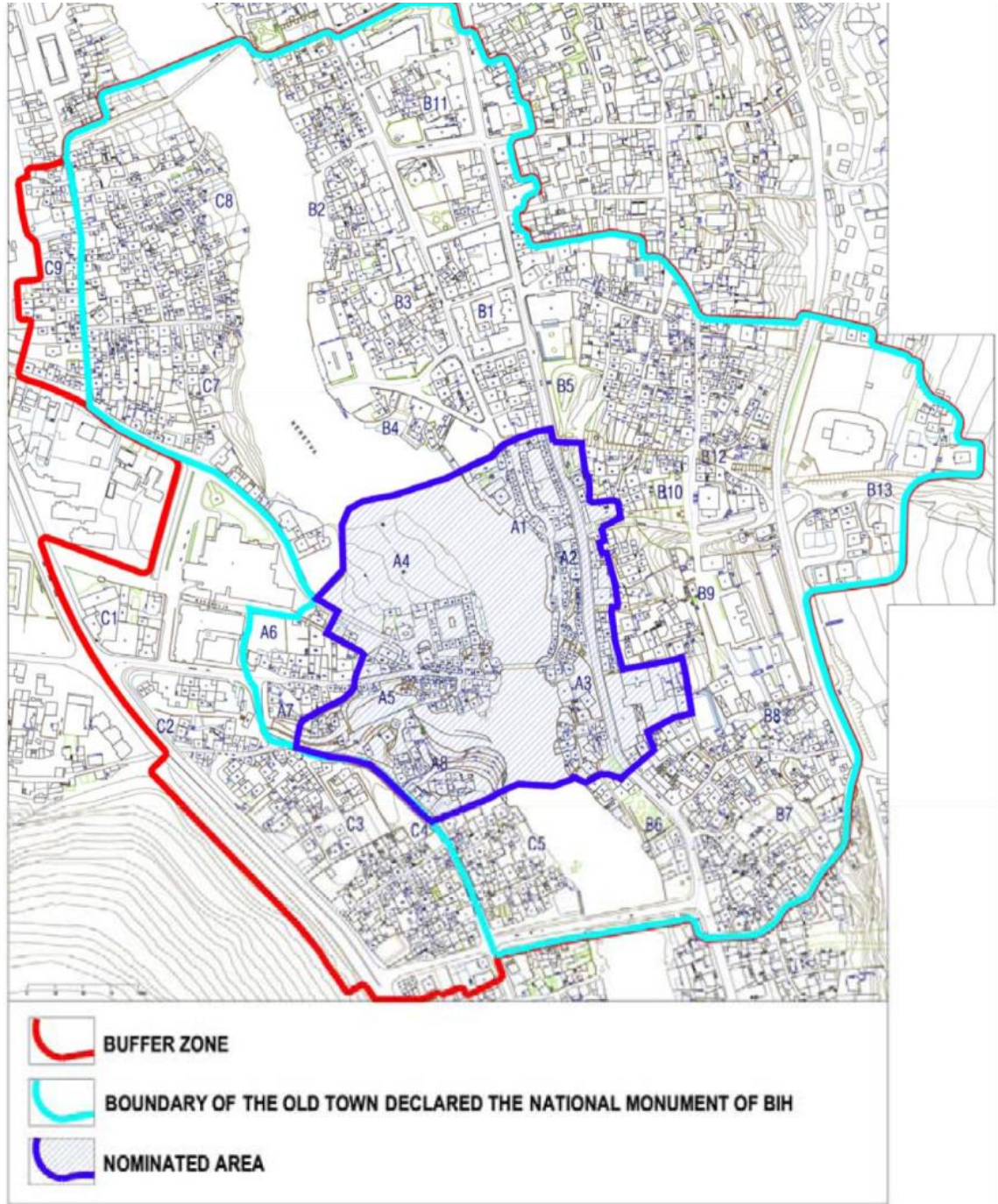
EK E3: Firuz Bey Hamamı kalıntıları Bölüm 1-1.

EK E4: Firuz Bey Hamamı kalıntıları Bölüm 2-2.

EK F: Tarihi Mostar Şehri- Yapıya dair tanıtıcı bilgiler. Tampon bölge ile kaydedilmesi önerilen alanın sınırları; Dünya Mirası Listesi Adaylığı için hazırlanmış haritalardan alınan veriler (Url-39).

(EK G) İlaveten, örnek hamamlar ile ilgili olarak yapılan araştırmalar çerçevesinde tanımlanan ortak özellik ve farklılıklara dair daha iyi bir genel değerlendirme sunmak üzere aşağıda karşılaştırmalı tablolar eklidir:

EK G1: Hamamların çevre ve mekânın ruhu ile ilişkisi.

Çevre (mekânın ruhu) ile ilişkisi içerisinde Bosna - Hersek Hamamları		
Hamam	Özgün Durumu	Bugün
İsa Bey Hamamı, Sarajevo	İmparator Camii içerisinde yer aldığı kompozisyonun ve cadde görünümünün bir parçası olarak şehir merkezinde yer alan yapı şehrin o kısmının silüetini oluşturmaktadır. Ağırlıklı olarak civardaki askeri kışlanın askerleri tarafından kullanılmıştır.	Son dönemde yapılan restorasyonun ardından cadde cephesinin bir parçası olarak eski görünümüne ve estetik işlevine kavuşmuştur; yapı halen (kullanımda olan) cami kompozisyonunun bir parçasıdır ve aynı amaçla kullanılmaktadır. Civarda halen askeri bir kışla bulunmaktadır, ancak yapının kullanıcıları değişmiştir. Günümüzde çoğunlukla turistler tarafından kullanılmaktadır.
Gazi Hüseyin Bey Hamamı, Sarajevo	Şehir merkezinde ana yolun kenarında farklı bir çevrede yer almaktadır, etrafında aynı döneme (Osmanlı) ait binalar bulunmaktadır. Hamam kullanımda olduğu dönemde daha anıtsal bir görünüme sahipti ve şehrin silüetine anlam kazandıran bir yapıydı.	Yapı günümüzde inşa edildiği dönemki görünümünü büyük ölçüde muhafaza etmekle birlikte ilk günkü işlevinde kullanılmamaktadır; ancak yeni işlevi binanın manevi değerlerine ve anlamına uygundur (eğitsel ve kültürel). Hamam kentsel çevrenin bir parçası olarak anıtsallığını yitirmiştir. Hamamın çevresi tarihi ve sosyal değişiklikler neticesinde değişime uğramıştır. Yapının kendisi geçmişin mirasını ve kültürünü anımsatan bir öğe olarak varlığını sürdürmekte olup modern mimari ile birleştirilmiştir.
Firuz Bey Hamamı, Sarajevo	Tarihi şehir merkezinde yer almaktadır. Sosyal yaşamda ve geleneksel ritüellerde bir anlam ve öneme sahipti; işlevsel ve estetik açıdan şehir merkezinin ve ruhunun önemli bir parçasıydı.	Fiziksel bir yapı olarak varlığını yitirmiştir. Sahada yalnızca arkeolojik kalıntıları mevcuttur. Estetik ve işlevsel açıdan varlığını yitirmiş olan bu yapı hiç kuşkusuz tarihi şehir merkezinin (Bascarsija) ruhunun eksik bir parçasıdır!!
Cejvan Bey Hamamı, Mostar	Tarihi şehir merkezinde yer almaktadır. Sosyal yaşamda ve geleneksel ritüellerde bir anlam ve öneme sahipti; işlevsel ve estetik açıdan şehir merkezinin ve ruhunun önemli bir parçasıydı. Kullanımda olduğu dönemde farklı sosyal düzenlemeler ve farklı bir ortam içerisinde belirli gruplarca (sepiciler) kullanılmaktaydı.	Restore edilen hamam çevresi, estetik ve manevi değerleri ile uyumlu biçimde eski görünümünü korumuştur. Günümüze ve mekânın ruhuna uygun olarak yapıya yeni bir işlev (müze) kazandırılmıştır. Yapı eski geleneğin hatırasını muhafaza etmeyi sürdürmüş ve yeni işlevi sayesinde yapının ruhu varlığını sürdürmüştür.
Karadjoz Bey Hamamı, Blagaj	Bu yapı kullanımda olduğu dönemde Blagaj'ın sosyal etkileşiminde, dönemin geleneklerinde ve yaşam biçiminde büyük bir öneme sahipti. Ailelerin ve halkın gündelik yaşamının bir parçası konumundaydı.	Bakımsız bırakılan hamam (yapının kalıntıları) ve çevresi günümüzde yok olmaya yüz tutmuştur. Hiç kuşkusuz, şehrin bir öğesi olan bu yapı aynı döneme ve kültüre ait çok sayıda mimari eserin yer aldığı bu bölgenin eksik bir parçasıdır. Yapıya yeniden eski işlevi kazandırılmak suretiyle mekânın eski ruhunu kazanması mümkün olabilir.

<p>İbrahim Cehaja Hamamı, Pocitelj</p>	<p>Pocitelj’deki hamam bu küçük kasabadaki sosyal yaşamın anlamlı bir parçasıydı. Ayrıca kubbeli görünümü ile mekanın silüetine ve benzersiz ruhuna katkıda bulunmaktaydı.</p>	<p>Her ne kadar bu hamamın dış yapısının büyük kısmı korunmuş ise de, yapı günümüzde bu bölgede işlevi olmayan neredeyse tek kamusal binadır. Yapının bakımsız görünümü bu küçük kasabanın ve benzersiz ruhunun çevresel ve manevi değerlerine aykırı durmaktadır.</p>
<p>Köprüünün yanındaki hamam, Stolac</p>	<p>Bu yapı da bu küçük kasabadaki sosyal yaşamın anlamlı bir parçasıydı. Kubbeli görünümü ile kasaba silüetine, çevresine ve mekanın ruhuna katkıda bulunmuştur.</p>	<p>Binanın arkeolojik kalıntıları (sahada duvarın yalnızca bir kısmı mevcuttur ve yapının yer altında kalan temelleri korunmuştur) günümüzde bakımsız bırakılarak kaderine terk edilmiştir. Hiç kuşkusuz, şehrin bir ögesi olan bu yapı bölgenin, anlamının ve değerlerinin eksik bir parçasını teşkil etmektedir. Yapıya yeniden eski işlevi kazandırılmak suretiyle mekanın eski ruhunu kazanması mümkün olabilir.</p>
<p>Kritik durumda</p>	<p>Orta hasarlı durumda</p>	<p>İyi durumda</p>

EK G2: Doğal Anıtları Koruma Komitesine göre hamamların durumu.

Resmi devlet kurumu olan "Bosna ve Hersek Milli Anıtları Koruma Komitesi"ne göre Bosna ve Hersek'teki Hamamlar						
Yapı	Kullanıldığı Dönem	Tipi	Mevcut durumu/ Koruma durumu	Komitenin Milli Anıtları koruma amaçlı Kıymet Takdiri	Yapının Milli Anıt olarak ilan edilmesi için kriterler	Komitenin Milli Anıtları korumaya yönelik Teklifleri
İsa Bey Hamamı, Sarajevo	15. yy. ortası - 19. yy. sonu	ÇİFTE	Restore edilerek iç mekanın yeni içeriğine dahil edilmiş küçük bir Türk hamamı ile farklı modern bir işlevde (otel) kullanıma sunulmuştur.	İmparator (Hatib, Eski Sultan Mehmed, Eski Atik, Gazi sultan Fatih Mehmed-han) Camii Sarajevo'daki İsa Bey Hamamı ile oluşturduğu mimari grup Bosna - Hersek Milli Anıtı olarak belirlenmiştir.	<p>A. Zaman dilimi</p> <p>B. Tarihi değer</p> <p>C. Sanatsal ve estetik değer</p> <p>i. İşçilik kalitesi;</p> <p>ii. Malzeme kalitesi;</p> <p>iii. Orantılar;</p> <p>iv. Kompozisyon;</p> <p>v. Detayların değeri;</p> <p>vi. Yapım değeri.</p> <p>D. Açıklık (dokümanter, bilimsel ve eğitsel ya da pedagojik değer)</p> <p>i. Daha az bilinen tarihi bir döneme ait somut kanıtlar;</p> <p>ii. Tarihi değişikliklere ilişkin kanıtlar</p> <p>iii. Ünlü bir sanatçı ya da yapı ustasının eseri,</p> <p>iv. Belirli bir tip, stil ya da bölgesel biçime ait kanıtlar,</p> <p>v. Tarihin bir dönemine ait tipik bir yaşam biçimine ait kanıtlar;</p> <p>E. Sembolik değer</p> <p>i. Ontolojik değer;</p> <p>ii. Dini değer</p> <p>iii. Geleneksel değer,</p> <p>iv. Ritüeller ya da gelenekler ile ilişkisi;</p> <p>v. Bir topluluğun kimliği için önemi.</p> <p>F. Kentsel manzara/ Peyzaj değeri</p> <p>i. Formun grubun diğer parçalarına kıyasla ilişkisi,</p> <p>ii. Kentsel peyzaj içerisindeki anlamı;</p> <p>iii. Yapı ya da yapı grubu bir grubun ya da sahanın bir parçasıdır</p> <p>G. Özgünlük</p> <p>i. Form ve tasarım,</p> <p>ii. Malzeme ve içerik;</p> <p>iii. Konum ve ortam;</p> <p>iv. Gelenek ve teknik;</p> <p>v. Konum ve ortam</p> <p>vi. Ruh ve duygu, ve</p> <p>vii. Diğer iç ve dış faktörler.</p> <p>H. Nadirlik ve temsilîyet değeri</p> <p>i. Belirli bir tür ya da üslubun benzersiz ya da nadir örneği;</p> <p>ii. Sanatsal ve mimari açıdan seçkin bir eser;</p> <p>iii. Önemli bir sanatçı, mimar ya da zanaatkarın eseri</p> <p>I. Bütünlük</p> <p>i. Fiziksel tutarlılık;</p> <p>ii. Homojenlik;</p> <p>iii. Bütünlük</p>	Yapı bugün mekanın çağımızdaki anlam ve ruhuna uygun biçimde kullanımdadır.

Gazi Hüseyin Bey Hamamı, Sarajevo	16. yy. başı - 19. yy. sonu	ÇIFTE	Yapı ilk formuyla korunmuştur (%90'dan fazla). Yapı günümüzde farklı bir işleve sahiptir (Boşnak Enstitüsü).	Gazi Hüseyin Bey vakıf binalarından oluşan grup Bosna ve Hersek Milli Anıtı olarak anılmaktadır.	Vakıf binalarından oluşan grubun bir parçası.	Yapı restore edilmiş olup eğitim ve sergi amaçlı olarak kullanıma sunulmuştur. Yapının yeni amacı ruhuna ve değerlerine uygundur.
Firuz Bey Hamamı, Sarajevo	16. yy. başı - 19. yy. başı	ÇIFTE	Yalnızca arkeolojik saha olarak varlığını sürdürmüştür - Temel kazılmış ve kaydedilmiştir - (yer üstünde yalnızca duvarın bir kısmı kalmıştır).	Firuz bey hamamının arsası ve tarihi yapının kalıntıları Bosna - Hersek Milli Anıtlarından biridir.	<p>A. Zaman dilimi B. Tarihi değer C. Sanatsal ve estetik değer iv. Kompozisyon, D. Açıklık (dokümanter, bilimsel ve eğitsel ya da pedagojik değer) v. Bir topluluğun kimliği için önemi. E. Sembolik değer v. Bir topluluğun kimliği için önemi. F. Kentsel manzara / Peyzaj değeri ii. Kentsel peyzaj içerisindeki anlamı; iii. Yapı ya da yapı grubu bir grubun ya da sahanın bir parçasıdır G. Özgünlük v. Konum ve ortam,</p>	Resmi kurumlara göre yapının arkeolojik kalıntılarının korunması ve eğitim veya sergi amacıyla ya da benzer amaçla en iyi şekilde korunması ve kullanıma sunulması gerekmektedir.
Cejvan Bey Hamamı, Mostar	17. yy. başı - 19. yy. sonu	TEK	Restore edilerek orijinal formuna döndürülmüştür. Günümüzde farklı bir işlev ile - Hamam geleneğinin hatırasını koruyan bir sergi alanı olarak - kullanılmaktadır.	RESTORE EDİLMİŞ VE GÜNÜMÜZDE KULLANIMDA OLAN TARİHİ YAPI	Şehrin tarihi bölgesinin bir kısmı (Milli Anıt).	Yapı restore edilmiş olup eğitim ve sergi amaçlı olarak kullanıma sunulmuştur. Eski bir geleneğe dair hatırayı korumayı ve mekanın ruhunu muhafaza etmeyi sürdürmüştür.
Karadžoz Bey Hamamı, Blagaj	16. yy. başı- 19. yy.	TEK	Yapı enkaz halinde olmakla birlikte yer üstündeki bir kısmı korunmuştur; yapı çok bakımsız durumda ve tamamen yok olma tehlikesi ile karşı karşıyadır.	Tarihi yapı - Mostar yakınındaki Blagaj'da bulunan Karadžoz-bey hamamı, Milli Anıt olarak anılmaktadır.	<p>A. Zaman dilimi B. Tarihi değer D. Açıklık (dokümanter, bilimsel ve eğitsel ya da pedagojik değer) iv. Belirli bir tip, stil ya da bölgesel biçime ait kanıtlar, F. Kentsel manzara / Peyzaj değeri iii. Yapı ya da yapı grubu bir grubun ya da sahanın bir parçasıdır G. Özgünlük v. Konum ve ortam</p>	Milli Anıtları Koruma Komitesine göre bu yapıya ilk işlevinin yeniden kazandırılması veya yapının benzer bir işlevde yeniden kullanıma sunulması planlanmaktadır.
Şisman İbrahim Paşa Hamamı Počitelj	16. yy. başı- 19. yy.	TEK	Büyük ölçüde korunmuştur. Yapı orijinal formunda muhafaza edilmiştir. Terk edilmiş ve bakımsız kalmıştır. Yok olma tehlikesi ile karşı karşıyadır.	Počitelj tarihi şehrinin bir parçası (Bosna ve Hersek Milli Anıtı).	Počitelj Dünya Anıtlar İzleme Kurulu tarafından dünyanın 'en tehlikedeki 100 anıtından' biri olarak belirlenmiştir. Dünya Mirası Geçici Listesine dahil edilmiştir.	Yapının aynı işlevinde ya da benzer işlevde tekrar kullanıma sunulması planlanmaktadır.

Köprü'nün yanındaki hamam, Stolac	17. yy. - 19. yy. ortaları	TEK	Yalnızca arkeolojik saha olarak varlığını sürdürmüştür - Küçük bir kısmı korunabilmiştir - yer üstünde yalnızca duvarın bir kısmı kalmıştır.	II. Derece Anıt statüsüne dahil edilmiş, daha sonra da Bosna - Hersek Milli Anıtlar Geçici Listesine eklenmiştir. Yapının arsası ve kalıntıları Bosna - Hersek Milli Anıtları Koruma Komitesi tarafından Bosna - Hersek Milli Anıtı olarak ilan edilmiştir.	A. Zaman dilimi B. Tarihi değer D. Açıklık (dokümanter, bilimsel ve eğitsel ya da pedagojik değer) iv. Belirli bir tip, stil ya da bölgesel biçime ait kanıtlar, E. Sembolik değer v. Bir topluluğun kimliği için önemi. F. Kentsel manzara / Peyzaj değeri ii. Kentsel peyzaj içerisindeki anlamı. iii. Yapı ya da yapı grubu bir grubun ya da sahanın bir parçasıdır.	Yapının aynı işlevinde ya da benzer işlevde tekrar kullanıma sunulması planlanmaktadır.
	Kritik durumda		Orta hasarlı durumda			İyi durumda

EK G3: Hamamların manevi değerlerine ilişkin tablo.

Hamamların mekanın ruhuna katkıda bulunan manevi yönlerine ilişkin tablo		
Soyut değerleri	Geçmiş	Bugün
Dil	Hamamların sıkça kullanıldığı ve hamam kültürünün yayıldığı dönemler aynı zamanda yeni gelen kültürün dilsel etkilerinin de kendini hissettirmeye başladığı dönemlerdi. Bosna - Hersek'te yeni kültür ve geleneklerle birlikte yeni sözcükler ve ifadeler ortaya çıkmıştır.	Günümüzde dilsel miras olarak kalan ve halen kullanımda olan çok sayıda Türkçe kelime bulunmaktadır.
Sanat	Osmanlı döneminde hamamlar bir gelenek olarak farklı sanat dalları ile yakından ilişkiliydi. Hamamlar, özel ritüellerde ya da etkinliklerde ziyaretçilerinin şarkı söyledikleri ve hatta müzik ve dans icra ettikleri hayli popüler bir mekandı. Gündelik sosyal yaşamın önemli bir parçası olduğundan, o dönemlerde hamamlar hakkında yazılmış pek çok şiir ve şarkı bulunmaktadır. Her ne kadar hamamlar İslam geleneğinin bir parçası idiyse de, hamamların konu edildiği çok sayıda resim mevcuttur. Hamamlar, bu mekanları erotizm ve mistisizm ile ilişkilendiren batılı sanatçılar tarafından çoğu zaman abartılı bir biçimde resmedilmekteydi. Yine hamamlarda ve çevresinde geliştirilen sanatlar her bakımdan anıtsal özelliği daha az olan Bosna'daki yapılarla kıyasla anavatanları olan Türkiye'de daha fazla çeşitlilik ve uyumluluk göstermekteydi.	Hamamlar 19. yüzyıldan bu yana kullanımda olmadığından çevrelerinde de sanat gelişimi söz konusu olmamaktadır. Hamamlar zaman zaman şarkılara konu edilmektedir.
Maddi kültür ve El Sanatları	Hamam geleneği zaman içerisinde hamamda kullanılmak üzere üretilen muhtelif objeler ile çok zengin bir maddi kültür geliştirmiştir. Bunun sonucunda da çeşitli malzeme, tekstil ürünü, kozmetik preparatları, farklı materyallerden yapılmış kaplar, özel kıyafetler ve ayakkabılar gibi yeni el sanatı ürünleri ortaya çıkmış ve yaygınlık kazanmıştır.	Günümüzde bu objelerin bazıları turistik noktalarda hediyelik eşya olarak satılmaktadır. Hatta az sayıda bazı zanaatkarlar (bakırcılar) halen çoğunlukla hediyelik eşya olarak bu ürünlerden üretmektedir. Yine de günümüze miras olarak kalan su kültürüne ait el sanatlarının yok olma tehlikesi ile karşı karşıya olduğu söylenebilir.
Gelenekler ve seremoniler	Hamamlar sıkça kullanıldıkları Osmanlı döneminde gündelik hayatın bir parçası olduğundan, kullanıcılarının çocukluktan başlayarak ilerleyen yaşlara dek ziyaret ettiği, pek çok önemli etkinliğe ev sahipliği yapmış mekanlardır. Hamam kullanımı başlı başına bir geleneği. İslamda temizliğin öneminden ötürü İslam dininin anlamlı bir geleneği olan hamam kullanımı çok yaygındı. Hamamlar gündelik kullanımın yanı sıra pek çok sosyal etkinliğe de ev sahipliği yapmaktaydı: özellikle çocuk doğumu, askere uğurlama, bayramlar ve düğünlerden önce ziyaret edilirdi. Hamam kullanıcılarının farklı sosyal olaylar için farklı seremonileri mevcuttu; düğün öncesi kozmetik ve estetik amaçlı hazırlık, eğlence, istirahat vb. gibi etkinlikler yapılmaktaydı. Bu bakımdan hamamlar kadınların neredeyse yegane sosyal yaşam alanı olarak onlar için çok daha büyük önem taşımaktaydı.	Bosna - Hersek'te hamam geleneği yok olmaya yüz tuttuğundan, seremoniler de zamanla unutulmuştur. Hamamların ana vatani olan Türkiye'de (Türk hamamları) durum farklıdır; bu mekanların kullanımı halen devam etmektedir. Hamamlar turistler arasında daha popülerdir; turistler için ülkenin sosyal yaşamından bir kesit sunan bu mekanlar muhakkak ki yabancı ziyaretçiler için yeni ve ilginç gelmektedir. Hamamlar her ne kadar Türkiye'de yerli vatandaşlar için geleneksel bir uygulama olarak halen aynı ya da benzer (düğün öncesi ve benzeri) seremonilere ev sahipliği yapıyor ise de bunların sıklığı oldukça azalmıştır.

Kritik durumda

İyi durumda